सारस्वतटीका भुजराजी

॥६०॥ ॐ नमः सरस्वत्यै ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्री श्री श्री धर्मसागरसूरिगुरुभ्यो नमः ॥ आनंदैकनिधिं देवमंतरायतमोरविं । दधानं ला-
यतनं वंदे वरदं द्विरदाननं ॥ वाग्देवतायाश्चरणारविंदमानंदमाधाय हृदि स्वमन्निश्चय श्रीभुजराजः कुरुते मनोज्ञां सारस्वतव्याकरणस्य
टीकाम् ॥२॥ इह ग्रंथस्य कर्त्ता निरंतरायमाप्सितार्थसिद्धि शिष्टाचारप्रतिपालनाय चेष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलाचरणं पूर्वकं श्रो-
तृप्रवृत्तये विषयं प्रयोजनं चिकीर्षितप्रतिज्ञानात् प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्त-
रामिति तत्र परमात्मानं प्रणम्य बालधीवृद्धिसिद्धये सारस्वतीं नातिविस्तरां प्रक्रियामृजुं कुर्वे इत्यन्वयः । प्रक्रियां तत्प्रकृतिप्रत्य-
यादिविभागेन व्युत्पाद्यंते शब्दा अनयेति प्रक्रिया सरस्वत्या प्रणीता या प्रक्रिया सा सारस्वती तां सारस्वतीं प्रक्रियां ऋजुं प्र-
योगा॰ वक्रत्वं त्यक्त्वा ऋजुं कुर्वे प्रक्रियादिसूत्रपाठक्रम॥ गुणानामृजुत्वमेवाति अनत्वंकमनुसृत्य यत्र तत्र छिन्नाता।
सूत्राणामलंतनऋजुं सरलां कुर्वे इत्यर्थः । किंलक्षणं सारस्वतीं प्रक्रियाम् नातिविस्तरां नविद्यते अतिविस्त-
रो शब्दबाहुल्यं यत्र सा नातिविस्तरा तां तत्र शब्दबाहुल्ये॥ वति स्तनार्थबाहुल्यं संक्षेपशब्दस्य विस्तर इत्युक्तत्वात् अल्प
पदा बह्वर्था प्रक्रियेत्युक्तं भवति किं कृत्वा ऋजुं कुर्वे इत्याह पर- मात्मानं प्रणम्य ति अतीत्यात्मा परमश्चासावात्मा च परमात्मा
मंगलार्थ्या परकाविष्णुमिषा॰॰॰त्मा परमात्मा वर्त्तिसहस्रनामाध्ययवितज्ञानं तं प्रणम्य प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा अत्र प्रकर्ष-
वाचिनः प्रशब्दस्य ग्रंथप्रारंभेमंगलार्थमुपलक्ष्यात मंगलाचरणं तु शिष्टाचारत्वं —त्वं । यथा नित्यं शास्त्रादौ मंगलं इति कर्त्तव्य।
मिति शास्त्रार्थमंगलं धत्त्वाद्भगवान् कात्यायनः । सिद्धो वर्णसमाम्नाय इति इत्यत्र सिद्धशब्दमादौ प्रयुक्तवान् पाणिनिः । एवमिह्नापि ग्रंथादौ प्रयो-
जनमाह बालधीवृद्धिसिद्धये इति वलंति चलंति हृदिबोधमिति बालाः अव्युत्पन्ना तेषां धीर्बुद्धिस्तस्या वृद्धिर्व्युत्पत्तिः तस्याः सिद्धिर्निष्पत्तिः त-
स्मै सारस्वतीं प्रक्रियां ऋजुं कुर्वे इति वाक्यार्थः बालव्युत्पादकस्य ग्रंथस्य निर्माणे मम त्यागस्तुत्यस्य हृपस्य फलस्य आत्मनामि । १

त्वात् कुर्वे इत्यात्मनेपदं प्रयोगा उक्तं एव नातिविस्तरामिति नाकादिषु आनादनाः नारं ज्ञानाव अथवा नञ् इति अनञ् इति निषेधः वीनि
पातः तत्र समस्य नासः अणपानः स्वातंत्र्यफलं तमिति निकृष्टं न वर्त्तिमित्यादि प्रयोगदर्शनात् । कश्चित्तु नतिप्रयुक्तो स्वमभवात ।
अथैकसरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि तत्र संबंधिनी सारस्वती नित्यव्युत्पत्तिमाश्रयंति तन्मतं प्रत्ययस्य दुर्निवारत्वादुपरू-
रूणायेन था सति सारस्वतायति न वर्त्तव्या बालानां धीः बालधीः तस्याः वृद्धिरिति विग्रहे द्वंद्वावेव स्यादधियावृद्धिरुक्ता न भवत् तस्मा
त बालानां धीवृद्धिर्व्युत्पत्तिरित्यवयुक्तं सारस्वती प्रक्रियामहं कुर्वे इत्युक्तस्य रचनायाः स्वयं करणमनुपपन्नं तस्मात् प्रक्रियामहं देवे छ। द्रव्य×५
डीन्वविधेय अथवा तामेव सारस्वतीनाम्नी मन्ये प्रक्रियां कुर्वे इति कश्चिदाह तस्मात् सूत्रमनुशासनीयास्मिन्नादौ सा शास्त्रस्वती ।
अनुसृत्य स्वरूपाय तामेव आगुरूत्वं नमः इति नागद्भुरा॥ श्री चरणैरुक्तत्वात् ऐन्नाह विरोधः स्यात् तस्मात् द्यथाविहि।
तामेव साधीयाः अत्र प्रक्रियार्जवं विषयः तत्र बाल- धीवृद्धिः प्रयोजनं रहस्यमन्यावसंबंधः जिज्ञासु
रधिकारी इति विषयादि अनुबंधचतुष्टयं वदितव्यं १ ब न तु विस्तरा कथं निराकरायस्मिन् सति सा काल्यं तदा स्वज्ञानस्या
तु इति शंकामपाकर्तुमाह इन्द्रादयो पियस्यांतं न ययुः शब्द- वारिधेः प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथं मिति इन्द्रादय
इन्द्रचंद्रकाशकृत्स्नापिशली शाकटायन पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्याद्यष्टौ वैयाकरणा अपि यस्य शब्दवारिधेः शास्त्रसमुद्रस्य वारि
णिधायनयम्भि निधिवारिधिः समुद्रः तस्य पारं अंतं इयत्ता यापरिकल्पना नययुर्न प्रापुः तस्य कृत्स्नस्य समयस्य प्रक्रिया वक्तुं नरः
वीचानानतद्यः कथं क्षमः समर्थो भवतीत्यध्याहार्यं अयमभिप्रायः इन्द्रादयो महान्तो वाचस्पतिलो किकाभार्गवेदिकानां च शब्दानां
साकल्येन प्रतिपादने शक्ता न बभूवुः ममचेन कथा एव मतिकिं बालव्याकुलाकरणकारणेन हस्वाविस्तारेण निष्कृति प्रत्ययादि
नाकनियय शब्दसाधनमार्गदर्शिभिन्न बालव्युत्पत्तिसिद्धयेना नातिविस्तरतये च प्रक्रियायाः ऋजुकरणमुक्तमिति पातन प्रतिपदपाठापि ति

श्राउजराजा. सारस्वत॥ टी०

रुक्ता उक्तं हि हृदस्यति रिशायद्दिव्यं वर्षमहस्रं प्रतिपदपठितानां शब्दानां पारायणं प्रोवाच बृहस्पतिर्वक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यवर्षस
हस्रमध्ययनकालः। नचान्तं जगामेति तस्मादुपायः कर्तव्यः कारणेन वश क्रियां कुरु कुर्वति इति स्मा करुपनास्यायोर्थः २ संज्ञाविधानमंत
रेण प्रक्रियाक्रमाबालेर्बोधः इति अत्र निबध्यमानसंज्ञासंग्रहं प्रतिजानाति तत्र तावत् संज्ञासंव्यवहाराय संगृह्यत इति तत्र तस्या प्रक्रि
यायां तावन् आदौ संव्यवहाराय प्रक्रियापद्धत्यायस्मन् व्यवहाराय संज्ञा अनिबद्ध संगृह्यते अल्पैरक्षरैर्बहूनां कल्लेनैव यथा स्यात्तथा
गृह्यत इत्यर्थः संव्यवहारार्थं हि संज्ञा निबध्यत इति संव्यवहारार्थं संग्रहादुक्तं यथा तावद् अः प्रत्याहारः संज्ञिकायां विरतायां व्यवस्था आदि
यः । तत्र आदौ इह परिगणित स्वरव्यंजनक्रमेण वलंब्यसमा। तत्संज्ञासूत्रं प्रणयति अइउऋऌसमानाः अ इ उ ऋ ऌ समानाः इ
ति षट् सूत्रं यद्दिद्विपदं स्यात्तर्हि प्रथमपदं पंचवर्णात्मकं तत्र कथं समासः तथा सति नित्य एव संधिः स्यात् उक्तं हि संहिते
कपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति तद्दोषपरिहारार्थं पंचवर्णाः प्र
थिवसा क्विनिका निपदानि षष्टः समानाः इति एवं षट् सूत्रं॥ शिष्टाम[illegible] सूत्रं हि वाक्यरूपं वाक्यं पदसमुदायात्मकं पदं
च विभक्त्यंतं न च अत्र विभक्तिः कल्पनीया तस्मादिह प्रतिवर्णं प्रथमैकवचनमिर्वा स्याः तादावत् सूत्राणि नवनीतिहा
रणं छन्दसा तन्त्रादसा मिलापाज्ञानव्याः अथवा अकारादिवर्णानां संकेतितत्वाद् याद्यवत विभक्तिलोपः निर्दिष्ट[illegible] लौकिकप्रयोग
निःपत्राय संकेतमात्रत्वमावार्येण ब सूत्रार्थविवरणानि आनन्तरस्य प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते तेषां समानसंज्ञाविधीयत इ
ति अनंतरं इउऋऌसमाना इति अत्र प्रत्याहारग्रहणार्थं वर्णाः एत एव परिगण्यन्ते परिपाट्या [illegible] परिगणितानां वा तेषां समा
नसंज्ञा विधीयत इति विधानस्मात् मध्यानुसंज्ञासु ख्यावर्णपरिगणनं तु संज्ञाविधानात् गमागतामविनूनवाक्यलंदे दोषाः प्रश्नतलादहिलंद २
संयद्यते अथवा स उ वा रितामव अइउऋ ऌ वर्णाः वर्णपरिगणनेन समानसंज्ञा विधानं च तत्र प्रवापद्युज्यत इति नवाक्यभेद दोष

: तथा चोक्तं भर्तृहरिणा आह त्रिशक्तिनिजार्थवाक्यसमुदायिस्फात लिंगादानं धर्माधाविलासाधव निष्टत इति प्रत्याहारकरणा
मपि संज्ञारूपत्वात् तदोपयोगिकत्वात् वर्णपरिगणनस्य वर्णपरिगतं संज्ञासंग्रहमाध्यनाकाङ्क्षतां इवमिति मंतव्यं समाना इति
बहुवचननिर्देशात् अइउऋऌ प्रत्येकं समानसंज्ञा स्वमायत्त एकार प्रत्ययान्ताव संकेता बाकल्लकाप्रसिद्धः । ब अइउऋ
ऌ इत्यत्र संधिनकरणे विवक्षाकारणमाह नित्यं तु संधिं संख्याया विवक्षितत्वात् विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमान् ए
तेषु उक्तवस्तु समासेषु सूत्रेषु संधिर्नासंधिः कस्मात् अ विवक्षितत्वात् बहुभिष्टविवक्षितं तस्य नावा विवक्षितं नविवक्षित
त्वं अविवक्षितत्वं तस्मात् अइए एअय इव इत्यादिनि सूत्रे :संक्षेपविहित अद्यादीनां समानसंज्ञा मान्यदिना विवक्षितत्व
त्व उक्तं तःविवक्षितएव संधिर्भवतीति नियमः स्मात् अपि। संधिर्नकार्यः तत्र तरमात् लौकिकप्रयोगनिष्पन्नाय सम
यमात्र त्वादिति लौकिकप्रयोगाणामनादिष्टप्रयो गाणां निष्पन्नाय व्युत्पादनाय यत्र समय मात्रत्वं सांकेतमात्र
त्वं तस्मात् संधिर्न कार्यः केवलं समयः समयमात्रं तस्य ता वक्तृत्वं तस्मात् अथवा लोकेन वा लौकिकाः बालास्तेषां प्र
योगतिःख्यातिर्व्युत्पत्तिसाम्ये इह बालव्युत्पत्त्यर्थं संकेतमात्रत्वं मत्वा निपातेषु सूत्रेषु [illegible] संधिर्नकार्यः इत्यर्थः बालव्युत्पत्त्यर्थमपरि
गणित अकारादिषु सांकेतिकविनक्त्यापदत्वमिति समयमात्रत्वं स्पष्टामवायथा आदि जिति कव्याकरणपाणिनि रिश्रासंकेतमत्र
त्रापाति मंतव्यं समानप्रदेशाः समानाद्वलोपाधानारित्यवमादयः तत्र यथा परिगणितानामेव अइउऋऌ वर्णानां समानसंज्ञा।
विधानात् तद्यादिषु दीर्घकारस्य समानसंज्ञानावात् अस्तु मा मारस्य त्यकारलापात् स्यात् तनरूपसिद्धिर्नावनित्यत दर्घग्रहणतरम्।
वतारयति ब ऋमृदीर्घप्लुतान्तेदासवर्णा इति सूत्रार्थविवरणानि एतेषां अइउऋऌ वर्णानां क्रमेण दीर्घप्लुतरूपा भेदाः परस्परं सावर्ण्यं
तरण्पत उच्यते विजातीय उक्तस्वरदीर्घप्लुत इसावर्ण्य निषेधं परस्परमिसुक्त समस्ता[illegible]मवक सदीर्घप्लुतनंदा सवर्णा इति ज्ञापयितुं प

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

प्र०क०टी० तथा मिस्तुक्तं अन्यथा ह्रस्वस्य इस्य ऊसवर्णे दीर्घ माहस्यस्य प्राप्तिः स्यात् इत्येतेनापि अवर्णवर्जा इवर्णोयमइमावर्णो इव मि
त्यादिष्वकारादिषु वर्णव्यवहारसंभवात् अयवर्णग्रहणेन सवर्णग्रहणमिति परिभाषा समर्थिता एतेषु वक्ष्यमाणादिनिस्वर
स्वरं समानत्वात् समानसंज्ञायामव्यवर्त्तीवसायत इत्याशयः ७ तत्र ह्रस्वादीनां मावस्य मुक्तं तत्र उपदिष्टा कथं बालेन ज्ञातव्या इत्य
त आह लोकोच्छिष्टस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति तत्ता लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या लोकाच्छिष्टस्य सिद्धिर्यथा मातरादेरिति सूत्रे
ण सूत्रवृत्तौ स्वतो यस्य अतंकस्य सिद्धिर्लोकादिति शास्त्रान्तरम्मात लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्या आदिग्रहणात् उदात्ता
दीनामपि संज्ञा ज्ञातव्या॥ लोकतः प्रसिद्धा एव ह्रस्वादिसंज्ञा   तत्र ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं प्लुतत्वं वदति एकमात्रो ह्रस्वः द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्र
:प्लुत इति उक्तं वशिष्ठाः एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दी   र्घ उच्यते त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रिकमिति ह्रस्वादीनामवा
न्तरभेदानाह यथा मात्रात्रुदात्तादि   भेदाद्भिन्ना इति एषां ह्रस्वादीनां उदात्तादि भेदाः॥ उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रयो भेदाः
तदा नाह यथामात्र्युदात्तादि एषां ह्रस्वादीनां॥   मात्रासु उदात्तो दयालेन्द्रा। संतानि विशेषः तत्र स्वमा ह्वाता
स्थल स्थमातन उदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः इति ३॥   चिः स्थानेत्रु च्चार्यमाणतया उपलक्ष्यमाणो वर्णउदात्तः नीचैः
स्थानेत्रु च्चार्यमाणतया उपलक्ष्यमाणो नुदात्तः उदात्तानुदात्तयोः समाहारः समाहारः स्वरितइति उच्यते कृविशसन्तत्वात्
ति इति भवति यथा उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितो द्वया अत्र तत्र तावत् सातत्येन स्थानापन्नत्या ज्ञातव्य अस्य धात्वतिप्रसङ्गदोषाद्
वति। ह्रस्वस्य सवर्णे दीर्घः सह दाराद्यानस्थाने प्लुतः इत्यादौ ह्रस्वादिसंज्ञा प्रादेशः एए अं अः सध्यक्षराणि पाचपदसूत्र सर्व
त्रानेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णपरिगणनात् एषां संध्यक्षरसंज्ञा विधीयते अत्र सूत्रस्य वाक्यत्वाद्वेति तु क्रिया वत्समधि
स्वित मिलाये अकारस्य इकारेण एकारेण उकारेण ओकारेण तु संध्यक्षरसंज्ञा एए ओ औ नवंतीति संध्यक्षरसंज्ञा तु दाहृ

या एषां ह्रस्वानसंज्ञाति एए ओ औ एषां संध्यक्षरत्वात् ह्रस्वानसंज्ञा दीर्घादयः संत्यवस्य निषायः समानानां संध्यक्षराणां च संज्ञान्तरम
ह उक्तायस्वरा इति द्विपदसूत्रं अकारादयः पंच अ इ उ ऋ ऌ एकारादयश्चत्वारः एए ओ औ एवमेतत्त्रयत्रयप्रकाराः स्वराः स्वरसंज्ञा
उच्यते स्वराणामवर्णवर्जितानां संज्ञान्तरमाह अवर्जा नामिनइति अवर्णवर्ज्या नामिवर्णवर्जाः अवर्णरहिताः स्वरा इकाराद
यः नामिसंज्ञा उच्यते उक्तात्तवादत्र सर्वकं तत्र रयं धमव्यति अत्र काताम्नावस्वरा इति तार्वआदौ स्वरा अवकाश्च परिप
यो प्रकाशितास्त्यर्थाः परिपाट्या अत्र क्रमस्त्यमरा प्रथमतः अकारादयः पश्चादकारादयस्त्य उक्तक्रमेणाक्षाः इदानीं प्रत्या
हारसिद्ध्यादि विषयाद्विस्मिन्नास्मिन्या हयिषा प्रत्याहारा   णां सिद्ध्यादि यिषा प्रत्याहारसिद्ध्या हयिषा तत्याह उक्तं तयाव्य
ञ्जनानि हकारादीनि अत्र क्रमेण वक्ष्यमाणपरिपाट्या   निर्दिशति ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज
उ ह ग ब द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स इति॥   वर्णोद्दिष्टतया कार्यविधानक्षक आद्यन्ताभ्यामित्यानत्तं
लक्षं संबधस्तु तत्राह हकारादारभ्य सकारपर्यन्तं यावत्।   तावर्णाः सावंतिमा कतिका निर्दिष्टक प्रथमेकवचनां
तानि प्रत्यानीतिज्ञेय आद्यन्ताभ्यामेत्याहि सवतातम्।   कथं तिमवित्य कमृत्व अतिकार्यमाद्ग्रियत इति प्रत्या
हारः सिद्धज्ञतायहारे उमित्तमाङ्गरूपेण आद्यन्ताभ्यामाद्यन्त वर्ण्यस्थान ग्रहणतय वरालान्यादिक्रमेणपरिगणिता वर्णा
:र्णसू: आद्यन्ताभ्यामितिद्वितयं ज्ञात्यनिरूपणेन तत्प्रतिप्रत्याहारमाद्यन्ताभ्यामितिसंबध्यतेप्रत्याहाराणानामाति॥
ज्ञापयितुमाह आदिर्वर्णोत्यन गृह्यमाणेन सत्रा प्रत्याहारः इति कार्याणि प्रक्रियाः कश्चिदादर्वणः यनातकत दं त्यन गृह्यमा
णः तथा आद्यन्तवर्णात्मकं यत्र मसवति तत्रामा प्रत्याहारोभवति अथवा आदिर्वर्णः अंत्यन गृह्यमाणः प्रत्याहारो भवति किंल
क्षणः प्रत्याहारः तन्नामा मध्ये अंत्यन माहा हार्यमाणः आदिर्वर्णे न नयस्य मतत्त्वामा इति ता आदिवर्णस्य वर्णेनामयम्तत्र

२

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

मा इति [illegible] व्याख्येयं तावद्वर्णविभागं दर्शयति तथाहि अकारादिहकारान्तं सहमात्राणां प्रत्याहारः स च एतावत्संख्याक

सु०प्र०टी० : अस्याथस्य पर्यंते एतावत्संख्याकः एतावद्वर्णसंख्याकः संपद्यते समस्तो भवति ऋटधषाः तिक्षनाः ऊडदगा बनिजबाः वटनक

पतिचयः एतावत्संख्याकः संपद्यत इति सर्वत्राऽवसेयं तावदेव प्रत्याहाराः इत्याशंक्याह एवं चेत्यादि एवं चक्रप्रकारेणाय

नायत्प्रत्याहारेण यत्र यस्यादाहरणं तस्य कार्यं भवति समस्तप्रत्याहाराः कुतः संख्यानियमो नास्तीत्याशंक्यान्तरे ते च

प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति तथा कार्यं अत्र साधयेत्यभिप्रायः अकारादिसकारान्तानां वर्णानां आद्यान्तास्य इति इदं समं

ज्ञानां व्यंजनसंज्ञामाह हकारादय इत्यादि हकारादयः म कारान्ता अत एव हसा वर्णा व्यंजनानि व्यंजनसंज्ञा भवन्तीत्य

र्थः व्यंजनसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः वा व्यंजनलक्षणमाह स्वरहीनं व्यंजनमिति स्वरेण हीनं स्वरहीनं इत्युक्तस्वरस्वराणां तेषां

नितस्यापि व्यंजनत्वात्प्राप्तौ स्वरान्त्याहा नमस्य शितिव्याख्या यां अथवा ककारादिवर्णेष्विति कवचनइत्यादि वर्तना

वृत्तौ तानि निर्देशमतेव्यं तेन स्वरवहीनव्यंजनमित्यर्थः ॥ ननु हय वरलादिषु अकारस्य विद्यमानत्वात्कथं व्यंजनत्वं

मित्याह तत्र अकार इत्यादि तत्र हकारादिषु वर्णेषु वर्तमानो अ कारः सुखेन उच्चारणं सुखोच्चारणं तदर्थः प्रयोजनं यस्य स त

स्मात् उच्चारणार्थत्वात् इत्संज्ञः कान्न भवति एतानि इतरस्वर इत्यर्थः केवलं हमादीनां व्यंजनानां उच्चारणयोग्य कारम

युक्तानां सुखोच्चारणमार्थमेवेत्यर्थ इकारादिमध्ये हकारादिषु द्वि यि वि रि ऊकुर्वुरु इत्यादिरूपाउच्चारितास्यात एतदर्थं अ

कारएव सुखोच्चारणार्थ इति भावः इत्संज्ञाविषयकसूत्रमाह कार्यायित् कार्यायित् कार्याय इत् प्रत्ययाद्यतिरिक्तः प्रयोगादित्या

अतिरिक्तः अधिकः कस्मै निर्दिष्टः कार्याय सु उच्चारणाय स्थानविधानार्थेन चोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति आदिश्य त अ

दिश आगमनामधेयप्रत्याहारात्पाधिकं निहिय इत्संज्ञाप्रयोजनमाह यस्य इत्संज्ञा तस्यालोपः इत्संज्ञाकस्य लोपः ४

त्यर्थः अनर्थान्तरविदित्यादौ इदितस्य लोपः प्रमाण्यस्तदर्थयस्य इत्संज्ञाविहिता तस्य इत्संज्ञाविशिष्टस्यालोप इत्यभिप्रायः लोप

: स्वरूपमाह वर्णादर्शनं लोपः वर्णानां अदर्शनं दर्शनाभावो लोपः ब लोपे वर्णवर्णविनष्टे तद्वर्णनिमित्तं यावद्वर्णकार्यं न भवत्येव

वर्णविरोधे लोपश्च वर्णविरोधी लोपः स लोपश्च संज्ञा वर्णान्यं विरोधयन्ति वर्णान्यो विरुध्यत इति वा वर्णविरोधः ए

कवर्णनाशयति अन्यस्य तु परित्रयतिबधताय्यर्थः मित्रवदागमः मित्रवदागमस्य कार्यं कुर्वाणाय स्य विहितं दर्शयति मा आ

गमः शत्रुवदादेशः योऽसौ गतः स्थानिनं मुक्तिं नमि स आदेशः संयोगस्वरूपमाह स्वरानन्तरिता हसाः संयोगः स्वरेणानन्तरि

ताः अव्यवहिता हसाः संयोगसंज्ञा भवन्ति अत्र हसा इति ब हुवचनामकत्वप्रतिषेधपरं तेन द्वयोरपि हसयोस्वरानन्तरि

तत्वे सति संयोगत्वं सिध्यत्येव कुचुटुतुपु वर्गाः एतएव वर्गसंज्ञा तेन कु इत्युक्ते ककारादयः पंच चु इत्युक्ते चकारा

दयः पंच इत्येवं प्रतिवर्गं पंच पंच वर्णा गृह्यन्ते नत्वन्यथा ॥ कु ॥ चु ॥ टु ॥ तु ॥ पु ॥ कृ ॥ख्याः ॥ काख्या वर्णादिवर्गव्यवहारः आ

रादा मा मिना गुणः अ एव ओ नामिनः गुणः नामिन इति स्थानि निर्देशार्थं षष्ठी विहितेति अ एव ओ एतत् गुणं स

ज्ञाका नामिनः स्थाने भवन्तीत्यर्थः गुणसंज्ञाकाना त्रयाणां ग्र हणानुत्रय एव नामिनां गृह्यते ऋकारस्य सावर्ण्याद्ग्रहः अ

न्यथा संध्यक्षराणामपि नामित्वात् गायतामादौ गुणः प्रसज्येत अत एकरणं यसादृहार्थं आ ऐ औ वृद्धिः एतस्मिंसत्राद्य

र्थः अकारस्य आकारो वृद्धिः इकारस्य ऐकारस्य वर्धकारो वृद्धिः उकारस्य औकारस्य च औकार इति अन्त्यस्वरादिष्टिः अन्त्यात्

स्वरस्वरादिवर्णाष्टि संज्ञ इति अन्तेनत्वात्यः स्वरः स टि संज्ञा भवति ना केवलं स्वरमात्रादिर्वर्णस्य अन्त्यस्वर आदिर्यस्य सापि

स्वरादि टि संज्ञः तेन हलइषा इत्यत्र अन्त्यस्वर एव टि संज्ञः मनस् इत्यत्र अस इति समुदितस्य टि संज्ञा अन्त्यात्पूर्व उपधा उ

पदेशयोवर्णः स्यादव्ययमात्रात्पूर्वः स उपधसंज्ञा भवति अस्य योगादिपरोक्षाद्यलघुः परे संयोगादि परायस्य संयोगादिप

यःनसंयोगादिपरणताहस्वोऽकाद्वालघुसंज्ञोभवति आदिशब्दात्सविसर्गानुस्वारोऽपिगृह्यते तेनअत्र इतिसंयोगपरत्वात्काद्वाप्यका
ग्रजपटी० गतलघुः शिवइत्यत्र विसर्गपरः शिवबदइत्यत्रानुस्वारपरश्च काद्वाप्तलघुरित्यर्थः विसर्गानुस्वारसंयोगपरादीर्घश्च गुरुः ४ विसर्गो
नुस्वारसंयोगाः परस्मात्सयस्मात्तादृशोऽकाद्वावर्णोवादीर्घश्च गुरुकसंज्ञोभवति सुखनाशिकात्याद्वाद्यमाणः तनाभिकाइति सु
खनाभिकाभ्यासम्बन्ध्याद्वाद्यमाणोवार्णोः तनामिकइत्युच्यते यथाङ ञणनमाइति अथप्रत्याहारनिर्मितायामस्यांसारस्वत्यां
क्रायां संज्ञाप्रकरणमनन्तरं चतुरं स्वमकारकारिनिहन्तं ७ अधुनाभिधीयते अधुनेतिसंज्ञाकथनानन्तरंसंधिर्वर्णसंश्लिक
षविशेषाःनिधीयतेउच्यते इयं स्वार पर स्वरेपरस्थितस्य। निइवर्णोयत्वंप्राप्नोति अत्रइवर्णइतिवर्णग्रहणंदीर्घमपिसं
गृह्णाति यतोवर्णग्रहणंसवर्णग्रहणंकारग्रहणंत परकरणंचतावत्स्वाग्रहणमितिशिष्टसंकेतः तस्माद्दी
र्घात्र इत्यादीयत्वंप्राप्नोतिदधियानयेत्युदाहरणं ।याचलातदध्यथानयइतिनावइवति हासदृसं।इ
म अर्हस्मः इ स्वरात्रः इतिसूत्रात्स्वरादित्यनुवर्तनात्क्रो क्रमाद्विस्वरइत्यतोछिरित्यनुवर्तते नावधनतनिर्देशात्तुरफ
वर्जितात्यादृसः हसपरस्तस्मतिद्विर्जायतइत्यर्थः इतिधा। कारस्यद्वित्वं क्राबकबाः २ स्वासवयाकसानामित्यातोऽकसोना।
मित्यनुवर्तते तत्रप्रथमधकारस्यफसस्यस्थानेद्वितीयधकारफस्यपरात्परतेसमतिज़बादकारोभवति कस्मात्सवर्णत्वात्एक
वर्गस्थत्वात् सवर्णत्वमपिकुतमाह वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णइतिवचनादिति वर्गतावावर्ग्या सः स्वकीयेनवर्ग्येणसवर्णः तस्मोद्धा
कारस्थानेदकारएवजातः यथासंख्यावादक्कव्यमितिप्रकारान्तरेणापि धकारस्थानेदकारएव कदधइतिस्थितायस्यकतस्याचु।
लोऽउदइतिस्थितोयोजबः तोतादृक्कक्ष्यस्थानयाइतिनिष्पन्नंअत्रद्वित्वविधानसामर्थ्यान्नपुनर्द्वित्वंसंयोगान्तस्येतिसूत्रंसलावि। ५
कार्संयोगविषयं तेनस्वरसंधिसंयोगान्तस्ययकारस्यतालोपः अथवाइयंयवइत्यादिस्वरेर्यकारादिविधानसामर्थ्यान्नसंयोगा।

तलोपःसिद्धस्थानेदध्यानयइतिसिद्धं गौरीअत्रइत्युदाहरणंयत्वंकृतंहर्षइतिविशेष— वारफस्यद्वित्वं हसेह्मसइतिसूत्रे
हसमारफहकारवर्जितइतिविशेषणात्तारफहकारस्यव्यतिरिक्तस्यहसस्यद्वित्वमित्युक्तं तस्मात्तरफस्यद्वित्वमित्यर्थः किंतु ता
हिंकिंसवमितेत्याह गौर्यायोद्विशिनि स्वरादित्यनुवर्तनेः स्वरात्परोरफ सवचनलगपस्वरसर्वइत्युक्तं तस्मात्स्वरसवादफात्परे
योपाद्विर्नवतीतियकारस्यस्यद्वित्वंगौर्यत्रेतिसिध्यति उवमित्यादिसूत्रेभ्यस्त्रांउवत्रिमउसदधातिवरइत्येतदनुवर्ततइति उवे
र्णो वत्वमाप्नोतिस्व ।यरत्याद्योऽइयस्वरइत्यतःस्वरइत्यनुवर्ततइत्यर्थः किमियसनुवत्रिरमिन्नवबलइत्याशङ्क्याहएव मत्
त्रापियत्रापियत्रनसूत्राङ्कारेः कार्यसिद्धिस्तत्रसर्वत्रसूत्रांतरा नुवृत्ति राउवत्रिर्जातिर्व्यति प्रतिसूत्रस्त्रांतागत्पदान्तराउवृत्ति
: कथंनलिख्यतइत्यतआह ग्रंथबृत्यस्त्वनयाज्ञास्माभिः लिख्यतइति सूत्यासोभावः सूत्यस्त्वतादवलेयसस्मान्नलि
ख्यतइत्यर्थः उवेर उवर्णोवत्वमाप्नोत्वस्वारपरे म धुअत्र इतिस्थितउकारस्यचकारः हसेह्मसइतिधकार
स्यद्वित्वंकबःऊबाइतिसर्वधकारस्यदकारः स्वरहीनंपरे णसंयोज्यंसध्वत्रइतिसिध्यति ऋर २ ऋवर्णोरत्वमाप्नो।
तिस्वारपरेइतिरफस्यानहासहेमसइतितकारस्यद्वित्वंपित्रर्थः ।लृलं २ लृवर्णोलत्वमाप्नोतिस्वारपरेअनुबंधइत्यत्रलाधु।
ज्ञातस्वरहीनंपरेणसंयोज्यं लनुबंधः एअय् ए२एकारःस्वारपरेअयूभवति तेअन नयन णायप्रापणइत्यस्माद्भातोःअवप्रत्यये
अनादेशअनादेशोक्तेगुणोकृतेनत्रनइत्युदाहरणकारस्यअयादेशोक्ते तेन यीनमितिभवति ओऽवु २ ओकारः स्वारपरेअवल
वति लोआतिनुभातोतिबादावपिगुरणकृतेलाअनात्युदाहरणं आकारस्यअवलवतिसिध्यति गवाद्यर्णागामास्यादोवाच
क्वया।गवार्द्गेणस्यआख्याशादोपरस्नूतसमतिअवर्णागमावक्वया।।गोअअवु सवर्णेदीर्घस इ गवेङ्गा।गाइङ्गा।ओअग्रा।अग्र
एग विङः।गोअअजिनओअव सवर्णेर्दीर्घः सह गवाजिनं गवाङ्गाविङशेष्यो।।नित्यसवर्णागम।।वर्ग्यं गवाजिनमि।
ग

पु.स.प्र.०

त्यादेर्विकल्पेनावर्णागमः तथा गवाग्रं गोऽग्रं गवाजिनं गोऽजिनमित्यादेर्विकल्पतत्प्रकृतिभावः तथा गवेशः गवीश
इत्यादौ गोशब्दस्य आकारव्यतिरिक्तस्वरपरे विकल्पेनावर्णागमः तत्प्रकृतिभावः एतावता व्यवस्थावाच्यग्रहणादवसेया प्रवदत्र
तिष्ठितगवादेस्त्ववर्णागमः आगमविष्यादर्शप्रयोगात् प्रथमतमसवर्णदीर्घः किंतु आइस्यकारस्तत्त्वो ओष्ठ्योऽदः अविहितलक्ष
णाः छाया गो गवादौ वक्तव्य इष्यते नाचिर स्वैरिणी अक्षौहिणी प्रौढः प्रैष्याः प्रैष्यः नारोहः इत्यादावपवर्णागम इति क्व
चित्स्वरवद्यकारः उदाहरति यथाध्वपरिमाणगव्यूतिरिति गोयूतिरिति स्थित यकारः स्वरवत् ततः ओ अव् इत्यस्य संज्ञास्तो ज्ञाता
यो गव्यूतिरितिसिध्यति गव्यूतिः क्रोशयुगं एआय २ ऐकार आय् भवति स्वरपरे ततः अक इति स्थित ओ एतायकः ओ आ
व २ ओकार आव् भवति स्वरपरे तो इह इति स्थिते ओ कोरस्यावतो विहस्वाल्लोपस्य आपद्येति पय अय आय
अव् आव् एतेषु पदान्तेषु तथा पदान्तस्थि[illegible]नानाम् तथा मयादीनां यकारवकारयोर्विकल्पेनाल्लोपस्याश्वा
पदान्ते पय अय् आय् अव् आव् एतेषु पदान्त यः पदान्तस्थि [illegible]नानाम् तथा मयादीनां यकारवकारयोर्विकल्पेन
लोपो भवति अय् आय् इत्येतयोर्यकारलोपः अव् आव् इत्यत्र व॥ कारलोपः [illegible]तत आगता इति स्थिते अय लोपः [illegible]कारस्य ल
तते आगताः तस्मिन्निह इत्यत्र ए आय् यकारस्य लोपे शास्त्रेऽसिद्धत्वात् तस्माद्यदि पटाविह इत्यत्र औ आव् वकारस्य लोपे शापट इह आप
हे पटविहातो इमौ इत्यत्र ओ आव् वकारस्य लोपे कृते तो इमौ पार्श्वविशेषेण यकारवकारयोर्लोपे जाते सन्धिकार्यं
स्यादित्याह लोपे शिष्टे न सन्धिरिति सवर्णपरस्वर्णाया विधायकं कार्यं तत्र संधानं सन्धिः स लोपे जाते न भवति तत आगता इत्य
त्रैः सवर्णदीर्घः सहितिशिष्टाघटनरूपः संधिर्न भवति तथा राजन्यासिन्यादौ नलोपे कृते सङ्गि इत्यादौ कार्यान्तसंधानरूपः सं
धिर्न भवति तथा राजन्निरित्यादौ अस्य इति निमित्तकारस्याकारः कार्यान्तरसंधानरूपः संधिर्न भवति उत नर्मसंधिरितिकाकर्तृत्वात्तु

६

नः शास्त्रादेव साधनादरइत्यादौ सिद्धं यत्न संधिस्वरूपं विधीयत्यादौ पञ्चकार्यं तु संधानरूपस्य संधिर्न भवतीति ज्ञेयं ह्रस्वविशेषमाह।
स्वदसि तु नवताऽस्ति हसारव इति अ इए अ यकारस्यालोपे शिष्टे तु संस्वानुषु इषइति तु नः [illegible]श्लोकहस्वतास्तु दाहरणं एदौतौ २ तुप
प.३ रक ऐसि दोते [illegible]त्यत्र असंदिग्धे वाररणार्थं अत इत्यत्र तावन्मात्रपरिग्रहार्थं पदान्तस्थिता इत्यत्र हार्त्तल्यस्यत अत्रवक्ष्यमाणः सामान्यविशे
षन्यायो उपमन्तव्यः अन्यथा अयावादेशनिवारणं कथं स्यात् तत्र बाटाओत्रे इह पदान्तस्थितादकारादेकाराच्च परस्याकारस्य लोपजा
त तत्र बाटात्र इति सवर्णे दीर्घः सह इति सवर्णस्य सवर्णपरस्य दीर्घो भवति अतात्र इह ऋस्वदीर्घप्लुतानाम् सवर्णाइ इति आकार
स्य अकारेण सावर्ण्यात् सह दीर्घे कोऽदाशाजानेऽपवादतीति सिध्यति। एवं दधीह विष्णूदयः होतृकारः होतृकारः तत्तु दधीहत्यादिषु।
इयं स्वर इत्यादीनां कथं तत्प्राप्तिः तत्र वृषमाह सामान्यशास्त्र। तो ह्रस्वं विशेषो बलवान् तद्वत् परेण सर्वबाधेवाप्राय शाह
इपतामि हति यथा दधि इह इत्यत्र इयं स्वर सवर्णे दीर्घ। सहेतुशय रपि प्राप्तेयद्वक्तव्यापकत्वं सामान्यं अत्यव्य
पक विशेषः तत्र इयं स्वर इति सूत्रं यत्र निमित्तानां स्वरा णां बाहुल्यात् बहुव्यापकं सवर्णे दीर्घः सहेति केवलं स
वर्णमात्रपरिग्रहात् अल्पव्यापकं विशेषस्तत्र अतः सामान्यश रस्वविशेषाबलीयान् वा समतात् शास्त्र सूत्र मित्यर्थः एतस्य साबा
धि यमातुल्यतरमाह पारणत्यादिशाय शाबाकुल्यतस्तत्र पाबापस्य पारस्य शरणसर्वत्र बाधः इहास्मिन् व्याकरणे हश्यते बा
शब्देः प्रकारान्तरव्याख्यानमाह अथवा परशास्त्रं तत्र इष्टं बाधनयत् तत्कृष्ट इष्टं तत्र सर्वबाधो हश्यतां अइएतु इति सम्भवत्सा
कतिकं पदं तदिवविधानानि अवर्णः इवर्णे परे तत्र सति सह वर्णयोर्विधानं एकत्र भवति तत्र इसं तावत् अत्र अकारः इकारेण सह
कारद्वयप्राप्तः हलादिर्गुणादौ टलोपा वक्तव्या॥ हलादिगणस्य इषादौ गणे परे टलोपा वक्तव्या हलीषा लाङ्गलीषा इत्यत्र अइ इति ट
लोपः मनीषा इत्यत्र अस् इति टलोपः आयादित्यत्र अइ टलोपः अव्याकरणाः काकानादिशान मनुः रूपाः कुलटा सीमन्तः एषाद इयनज

सु॰प्र॰टीका

लिःमालेगः इत्यादिषु अविहितलक्षणःप्लुतोप्लुतादौऽइष्टव्यः॥ अ॰ २ अवर्णउवर्णेपरेसहस्वरी परेगागते ओ भवति गंगोदकं।
अत्र आकारउकारेणसह आकारस्तुमापन्नः ऋ ऋ र ऋ इति संकेतितसमासकपदं अवर्णऋवर्णेपरेसह अर् भवति तवर्द्धिः
इत्यत्र अरु गद्याद्यापि। कावजवा। नवर्द्धि ऋचिदारु अवर्णेपरेसह आरु भवति ऋणार्णं ऋणार्णं ऋचिदित्यातन ...
ऋवसनतरकंबल वसन दशा ... तथासुखार्त इति तृतीयासमासे तथाऽयार्द्धतिप्रार्द्धत्यौत्यादि॥ तथाउपर्षेनावे
यति ... कारादीनामध्यतोविकल्पेक आर भवतीति प्रायोगवशादवसेयं ॥ ॠ लृ २ अवर्णस्य इवर्णे
परे सह अल् भवति तलायासावर्ण्यं वक्तव्यमिति वक्तव्य॥ नलकारस्य रेफवज्राबातूराद्याद्दिरित्यस्येप्रोक्तोऽकारस्य।
दित्वनवल्कोरेइति सिध्यति नतु यदि रलयोः सावर्ण्यं तु च्यात तर्हि बालमकालेनत्यादौ रफनिमित्तं ... कथं न
स्यात् आद्याद्यात ... तायथानिर्दिष्टो ऋ ह वर्ण। ह्यानिनोयोरलोनायारवात् सावर्ण्यं विवक्षितं नतु ह
ह रहलेइत्यादौ प्रकृतिस्थ लयोररफलकारयोः अन्यथाव॥ ऋव्यक्त ... फलकारयोः सावर्ण्यं वक्तव्यमित्यतावद्युन
।परत्र। अत्र रलयोः सावर्ण्यं वक्तव्यमिति वक्तव्यातुरलघु॥ निताः ऋत्वर्णेयोरपिसावर्ण्यं प्रतिज्ञायात ततऋकारादौनो
मध्यनावपिधलृकारायतिप्राल्कारायतोत्यादौ वा अल् ऋवर्णसावर्ण्यात् एवप्रायोगवशातृऋयं परेशेउ। अवर्णइत्यनुवर्तते तव
एषःनवाएषर्यइह अवर्ण। ऋमात्तएकाराएकारेचपरेसहाएकारतायात।।तदाऽवैषा।।तवेच्छेयमिति वृक्षऋ अवर्णउकारे अकारे
चपरेसहऋकाराभवति तवउदन मित्यत्र अवर्णस्य एकारेपरेसह तत्पायोगतभकारः तावोत्रत्यमिति अवर्णस्य अकारेण।
सहाअकारः वर्णग्रहणात् गगोघः ब्राह्मोत्वावौ ब्राह्मात्वावा। ओ। ऊ। अवर्णस्य ... ओकारेचपरेतास औकारोभवतिविवा उ
ष्टः इति स्थितविबोष्ट। स्थूलऊतुः इति स्थितस्थूलोतुः पाकृतऋ अऽइत्यौकारः। बिबोष्ट॥ स्थूलोतुः तिष्ठायनपतंत्यकेषामंष्टितिनि।

७

पात्तानामनिकार्यत्वानुबोऽशष्टः सरूत्ववारितएवविकल्पेसमासविषयत्वाच्च निदर्शति तस्मादिहसमासएवउकारःसंधिविकल्पे
नेतिविदितव्यअसमासेऽतु नवोष्ट। तवोष्ठरित्यव ब इति श्रीभुजराजतिद्धिद्वद्भुजनाकुना सारस्वतस्यटीका ... संधिनिरू
पितः॥ अथप्रकृतिनावप्रत्यात आवनि स्वरसंधिनिरूपणानंतरसंधिनिमित्तमन्यापिप्रकृत्यालवानंप्रकृतिभावः स्वरूपेणावस्था
नमित्यर्थः तेना न अमा २ अमारागोकारस्यासीति अमी अथवा ... मा अत्र अमानिहवपत तत्रयथा प्रकृतिमावोनस्यादित्यतद
र्थअरसः संबधीअमी शष्ट इति विवृणोति संधिनप्राप्नोतित्यत्तेनेवस्थारपरलूत इत्यद्यागतामवा अउअरस अमासंधिनप्रा
प्नोति इसुकेअमोवाष्ट। सतिसंधिनिमित्तप्रकृत्यातिष्ठमाल्य। यमितं एवंसतियथाअमीआदिस्याइत्यत्र प्रकृतिमावः तथात
थअमाइत्यत्रापि प्रकृतिसावपसंगात् सवर्णदीर्घ। सत्वति अस्यनप्राप्तिःस्यात इत्याशंकात्नप्रकृतेवनामातिसंधिदर्शी
नान्निरस्ताः तस्मादमीशष्टस्यसर्वपदेनसहसंधिस्यादि। वति स्थूर्हितिथे रे ध्येइति वर्णविन्यासेदर्शायनुच्चाचारण।
।इयउएवृद्धइकारांतउकारांतएकारांतएकारांतस्वरशाष्टादि त्विवर्तमानासंधिनप्राप्नोतिगोर्यत्र ऊकादित्यासर्वेइहइत्या
दौप्रकृतिसावव्याहत्यर्थद्विवर्तमानइतिविशेषणं उदा। हरति अमीअत्रवहूअत्रमालेआनयाकामणइउएवर्णाःद
र्शिताः ऋत्विदयवादमाह।मणीवादिवर्जमितिइकारांतःशाष्टाद्विवर्तमानामणीवादिवर्जेयित्वासंधिनप्राप्नोति मणीव॥
दासावरपतीवरादसायावास्त्रमी अत्रन प्रकृतित्याव। अग्नोत्याह इत्यादौ अन्तकारस्यापिसंधिर्नदुष्यति अनिपातः। आ अ
नियातः॥आ॥आकारः उकारः निपातएकस्वरः संधिनप्राप्नोति एकस्वरोसौस्वरएवविकल्पयानिपातइत्यर्थः निपातसाहचर्यात्
उकारांतिपातएवग्रहस्यात तेनपताइहइत्यादौनप्रकृतिसावप्राप्तिः आकारइतिकारग्रहणात् आइत्ययमाङ् वर्जयित्वाति
तेनआयवमन्यासइतिवाक्य आयवेइस्वरवचनमिति स्मरणवश्यनाङ् आकारःसंधिनप्राप्नोति उक्तंहि ईषदोर्थक्रियायोगा

पुञ्जपदीप

मर्यादाभिविध्योर्वयः एतमातंङितं विज्ञेयात्ववाक्यस्मरणायोः रीङ् तु इति आवन्नं मः तत्र माङ् ईषदर्थे आङ् समङ् संधिः।
आईषत्उष्ण एवमात् इत्यादौ क्रियायोगे आङ् संधिः आमूलात् मर्यादायां प्रयुक्तः अभिव्याप्ताभिविधौ आईषदुष्ण एवमात् इत्यादौ
क्रियायोगे आङ् संधिः आमूलात् मर्यादायां प्रयुक्तः अभिव्याप्ताभिविधौ तान्यत्रस्थानत्वं आताईशाः इति अकारान्तनिपातान्
विशिष्टानि एकस्वरनिपातस्य प्रकृतिभाव दर्शयति अ अत्र अनित्यत्वात् इइ इः इमं बाधते तत्र पद समं बाधते एवं घो
योगे एएऽ अ प्रातः पूर्व कस्य गवादस्त्वात् अतिपात इति प्रत्वे इत्यतस्य आ इति आ आ अकारमात्रस्य अकार पर्यंत आ
स्य मगास्तनमपि इति सत्र स्वदाशया तमध्यगतानामिका गकारादीनामेकस्वराणां ग्रहणाय निपात एकस्वरोऽस्ति
कृवानुवृत्तिश्च इति किंचित् ऋकारकारेत्याद्युक्तं तत्र रत्र योगः प्लुतः १ प्लुतः संधिं न प्राप्नोति उदाहरति
देव दत्तो त्र एहि अत्र प्लुतत्वं कथमित्याह दूराद्धूते। नचात प्लुतः एवं पद दूराद्धूते चकारान् गानाद
निविद्यासु चाटः प्लुतो भवति इति प्रकृति भावोऽयं स्यात्। स्यात् भारतः विडबाह्य उरारजनं संज्ञाप्येव निरूपितः
अथ व्यंजनकार्यमुच्यते अथैत्यानंतर्यं यथा अबजबाः॥ १। परांत इत्यस्य हल्यस्मारणव्याचष्टे अवयव पदांतवर्ति
तास्थपाजबा भवंति षट् अत्र इत्यत्र स्मावर्णो तु यथा संख्याद्भागाजबा॥ षडत्र वाक् यथा अत्र च पस्य जो बा गकारो वा
यथा कक्तु पथा कक्के व्यथा इत्यादि यथा अबजबा इत्यत्र अबय हणं किमर्थं स्वासेव प्राप्नोमिति इत्यत उदर्थ नविनत।
स्वामं चपाक भामापि तानिवतत्रिस्पर्धः आतामाय तच पाचत्रादस्पदात् हस्वर्ध मव्यूहणं स विषमिति जननतांको
कानस्य चा डाकारस्य लकार अब परम्परा तद्वचं स्यात् वाक्यात नतः स्य अब व्यतिरिक्तस्थानतुस्यादिति आमत्र भावा।
इपदांत वर्त्तमाना स्थया जामपर अभावान्नवति वाक्नोत्रं इत्यत्र ककारस्य स्थानमावस्मीनङ्-कारान्नयमः यति

MEMORIAL

यथा अबजबाइत्यत्र नगकारः लतनवाद्याद्यं वाद्यावंचमिच्छति षट्मम इत्यत्र णकारात्रयमापरामप्रापाक्षङ्कारः ब्रह्म तनयात
नयः इत्यादि मध्यस्थितिनित्यप्रव जनभावः लतनविन्मयंवाज्ञ्यमितिमिच्छति यथाडमः यथात् झाझः यथा डुत्तरस्य जाकारस्य त्वाबा
भवति ३ वाकश्चर इत्यत्र ककारस्थ पसमाडुत्तरस्य ज्ञाकारस्य विकल्पेनछकारेमानवाक्छूरः वाक्छूरा इतिरूपद्वयंभव
ति हो फनाः शयथा डुत्तरस्य हकारस्य फनावा भवति ऊदधघमानाडाओ नियम्पर्धमाह यवर्गस्थपा सवर्णगश्च डबोभवति तत
द्विरिति स्थिता नत इत्यत्र मवर्गस्थपः तस्मात् हवर्ग गद्व घोधकारो हकार स्थाने जातः नमूधविरिति जातं यथा अबजबाः इतिदा
कारेस्तत दविरिति भवति वाक्हरिरित्यत्र कवर्ग चतुर्थ घकारे कृत यथा अबजबाः इति गकारे कृत वाग्घरिरिति।
सिध्यति यस्कुवा हरिः स्नो प्लुति प्लुः च प्लुघत्रः वप्लुता स्याम्ना इति वियहमन मिकृत्वा व्याचष्टे सकोरस्य तवर्ग
स्य शाकारेण चवर्गेण वा योगे शकारस्य चवर्गीय। यथासंख्यं भवतिः इति अत्र आदेशस्य स्थानिनाय
थासंख्य नतु स्नात्पुनि इत्यत्र यथासंख्यं यतस्पुनि। रिति बहुवचनं यथासंख्यं प्रयोगदर्शनार्थं ततम
कारस्य शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारः तवर्ग॥ स्यादिशकार चवर्गास्याद्यो गमनवर्ग इति तेन विश्वः प्रश्नः इ
त्यत्र मशादिस्यातन च सकास्य वृद्धत्रस्य प्रतिषेधस्युक्तः कसचरति इति स्थिता सकारस्य शाकारः कश्चरति कस्श्चर इत्यत्र स
कारस्य शकारेण योगे शकारः कश्चुरः स्तोः श्चुनिरिति योगस्य यथासंख्यं कुदासार्थक श्वरइति च षष्ठ मुदाहृतं व्यकश्चरतां स्व
दाहृता नत विश्व अत्र नकारस्य चवर्गेण योगे चकारः अवहुव विश्लेन सामर्थ्यात् त्वाः श्चुरितिकृत्वेन नविंचं नमञ्ज्ञास्त्वं इति
स्थितन कारस्य चकारः नवज्ञान्त अत्र यथा डाः शाः इतिह वाञ्छकारः तत्रास्तु नञात् ञात्य स्य नवर्गस्य स्तुत्वं मो विश्लेन विश्व
प्रश्नः प्रश्नः ष्टुनाष्टुः २ स्तोः सकारस्य तवर्गीयाः षकारटकारवर्गीयायोगेष्टुत्वं भवति षकारटवर्गीय यथासंख्य न भवत इत्यर्थः

ङञणनमा काचिद्यागमस्तु नयथासंख्यानतिङुनि रिति बहुवचनानिर्देशार्थः कुमघ्रष्टः कन्टीकान्त इति स्थितघकारटवर्गस्य यागम
काश्मासपत्र षकारः ततटाकन ष्टत्यत्र तवर्गस्य टवर्गः यागटकौ नहीकाते तौर्लिला ३ ततस्तु तातिनवानूत्तिरवतिष्ठ
त्रतवर्गस्यलकारपरलकारः लकारस्य सानुनासिकत्वं निरूपयति अंतस्थाद्विशलदारफवर्जितो व्यावष्टो यवलैः सानु
यति नासिकावनिरूद्धयं निरनुनासिकाश्चतश्चतेषामध्यमकारस्य सानुनासिकएवलकारो भवति तद्धुनाति विद्वांल्लिखति नषि
रषकारपरस्तवर्गस्य टुत्वं न भवति नवानुघष्टः तारंस्यात् २ पदान्तवर्तमाना मादवर्गात्परस्यानाङ्गृ भवति नाम नमावाषष्ट
रः पलचपाश्चाबजबाः षट्नः षट्मादिति नात्रषकारात्परे ने :मकदातानातस्य परस्यन्नतमुस्याहारपरसकश्चागमो भव
ति स्थानविध्यमाह टिक्किनावाद्यनौ याविक्कौ न इत्. यस्य सद्दति कुशत यस्य सक्कितातौ यस्य निर्दिष्टो तस्यक्रमा
दाद्यन्तयार्विक्कौ एतत्तुवाच्यागाडमानाणेव न स्यात इदं वाधि टितिगुणप्रतिषिध्येत्वं किति चानयं परिशेषे
तिमतव्यं राजन विद्वभितिस्थित किवादातमगागम राज नम विद्वस्थुविनत्राकारः परस्य मकारे तत्रानुनकारस्या
पदान्तबनसथी पदान्तस्तिसूत्रेणअनुस्वारः राजं स्थितं नवानुनैनोति नवांस्मानाति एवं यथासंनवं नानपरत्रस्या
म्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि शावकाना नांतस्य पदस्य शकारेपरेचगागमो वा भवति नवानूश्र इति अत्रानुस्वारानुना
नाविशामाचद्ध्यकाति च अवध्यत्तेन त्रति बाधकरति पिपुनरपिञ्जतारुत प्रमंगि विनबलीयस्त्वात्तनकारस्य पुत्वंतव नाङुस्वारः
ततनवान्श्रूरः पक्षे च पात्र शाज्ञितिहकारः नवाञ्छूरः वगंताद्यपक्षे नवाञ्श्रूराः ङ्गाङ्कर्णादिः स्थार ४ ङणपड्डूनराः पदान्तव
र्तमानाः ङकारणकारनकारा स्वरपराद्विर्भवति प्रत्यङ् इदमुगणइह राजनिह काम णद्वि प्रत्यङि द सुगणिह राज
न्निह इतीइत्यादौ अपदान्तत्वान्नद्वित्यपत्रतुङकारस्यङकारागमः णकारस्य णकारागमः नकारस्यनकारागमो भवतीत्यत्र ८/

णो तानोक्तं परं ङणनाएवद्विर्भवंतीत्यवधुक्तं न त्वायमर्तिप्रायः यत्पदान्तस्थितस्याङदेर्वर्णस्य द्विरुच्चारणो यथायाद्भुरुषवत 5
एकस्यैवद्वि रूपदर्शनात्तत्र पदान्तवलेन तस्मात्कुर्वन्नासइत्यादौ एकस्यैव द्विरुच्चारितस्यप्रथमनकारस्यापिपदान्तत्वा
णत्वमितश्चेति णत्वं न भवतीति छ छः १ रूपाङ्गत्रस्थकाराद्विर्भवतिस्वरपरे तवच्छत्रं तवच्छत्र इति जात घ्रस्त
चेपाफमानौ त्र क्रमानाषासपरेचपा भवति इति सवर्णत्वेन छकारस्य चकारः तवचछत्रं दधादपिवक्तव्य दीर्घाङ्गत्त
रस्य द्विवक्तव्य छेद्यः अपिशब्दात् दीर्घात् पदान्ताद्वा नवाच्छत्र म्लाछाया म्लाचछाया केचित्तु आङ् माङ् त्यां अपदान्ता
च्छा आच्छादयति माच्छिदत् कौछति ऐच्छत इत्यादौ नित्य मितिप्रायागः वृत्तानाद्वयं मोऽनुस्वारः २ मकारस्यानुस्वा
रो भवति सेयपरपदान्तस्य तेमरहसति पटुमूदधा पटुं दधा अपदान्तत्वादीयमा न तम्याम नत्वापदान्तफारस्य
चध अपदान्त तेमानस्यकारस्यमकारस्य चकारस पारानुस्वारो भवति यथानुमि पथानस्ति इत्यत्रत्र
पदान्तायानकारपार्कस्यपरे अनुस्वारः यिनाइत्यादि यमा यायस्य अनुस्वारस्य यण्परेषु अस्य येपस्य सवर्णो
यमा भवति नमकाराषिङ्गति स्थित मोऽनुस्वार इत्यनुस्वा रेकृतककारस्य यपस्य सवर्णो ङकारः तङ्कराषि वमृते
स्ताविइत्यन कारस्य यपस्य सवर्णो नकारः त्वन्नराषि मनुयन्ता अत्र अनुस्वारेकृतायाकारस्य अनुनासिको यकार गायो
तासव्वयसइत्यत्र अनुनासिको वकारः लोकांवपस्यामिहिरित्युक्तत्वात् मनयवलपरेहकारे यथासंख्यं न अनुस्वारस्य
मनपवला वा भवन्तीति क्रयानतक्रिह्मलयति किङ्कतकिंक्रात किह्वो किह्नुलयाति किङ्कलयति किंस्कारयति
किह्नादयति नवाशायामञ्चपरानाङ कारणकारयाककटुकारवागामोनवतः तत्त्वाङ् कृष्टा सुगणष्टष्टः इत्यादिप्रयो
गवशानूह्यं ७ इति सारस्वतानामाख्याकारणास्यापिटीकायां सुधियामंजनसंधिर्निरूपितः ङनराजेन ७ ।

पुंजराज १० अथ व्यंजनसंध्यनंतरं विसर्गसंधिर्निगद्यते विसर्जनीयस्य सः २ विसर्जनीयस्य सकारो भवति चकारपरके। ननो तिङ्स्यत्र वि
सर्जनीयस्य रवसितकारपरस्य सकारः कस्मान्नोत्ति कान्याः काप्यावा ३ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबधिनि खसपरके काप्योवाल्ल
वता कप्याया। कापाठुच्चारणार्थो कष्कारः ति कः कारोति कारोति कष्ठवति कःपठति कयः पुनर्वाचस्पत्यादौ नत्यत्र आह
वाचस्पत्यादयः संज्ञाशाष्टनिपातान्साधवइति सिद्धाएवेतनिपात्यंते अविहितलक्षणसकारो वाचस्पत्यादिषु द्रष्टव्यः तेन
हरिश्चंद्रः मनस्कारः तस्करः श्रेयस्कारः अयस्पात्र इत्यादयः शब्दाः प्रायोगानुसारेणोदाहर्तव्याः कायाः काप्याः भवति वाजस्पे
बाकुलकार्थी तनकष्काराद्वपद्वत्रिः तस्करः स्याः करः इत्या … दोविसाषाहरिस्करनात्यादोविसर्गलोपः कार्योत इत्या
दोवा सव कः बरुरित्यादावनुपदवतिछियागवशात् … कयअक्रारास्त्रिषु अक्रारः अरात्रिषुरात्र्यादिवर्जि
तेषु शाष्टषुशपरतः अक्रा विसर्जनीयस्य लोपो भवा … निपस्नातअहनूपतिरितिसिद्धात अक्रइतितकारस्य वि
सर्गः तस्यचारूफः अहर्पतिः अरात्रिष्वितिकिं बाधयणा। … नुअहोरात्रे अत्र नरफो रात्र्यादिष्विति आदिशब्दात्
रात्रिरूपरथंतरविभक्ति षु नरफः ततअहो रूपअहोरथं … तरं अहस्पाइतिसिद्धानि अनात्सु अतः अतिवाः अकारस्य
विसर्जनीयस्य उकारो भवति अतिअकारपरत तपरकरणंतत्सयत्रापि सवर्णनिवारणार्थकः अर्थइतिसिद्धत विसर्गस्य उकारः उ
अपदालोत।। कोर्थः हवो अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हरपरकः। गत इति सिद्धात उवे उश्च कोगतः तथा देवा या
ति मनः रथइत्यत्र हावइतिउकारः उ ओ देवायाति मनोरथः आदो बलोपश्च ३ अवर्णादुत्तरस्य विसर्जनीयस्य अबपर
लोपश्च भवति अतास्वरित्यस्य विषयं परिकृत्य दीर्घोदाहरति देवाः अत्र इति विसर्जनालोपः देवा अत्र हाबइतिकृस्वस
विषयपरिकृत्य उदाहरति वाताः वाताः विसर्गलोपश्च वाताः वायावः वाताः गताः स्वरयववा ३ अवर्णादुत्तरस्य विस १०

र्जनीयस्य अबपरलोपश्च भवति अतास्वरित्यस्य विषयं परिकृत्य दीर्घोदाहरति देवाः अत्र इति विसर्जनालोपः देवा 5
अत्र हावइति कृस्वस्य विषये परिकृत्य उदाहरति वाताः वाताः विसर्गलोपश्च वाताः वायवः वाताः गताः स्वरयववा
३ अवर्णादुत्तरस्य विसर्जनीयस्य स्वरपरयववाभवति देवाः अत्र इतिसिद्धत विसर्जनीयस्य यवे देवायत्र एल्लादवा अ
त्रलोमः १ लाइत्यादिवर्णाः आद्यासइत्यत्र सकारेण प्रत्याहारस्तस्माद्भवति तेनालोभगा आद्यास इति त्रायाविद्युत्त्व
दितास्तु विद्रुणोति ना नागा आद्यास इत्येतस्मादबपरइत्यनुवर्त्तते लोः पदिइतिसिद्धत्यरस्य विसर्जनीयस्य अबप
रलोपश्च भवति स्वरयव वतिस्वरयकारेश्च वा भवति ला … पश्च विषय आदालोपश्च इत्यस्मादबपर इत्यनुवर्त्तते ला
: एहिइतिसिद्धतस्लोपहियारू विसर्गलोपः नागाः तम … स्त्र इत्यत्र स्वरपरत्वाभावात् एकोसवरूपं विसर्गलोपा
शत गानमास्त तथा आद्यायाहि अद्यापदि अद्याःए … हि अद्यायहि नामिनोरः २ नामिनः परस्य विसर्ज
नीयस्य रफो भवत्यबपर अविवविशेषमाह रफप्रकृति … कस्य स्वरयवा रफः प्रकृतिश्च नायस्य एताहशस्य वि
सर्जनीयस्य स्वरपर नारफो भवति गीरु पतिरितिसिद्धाता। … स्यादिर्विसर्ग इति गीः पतिरितिज्ञातरफप्रकृतिकस्य वि
सर्जनीयस्य चरफः राद्यपाद्विगीर्पतिः पोरूक्ताद्यारितिसिद्धं गाः पतिः गाष्पतिः अक्षनामिनारइत्युदाहरति अग्नि
रत्र बहुयजतोत्र नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रफादेशः इसात्परस्य विसर्गस्याप्यसंभवात्स्वरात्पर एव विसर्गो भ
वति तत्र आतास्वरादाबलोपश्च इत्यवर्णपरस्य विसर्जनीयस्य विशेषमनिश्चयपरिभाषात्रामिनः परस्य रफ इति बा
लानां विरवकाद्यानर्थं नामिग्रहणं मंतव्यम् षष्ठातं पदं १ रफसंबंधिनो विसर्जनीयस्य रफो भवत्यबपर प्रातः अ
त्र अतः गतः इतिसिद्धतरफसंबंधिनो विसर्जनीयस्य रफ ऊ लप्रातरत्र अंतर्गत इति रि लोपो दीर्घश्च रिलोपः दीर्घः।

सुबं॰टी॰

चक्षुर्वज्ञानरं शस्य तु वर्ण्यते न्नाद रफास्यति रफस्य रल्लोपात्भवति सर्वस्य चरा घोभवति उनुरुरमत शुक्तिः रोष्यांमनाञ्जा
ब्रताभिरत्नारइतिरफस्तनत्रुक्तिप्याला नाइतिस्थितारफस्याल्ला पसर्वस्यदीर्घचक्रानुतनारमतस्तु क्तीरूप्यामना नाम॥
त्यादिरूप्यास्मनीरूप्याकारतयावंनामनङ्स्पर्शःसिषाबास व घोतक स्मारि आदः॥अ॥ अ॥ उपत्यय॥ मः॥ इषइन्नायां एष
णामघः अनयानिराकरणार्थं सज्ञाशक्षादेषशक्षाद्धातिव्याकुरुतान सज्ञाद्विषशाक्षास्यापरस्यविसर्जनीयस्य लोपोभवः
ति हस्मयार उदाहरति सचरति एषइसतिउनयर्थविसर्जनीयल्लोपः सएषइताहकूरूपदर्शनं तत्रसमासमंकथ
यचोः नोहकूरूपायायर्थन्नरदा॥ सिलोपोस्मात्रूदित्यसाद घोयतूसूत्रकृतासादषाइहस इतिक्रुतया सूत्रकारण
उभृत्य सचएषवासिषंतस्मास्त्रोषादिति अकारेका रायाः सहितदर्शिता। नत्रशयाक्रतमाहसिषादि
तिसहितासिषदासरघा नाम। सिषराजाशुधिष्टि रः सिषकण्णमहात्यागा सिषसासांमहाव
लः इत्यादीपादक्षराणामसंधर्घोईति सूत्रासिषादिति। यासहिताविहिताः सासिषादासरघारामइत्यादी।
पादस्मरणविषयसंध्यर्था संधिप्रत्याहृतासयषदासरघा त्यादौ अष्टाक्षरस्यपादस्य पूरणमेषइत्यवरूपंनयास
ध्वर्थमास्यातइत्यनेदर्वसंहिताविधयस्मेषाकारतयासूत्रशयागादर्शितइतिन्नावः अत्र निवधकारणवैदिकप्र
योगविशामाइत्युक्तं लौकिकायहितावदेवक्लंतावत इहयमयतुलौकिकायालौकिकप्रयोगार्थवक्तं
तावदहंदसिवक्लबाक्ल्पेनभवति तदेवादहरति सस्मात्प्रेम्यरदादस्मारवामित्यादीनामङ्ष्टतति अतःकारण
रतु स्मसान्नम्यादरदासारवामित्यादीनांप्रायोगाणामङुष्टताज्ञातव्या तादवप्रघटयति क्वचित्प्रवृत्तिः अप्राप्तस्यप्रवृत्तिः ११

क्वचित्प्रवृत्तिः प्राप्तस्यप्रवृत्तिः॥ क्वचिदिकाछाविकल्पः॥ क्वचिदन्यादेव एवं अनेनप्रकारेणविधेः सूत्रस्यबहुधाविं
धमनवीक्ष्य शिष्टाश्चतुर्विधंबाहुलकंवदंति सेमामिति आदाबाल्लोपस्यसंधिनिषेधपक्षेविकल्पवृत्तिः अइए इत्यस्यप्र।
वृत्तिः॥ सेमा नृभिः आदादइत्यत्रमामिनोरइत्यस्यप्राप्तस्याप्रवृत्तिः॥ नृभिः अदादइहवविसर्गलोपस्तद्यं कार्यमन्यादेव त
घाप्य अपि एवंमति त्वस्मादादवीऊमिति प्रयोगस्य अदुष्टता॥ सः उर्वीमिति लोपशिक्षात अप्राप्तस्य संधेः प्रवृत्तिः
आदिशाक्षात्पूर्वदास्मात् प्रकाशात इत्यादीनामार्षाणां प्रयोगानामदुष्टता एतादेव निरुक्तसूत्रमाह वर्णागमाव
र्णविपर्यय श्चद्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ धातोस्तदर्थ तिशायनयोगः तदुच्यते पंचविधं निरुक्तमिति धातोस्त
दर्थातिसायनत्र त्यधर्मतुर्थनतदर्थास्य अतिशयः॥ अतिक्रमणं अत्यर्थत्वं तेनायोगः साहादः सइ
तिउकारस्य रूपविकारः॥ पृषत्उदरमितिकारस्य। नाशः पावणाजल्ति नाशस्य अतिशायः अतिक्र
मणं अत्यर्थत्वं तेनायोगः॥ साह्लादः सइतिउकार रूपोविकारः॥ पृषतउदरमितिकारस्यनाशः पावि
णाजलिनाइति क्रमेणउदाहरतिवर्णागमागमवत्॥ दौसिंहवर्णविपर्ययो हितस्त्रिइतिसिंहः॥ वर्णविपर्य
याद्भवति षोडशादौ विकारः स्यात साह्लादः सइतिउकाररूपोविकारः पृषतुदरमिति तकारस्य नाशः पत्रणाञ्जलि
नावात्रपिवदित्यादौपिवत्र। रत्याधर्मेत्वार्थनतत्रूपणतमबंधति व इति सारस्वतटीकाविरचनायां राजान ग्रंथनिबंधन
उपुणविसर्गसंधिनिरूपणं विहितं ७ अथविसर्गविसर्जनाव्याप्त विसर्जनेकर्तृघर्घाययासा विसक्तिः विना व्याप्तप्रकाशपने
स्मा विभक्तिर्द्विधा प्रकाश्यादिरुपागंस्यादिरितिपरम्पुत्रिडो विभक्तिसंज्ञा विस्तुक्तभवति विभक्त्यंतपदं विभक्तिः स्यादुपा
णकार्यताचाश्रेतयस्यतनूपदानेतहराजन हेदिकृइस्यादीनांअव्ययानांचयदत्रमिति ॥ तत्रस्यादीन सन्नेत्याविभ

क्यासमीध्यस्यादिर्विद्यमाणलक्षणो मास्त्राप्रायायाउपतोनामलक्षणमाह॰ अविभक्तिनामा २ शब्दरूपंनामसंज्ञकंयदनामभ
वति नद्याद्यन्त्यर्थमविभक्तीसुक्तं अविभक्तिशब्दरूपंनामसंज्ञकंधननाविनिव्याप्ति। तदर्थधातुवर्जमिति धातुवर्जीविभक्ति
रहितशब्दरूपंनामसंज्ञकं अनर्थकस्य टसंज्ञादेवातिनामत्वप्रसंगः तदर्थविभक्तिरहितधातुवर्जंअर्थवच्छब्दरूपंनामसंज्ञ
नइत्युक्तं नतुच्युत्पन्नानाहूदताना धातुचानतद्धितसमासाया अविभक्तिसहितधातुकर्थनामसंज्ञास्यादितिनद्याद्यन्त
द्धितसमासेस्वपातिपदिकसंज्ञाइतिकेचिद्वैयाकरणावदंति तन्मतेइतिप्रातिपदिकंनामेपर्यायः इतिनामव्यवहारः सि
ध्यति तस्मात् सि औजस अम औ शस टा भ्यां भिस ङे भ्यां भ्यस ङसि भ्यां भ्यस ङस ओस् आम् ङि ओस
सु इतिविभक्तिसंज्ञाव्यपदेशस्त्वं तेभ्यो द्विदिविपेवास्येव। वनोत रेअन्यातिसंकितिकववनात्सति तस्मात्रात्रा परास्यादि
यः सविभक्तयालवति तत्रापिविभक्तिमध्येका वलमथकवविवक्षायांप्रथमैकववनंसि देवसि
इतिस्थिते इकारउच्चारणार्थः सिरा आमेउत्तमसिद्धिः। इत्यादौविशेषणतयाउच्चारणार्थइतिव्याख्यायं से
र्विसर्गः २ सुवरुरान्नोनयोः स्नोः विसर्गोभवतिसवसानात्। निपदानामपरंव्यारव्ययातनतारस्यविसर्गः पद
तडधातुनाम्नारूनाद्यास्वाविसर्गइत्यर्थः अन्यथाआस्त्रविसज्ञात्यउधातोः सकारस्यरेफस्यारस्यविसर्गस्यात् पदांतउध
तोः आवकाःइत्यादिसिध्यति देवसइतिस्थितपदांतसकारस्यविसर्गकृतदेवः इतिरूपं द्विवचविवक्षायांप्रथमाद्विवचनादा
वाओइतिस्थितेओ।आदावोइतिवृद्धावचक्षायांप्रथमावहुवचनजस ऊकारस्येसंज्ञायांलोपःकार्यइत इतिसूत्र
ज्ञायास्यसंज्ञातस्यालोपइतिलोपः एतच्चसर्वमित्यतआहशास्त्रकृतजसीतिविशिषणं अन्यथाधाम्नामास्तुच्यमानेतिसमस॰ १२
समवधिताध्यसः इकारः।स्यात् देवअसइतिस्थिते सवर्णेदीर्घःसहइतिविसर्गःदेवाःइतिरूपंद्वंदमितिविशेषदर्शयति

अकारान्तात्सोः असकस्यचिद्वरुकस्यइति किंचाकृत्सोःततदेवअसम्इतिस्थिते सवर्णेदीर्घःसहसोर्विसर्गः देवासः। द्वि
तीयैकवचनंतदेवअम्इतिस्थिते आसमासारस्य।वा समानाद्लोपोधातोःइतिसूत्रात् अधातोः समानात्परस्यामुसमास
रकारस्यलोपोभवति।देवम्द्वितीयाद्विवचनादेव आइस्थितेआओओदेवौ।बहुवचनादेवमस्इतिस्थितमकारःशसानिविशे
षणार्थः सोनःशसः ३ शुद्धिगोसमानाउत्तरशसः सकारस्यनकारादेशोभवति समानात् समानात्तस्त्रिगादित्यर्थः शसि २श
सिपरत्वस्यदीर्घोभवति दीर्घस्याधिकारेण। समानाएववतिसवर्णस्यसमानास्यतितास्यात्तिनात्र अमूभासारित्यकारलोपः देवा
न् इतिरूपं तृतीयैकवचनादेवटाइतिस्थिते टकारःअनुबंधः इ न्।टानेतिविशेषणार्थः टेन २ अकारात्परः टाइनभवति अइए
देवनातृतीयाद्विवचनादेवभ्यामितिस्थिते अधि अनसि २ ।।अतअकारःभिसकारस्थाने आभवति देवाभ्यां।ध्याःस्नति
अः इतियदेविभक्तावेकावजनाः इतिसर्वनकारस्यवके गरेघ्यइतिसूत्रांतदेवविहरणानि अकारात्परस्यातिसो
नकारस्यअकारादेशोभवति शड्वदादेशातिनकारवि नास्याअकारश्चिनः देवअइस इतिस्थिते प्रत्ययप्रधानत्वात्
प्रथमसंधिरित्याह अइए एएए।ओविसर्गः देवैः अकारस्य। द्वंदमितिमिपरेएकारोवक्तव्याः तेनकर्मणानि। रितिवैदिकाः।
प्रयोगःसिध्यति चतुर्थ्येकवचनात् देवङेइत्यत्र ङ.कारा ङित्कार्यार्थः सर्वत्राङ.ङ.सिङसङिसङिपरतस्थित्यर्थः ङेअकृ २ अकारात्
स्यङे.इत्यस्यअगागमोभवति किंचादरत देवयअइतिस्थिते एअयु दीर्घः।देवाय सर्वत्रदेवाभ्याम्।परिजबहुत्व शसकारस
कारस्यत्वंभवति बहुत्वमति देवेभ्यः इतिरूपं पंचम्येकवचनादेवङ.सिइतिस्थिताङसिरत।२अकारात्पाराङ.सिः अतत
वति तत्कारस्यकार्यालावातात्तसंज्ञा सवर्णेदीर्घः।देवात् देवादित्यादौयदियस्यालोपः इत्येभ्यशापिरायत्तिनाम्यातनहि
किमर्थङसिरत्इतिसूत्रंकृर्यात् ततएतस्मिभविभक्तिप्रादोशस्यलोपइतितथाप्राति ततःअचकृतङ इत्यादिसिध्यतिश्रमात्

भुजगटीका

वे देवास्थां नस्त्रिबक्कत्व स्त्रविसर्गा दवत्याः षष्ठ्येकवचनादेवङः सुइतिस्थित ङः स्य अकारात्पराङः सस्यभवति देवस्य अं
सि १ अकारस्य अमिपरएवंभवति देवांअमंइतिजाते एअ्युस्वरहोनपरएणमायस्य स्योविसर्गः देवेयाः डडागः मामा
नान्परस्याःमाङडागमानभवति अथनात्पारवत्येबवर्त्तिनव्य समेनाविति पदं ऋ इपरं दीर्घपरेऊआनेनईकारांतेनभुवनित्य
स्रीलिंगेविनिवाख्यय अत्रआमाङड़ विधनात आमाङडितिसूत्रकर्त्तव्य डडामइतिङुटानित्यत्वाज्ञापनार्थं ततवा
राणामित्यादौ प्रथमंङटप्रयोगः तस्मान्नोमितः स्वरिइत्यस्य प्राप्तिर्नभवति सचङटरिआदादौ नामिनमहितस्यामृतान्
ततयन्नूनामिपत्वदीर्घः नामिस्वर्वस्य दीर्घोभवति देवानांम भ्याम्येकवचनादेवङिः इतिस्थिताअइएदेव देवयोरितिस्
वचन बहुवचनादेवसुइतिस्थित किलात्यसः स्तस्य ।४ऋच इलचकिल तस्मात कवर्गादिलाबइत्याहा
राङनेरस्याकत विश्रूत्रणस्तस्यसकारस्यषकारा। देवानवेतिअत्रङर्णा णोनंतइत्यतअनंतइत्यनुव
र्तनाय ततहरिसत्वेत्यादौ ष्ठानावः ङमूविमर्गव्यव। धानपिषत्ववक्तव्य हवाषि हवाषिहविःषुइत्यादिततमि
ध्यति अत्रसकारस्यषकारइतिषधमंसकारशायाकृत्वषम। इतिप्रयोगः क्वचित्किलूर्वचानादपिसत्यषत्वार्थः ततअ
ष्टम्नःअवष्टा इत्यादौ क्किलादावयस्यसस्यषइतिनियमानाम्भिदावच्छ आमंत्रणेसिहिः २ आमंत्रणेअर्थेसुत्यविभ
क्तिः सिःधिसंज्ञाभवति समानाद्धलोपाधातो। ४ अधुत्वातःसमानाङनरस्यधलोपोभवति अत्रसमानादितिपदं ऋद्धयर्थ
व्यात्वय अन्यथा हहा हाहाः हलाःहा हवानप्रसा। इत्यादौविरोधःस्यात अभिमुखस्यभावाअभिमुख्यतस्य अनिव्यक्त्यर्थ
इत्यस्यशास्त्रस्यप्रायोगाः हेदेव हेदेवौ हेदेवाः एवघरादयः अकारांतोः पुल्लिंगाःसाधनीयाः ५ अकारांतप्रुंसर्वादीनाम
पिदवेशप्त्वतूस्य प्रासतत्र विशेषमाह अकारांतानामपिसर्वादीनांविशेषइति तानेवसर्वादीन् विदिशति सर्व विश्व उभ उ १३

भय अन्य अन्यतर इतर तर त्वत्‌ त्व सम सिम नेम एक सर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अंतर त्यद् तद् यद् एतद् इद
म अदस् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एतसर्वादयः स्त्रीलिंगाः अत्रएतइतिनिर्देशात एवमन्यएवसर्वादीनांविशेषो नतुगौणेण्वइ
तिसूचित त्रिलिंगाइत्य नेमवसंज्ञायांनियतलिंगत्वेनसर्वादीनांनविशेषइतिसूचितं तस्मात्प्रियःसर्वोयस्यतस्मै प्रियसर्वायेत्यादी
तिसर्वादिकार्यनभवति तथासर्वानामकश्चित्तस्मै सर्वायइत्यत्रतस्माद समः अतुल्यार्थः सर्वपर्यायः तुल्यार्थेतु शास्त्रसमायेत्यत्र
सरडनावा सिमशब्दः सर्वपर्यायो नेमशब्दः ५ स्वेवाचकाः सर्वादीनांपूर्वव्यवस्थायामेवसर्वादित्व स्वमज्ञातिधनान्यवाचित्वसर्वादित्व
अंतरशब्दस्य अपुरिबहिर्योगोपसंव्यानेयोश्च सर्वादित्वस्य ज्ञातिधनान्यावाचित्वसर्वादित्व अंतरशब्दस्य अपुरिबहिर्योगोपसं
व्यानेश्च सर्वादित्व वनत्वशब्दस्याछंदसि बाहुल्यनप्रयोगा डुपेक्षा तववद्दस्यडधनतस्मडादिकार्योत्तावाडपेक्षा दंवे
त्वनोया समासेतद्ध्यर्थो वा क्वचातेत्तषांसर्वादित्व इत्या दिलाकातज्ञानवा सर्वादीनांत्रिलिंगत्वेपिप्रकृतत्वात
पुल्लिंगत्वरूपनयः रूपनयतंरूपनयःसर्वः सर्वौ विविशे षत्वातसूर्ववत् जसःजस् ई २ सर्वादिरकारातपराजसईर्भ
वति दीर्घकरणप्रयोजनवक्तव्यनाह गुरुःसिद्धसर्वस्यवक्तव्य इतिगुरुत्वोऽसर्वादिदाः अइए सार्व अस्मारस्यसर्वोअअं म
र्वो अस्मास्मारस्मा स्मानःङसःसमि सर्वान् सर्वेण सर्वान्त्यासर्वैः अत्रक्रमणाटन अद्भि भ्यः इतिसूत्रे सिद्धिः एवविस्मनार्थमाह
शर्नीत्यानतसुःनःणःअतात ४ यूचवर्गअनुपूतसमानपूर्व विहरणाति षकाररफऋऋवर्णभ्यःपरस्यनकारस्यणकारोभवतिअ
तस्मिनस्यभवति सर्वानित्यादौ षुधार्तो सगोतेइत्यत्रारफाउन्नरस्यणत्वाभावनिर्देशाज्ञापकोनित्यदेणत्वाभावस्य अतइदकुरा
रुत्यवश्यति समासेक्कचिदेकपद्यांणत्वेहदगितिव्यवधानेपितस्यणत्वंभवति अपिशाब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनतुभविसर्ग्रक
व्यवधानेपिस्यात् रिषाण उराःकण उरोक्कण उरोष्याण इतिसिध्यति नाप्यातेति एतदान्यनव्यवधानेसतिनिस्यासि

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
[illegible]

त्यर्थः वह्वार्थैकवचनमेवैतदिति ज्ञेयम् सर्वादासप्तट् २ सर्वादेरकारान्तात्परस्य बहुत्वार्थैकवचनस्य स्मडागमो भवति ङे अङ् सर्वादा
उजराष्टा स्मटिति स्मट् कमात्रे ङस्पस्यापवादः टिद्वादादौ एऐ सर्वस्मै सर्वस्मात्सार्वस्य अतः १ सर्वात् परस्य ङसिङसोस्तस्य
तस्मै आगमो भवति टिद्वादादौ सुसर्वस्मान् सर्वस्मिन् सार्वस्य सर्वीयाः सर्वायाः सर्ववत् सुडामः २ सर्वादेः परस्यामः सुडागमो
भवति अत अकारान्तान्तसर्वादेरित्यनुवर्तव्यं अन्यथा सततानित्यत्वसुडागमः स्यात् एकैकजात्र द्विलात्वसमः सार्वषांङि स्मिन्नाम
सर्वादेरकारान्तात्पराद् ङेः स्मिन् भवति सर्वस्मिन् उसि एअर्थे सर्वीयाः एकैकजाव द्विलात्वसमः सार्वस्य हमवासदेसरवौ हसरवे
इति सर्ववत् एवं विश्वादीनामेकशेषपर्यन्तानां रूपाणि ज्ञेयानि उत्तरेऽत मोविहाय ऊनः यतमः त्वो यत्यायोतस्मात्रतराः कतरकतमादि
शब्दाः सर्वशब्दवत् साध्याः नेमशब्दस्य जसि विकल्पस्यैव स्यमाणत्वात् ।नेमा नेमे इति स्पष्टम् सर्वादीनामित्याह
द सर्वादीनां नवानां जसई कारो वा सकृत्व्यः अत्रतः वादीनां जसि नित्यत्वात् ईकारो विकल्पेन भवति निश्रिताः
द्यत दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्यशृंगारनायकवाचित्वचनम्। वादिकार्यं अधरस्योष्ठवाचित्वे न सर्वादिकार्यं अन्यतः सर्वमे
वाजिदितं सर्वे सर्वाः परपराः आदिशब्दात् अवरअवराः द। क्षिणदक्षिणाः उत्तरउत्तराः अपरअपराः अधरअधराः ङ
सिङ्योश्च विकल्पमाह ङसिङ्योस्स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ सर्वस्मात् सर्वात् सर्वस्मिन् सर्वे परस्मात् परात् परस्मिन् परे इत्यादि अ
वरदक्षिणउत्तरा अपर अधर स्व अन्तर पर्यन्तं ङसिङ्योर्विकल्पः एतं योवत्वार्थैकवचनं षष्ठीबहुवचने च नित्यमेव सर्वादिकार्यं
।प्रथमचरमतयायङल्पार्धकतिपयनेमानां जसि वा प्रथमादीनां सप्तानां जसः ईकारो अशामाविधीयाता नमुशब्दस्य सर्वादित्वाभा
एवं जसईकारो विकल्पेन तस्यैव बहुत्वार्थो तु सर्वादिकार्यं न भवति इतरेषां तु बहुत्वार्थादि भवति सर्वादिकार्यं उभयशब्दस्य अ १४
यपर्ययात्तापि सर्वादित्वात् जसः ईकारो न विकल्पात् सममाम इव सर्ववत् नयाय्यातोप्रत्ययो नयायज्ञाविन्यपगाः ननश्चातदनाः

शब्दाः शब्दाविहितत्यक्तितयाः द्वय द्वयाः त्रावदवत् तत्वस्य सर्ववत् द्वयोडिश्चवावक्तव्यं नायशब्दस्तत्ययप्रत्ययान्तयदद्रव्य
सर्वादित्वाद्यस्य सर्वादिकार्यं इति सुविकल्पा विधीयात द्वितीयस्मात् तृतीयान्तु ऋतायस्मिन् तृतीयायोरे षादवत् तेन शब्द
स्य सर्वान् दिमध्येपदत्वाद्योगात् तत्वष्टीतृतीयादिशास्यर्थः तस्य नित्यं द्विवचनेतस्य एकवचनबहुवचनानि न सर्वादिका
र्यं तविकारोत् उत्तरेऽत्र न्यात्ततीया २ इति रूपं मामस्यापि अकारान्तस्य विशेषमाह मामस्यात्तोपा वा मा सशब्दस्य सर्वदि
नक्षिप्त आकारे त्तोपो वा भवति अयं बहुवक्तव्यार्थः स्वरहत्याकारतया कृतविउपत्याम्रासि आकारस्य लोपपक्षे हासपः ।सा
लोपः पक्षे विसर्गः माः मास्मो मासः।मासं मास्मो मांसः मा माःसौ विसर्गः आदाबलोपश्च मास्या मासि: मासम् मास्या
मास्यः मासः मास्यां मास्यः मासः मास्माः मासा मासि मासोः माःसु पक्षादवत् एतद्रूपकारमांत पदादयः
द्यचकशब्दाः एव तेन सत्रादो स्वरपदमादयः आद। शानविदिताः अथ जरायाः स्वरादौ जरस वा वक्तव्य
इति वेक्तव्यं नदत्तविधेस्स्यूहितत्वात् एकादेशविकृतमस्य वद्भवतीतिन्यायात् निर्जरशब्दस्य स्वरादौ जारेश्वादेशः ।
निर्जरसः निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसः निर्जरसा इत्यादि के। विततनीयैकवचनं इनादौ आकृतपंचम्येकवचनं इति चन्न
निर्जरसना विमिश्चति यतः कृताकृतप्रसंगायाविधिः अनित्य इति नित्यत्वात् जरमादा मध्ये तत्रकारान्तानामानाइनालोत्तनवतः त
स्माल्निर्जेरेसा निर्जरसा इत्येवरूपं पक्षे इमादौ वदवत्सेव अकारान्तानां तु निरूप्या आकारान्तानाम् आप शब्दे निरूपयति तत्र स्यादि।
एवं शदवत् सुविक्रिया आध्मानात् रितिविशांधणात धातोरेवान्नदेस्सामपोः द्वितीयाबहुवचने आतो धातोर्लोपः इ सैवसबो
धि न आकारस्य शासादाद्याप्रोपोलोपो भवति स्वरहीनं परेण सयोज्यम् विसर्गः ।मासपाः एवं तादृशोऽङ्गः त्र्प्रसम श्रीस इ
एतत् च वचनेश्च आकारलोपः हमादेस सर्ववत् आन इतियोगविभागात् क्वचित् काम्नाः इत्यादि सो उप्रयोगो सिध्यति अथ

ति अध्यासानो हाहा शब्दस्य हाहा इति स्या हानाकारलोपः समानानां तेन दीर्घः आतो धातोः हे हाहा इत्येकवचने हाहा हाहौ हाहाः हाहा इति सिद्धा
सु०प्र०टी० हाः उ सहाहा अमि हाहां आमि हाहाः इ हाहे अमि हाहा हाहाः हलादौ सर्ववत् ॥ अथ इकारान्तपुल्लिंगप्रक्रियामाह तत्र हरिशब्द
स्य प्रथमैकवचने सिः सोर्विसर्गः हरिः ॥ औ ॥ इयमत्र अर्थः इकारात्परः औ इकारमापद्यते उकारात्परः ऊकारमापद्यते हरि औ इति स्थिते औ
कारस्य इकारः सवर्णे दीर्घः सह हरी ॥ हरि जस् इति स्थिते एओ लुमि एओ ऊमिश इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकार
योः इकारश्च भवति इत्यकारस्तस्य एअय हरयः अे १ इकारस्य उकारस्य च विसर्गे परे एकारस्य च भवति समानात् लोपाद्धातोः
श्लेलोपे आ ते परे एकारः आकारो भवति व्यावृत्त्यर्थं देवसंधिः क्विचित् इत्याहत्य इकारः इकारस्य एकारः स्यात् हरे हरे आम
इमारस्य आसनः उमः हरीन् टाना स्त्रियां टा ना अस्त्रियं इकारान्ता अपरस्मात् एकवचने टा ना भवति न तु स्त्रि
यां स्त्रीलिंगे तु हरिणा वचनं एकवचने हरिङे इति स्थिते ङि ति १७ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङि
ति वचनपरतः क्रमात् एकार ओकारश्च भवति एअय् हरये पञ्चम्येकवचने ङसि ति अत्र कारस्तत उ स्य २ एदो
श्चापरस्य ङसिङस्योरकारस्य लोपो भवति अनन्तरं अकार लोपः हरेर्विसर्गः हरेः हरेः षष्ठ्यामपि हरिर्विसर्गः हर्योः
उ आम् नामि दीर्घो नुड् आगम एकवचने षष्ठ्यां हरीणां सप्तम्येकवचने ङि रोङ् ३ इकारोकारान्तात्परस्य ङि रौ भवति सर्व
त्र उन्नयस्य समत्याङि टाहि लोपः टिलोप इत्यत्राह ङि ति टः टिलोपः टेलोप इति इकारस्तु सहरौ हर्योः किलाः सा ह
रिषु उकारान्ताः अपि शाखाण निरवद्याः साधनीयाः इत्याह उकारान्ताः अप्यादि तथा हि सा विसर्गः सा ॥ औ वसा ॥ ए ॥ आउ ॥
मि तानवः अस्मा सारस्य ना उ ताहं अस्मान् उमः ॥ समि ॥ नाइन् टाना स्त्रियां ना उना उ ति अत्र वनावनावो ङिति ङ स्मान्ना १५
ताः ॥ ना उस्यां नां तुस्या ना उस्याना ॥ ना ॥ उवे ना वाः उ डाम नामि नो ङा रोङिन् ङि ति रः ना नौ ॥ नौ वा ॥ किलां ष्ठसः ॥ ना उ

श्री॥ ॥ सखि शब्दस्य तत्र इकारान्तत्वेपि विशेष इत्यर्थः सेर्डाधः ३ सखि शब्दस्य अधिसंज्ञावर्जितस्यासमुद्धौ परे ङि वा
टिलोपार्थं सखा अधि इति विशेषणात् अधौ इति प्रत्ययपाणकारणत्व हे सख एसख्युः २ सखिशब्दस्य ऐकारादेशो भवति प
ञ्चसु वचनेषु गुरुः सिद्धमसर्वस्य वचनेषु इति सर्वस्याधिः सखि शब्दस्य आम एकारादेशमाशंक्याह षष्ठी निर्दिष्टस्यादेश
स्तदन्तस्याश्रय इति षष्ठ्या विनिर्दिष्टस्य तक्षस्य शब्दस्य आदेशः स तदन्तस्यस्य अन्त्यास्ते स्यात् अन्त्यस्यासखे अऔ इति स्थित
ऐ आय सखायौ सर्वधिरित्यतः अधि इति पद एसखुरित्यत्राप्यनुवर्तनीयं अन्यथा हे सख इत्यत्र एकारान्तनिवृत्त्यर्थत
विदिक् प्रयोगसाधयति द्विवचनस्यावाक्तुं स्मारति द्विवचन स्योकारस्य आकारादेशः सखया सखायः द्वितीयैकव
वचनकृताकृतप्रसंगि त्वत एवामेकारः ॥ सखायं सखा यो अस्मात्सारस्यामानः सुमः आमि सखीन् सखिपत्यो
राकू २ सखिपतिशब्दयोः ना गामाभवति टाङे ङि परत सखि टा इति स्थिते इडन् सखिपत्योराकू कि
त्वादेत सवर्णे दीर्घः सह इयं स्वार सख्या ह्रस्वइकक रणे सवर्णे दीर्घः ॥ माइत्यतन दीर्घो ह्रस्व कृतपिक स्थास्यपि ॥
स्थितवाक्या दिशाप्तिः स्यात् तद्यवाद्दीर्घसखिपत्यो रागा ॥ तिदीर्घकरणं एतदवमनमिति अत्याह दीर्घज्ञानमवन्
ति टाना स्त्रियामित्यत्र ह्रस्व इउवर्णपरिग्रहात् तदा इकारान्तान् परस्य ना न भवति अत्यर्थः आश प्रयोगसिद्ध्यर्थमाह आगमजं
सतिन्य आगमाज्ञात आगमजं यथा सखिशब्दस्य दीर्घत्वं तेन अनित्यं क्वचित् भवति ततः सखिना पतिना इति ह्रस्वादेशो प्रयोगसि
द्धिः सख्या ॥ सखिना सखिन्य ॥ ङसि ङस् ङ २ अत्र कारणं प्रत्ययं ङसि ङस्य सडान्मिङ् इति सबत्ते शाश्वयः अन्यथा च उषा
सप्तम्येकवचने पञ्चकुर्विवारः स्यात् तादर्थ्ये तेन चकिद्धरणानि उ सिउ स्मादिकार परङि इति किन्नादेत सखरङइति स्वानः स
ताङ उः ३ इकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारादेशो भवति सखङि इति विवाहि लोपः सख्युः सखिस्या सखिस्यः सख्यु

प्रक्रियाटीका

सखायौ सखायः सख्येकवचनस्यायवङ् इति ङित्वात् अस्य थिदिपर्घमईकृक्रियात् मद्वादीर्घत्वात् ओतस्याम् ततः असख्यायितिरूपं ङ्यर्थं
स्यानिष्ठत्वात् प्रथमाङ्गोऽपितो कारेणात समखिपत्या शणितोगाममः कर्त्तव्य इति शेषः इदमत्र बोध्यं अनंतकव्यबलात् नत्वे
वादः सख्या सख्या सखिषु सतिसखा सुसखा पंचसुसखिशब्दवत् अन्यत्र हरिशब्दवत् प्रक्रियाक्रया पतिशब्दस्य प्रथमा
द्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया तृतीयादौ तु सखिवत् अवेषविशेषमाह पतिरसमासएवेसखिवत्कव्य इति समासे तु
हरिवत् प्रजापतिना प्रजापतये प्रजापतेः प्रजायतौ इत्यादि असमासेत्तु पत्या पत्ये पत्युरित्यादि द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांत
पुल्लिंगः तत्र द्विशब्दोऽइति स्थिते त्यादादष्टरस्यादत्यादः टः॥ अः स्यादौ त्यदादष्टरकारांतस्य तस्यादौ पर अकारो भव
त्यपितप्रतिद्विवचनांदवशब्दवत्रूपात्रयं त्रिशब्दो नित्यंबहुवचनांतः तत्र जसि एओ जसीत्यकारः त्रय
शानु त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः षष्ठीबहुवचनेतु टिकृतो त्रेस्त्रयट् त्रेः त्रयट् त्रिशब्दस्य त्रयआदेशो भवति ना
मियाणाविति षष्ठीनिर्देशादवयादेशः सिद्धिङ्क रणमनवकेसंत अतेकारूरआदेशायुरुवरुवतीति
ज्ञापयति ततनवकममकादयः सर्वादिशनावद्यानस्मा रूरुवनसर्वादेशाप्रसंक्तोऽपि तदंतस्यवकव्यइतिपरिभाषा
यतस्मात् नामातिदीर्घः शस्तारणे नात् त्रयाणां किलाह्यसः त्रिषु त्रिरितिएकवचननिर्देशात् स्वमानएवयङ तत्र
नुअतिक्रांतानां प्रियाः त्रयाणां येषां अतित्रीणां प्रियत्रीणां इत्यादौ नायङ्॥ कतिशब्दो नित्यंबहुवचनांत तस्यास्तदा
कतिशब्दात् जस्शसोर्लुग्भवत्यः इतिजस्शसोर्लोपः कृताकति कति धिलोपवेङ्गस्यासालोपे पितत्रिमित्रगुणादिमारूदित्याह लु
किसतितत्तनिमित्तमितिलुकिसतियस्यलुक तन्निमित्तकार्यनभवतीत्यर्थः ततएऔजसीत्यकारः शसातिदीर्घश्च नशाम्राति
कतिभिः कतिभ्यः कतीनां कतिषु अथईकारांताः तत्र सुधी शब्दः सुधी सु इति स्थिते सुलोपे विसर्गः सुधीः॥ द्वोर्भ्रूतौ रिङ्वोबरे

१६

पदौ॥ भ्रूतोः इयुवौ॥ धातुधोरिति दीर्घकाराद्वा भ्रूतोई ईकारोकारयोरियुवौ भवतः॥ स्वरे परे इयं ष्व इति इवरा उवरे
भ्रुवः स्वरग्रहणं स्वरकार्योतरव्या व्यर्थोतस्मात् सुसामारस्य दुराम इत्यादिर्भवति अथ स्वरशब्देन प्रत्यय स्वरएवग्रहणं ततष्ठ
रअयइत्यस्येतपूर्भवतिसुश्रियौ सुश्रियः सुश्रियं सुश्रियौ सुश्रियः सुश्रिया सुश्रीभ्यां सुश्रियो सुश्रिये सुश्रियाः सुश्रियां सुश्रियि इत्या
दिज्ञेयं॥ एवंसुधीशब्दः साधनीयः सुधीः सुधियौ सुधियः सुधियं सुधियौ सुधियः सुधिया सुधिये सुधियः २ सुधियि व एवंबु
धादशब्दः अंत्ववयवमेत्यायां अंगपूर्वकारणाकटसूत्र प्रतानांमयदुरशयोगश्वादः नादुरो विहितः स्वयंश्च॥ द्वोर्भ्रूतोरियुवौ स्वरइ
तिस्वरादावुवाशेषपूर्वयत् सेनानीशब्दस्याविशेषादस्मादौ॥ स्वरादावविशेषः इतिसुधीशब्दसाम्यादिविशेष
इतिभाव॥ ह्नोर्वा ह्नोर्वा रे भ्रूतोरवयवसंयोगः सुश्रीव कोवर्ष्वत् पूर्वोयस्मादीकारोरकारावतस्थितदंतस्य
संवयवसंयोगपूर्वकस्वरहितईकारोकारांतायोरवातय स्यमतरेव। तस्य अतकस्वरस्यशब्दस्ययईकारऊकार
स्यश्चतस्यक्रमाद्यकारवकारोभवतः स्वरपरावर्षाभूपुन र्नूशब्दायारिति रिक्रायाम्नूशब्दः स्वयंभूः सवः सुधीशब्दश्च
यतोवर्जयित्वायरोभवतः इयं स्वर उवं इति सूत्रात्पासुस्ना गतायवया शामावपि यवकारोऽस्मासारस्यत्यादिवि
तकिकार्यतिरस्थविधीयात एतनवास्माभ्रूतोरियुवौ स्वरइति सर्वसूत्र अक्षयवयवसंयोगपूर्वादिकाः स्वरादईकारांतोकारा
तादियुवोभवतइतितिः कथंसवितोह्ननिकृता ततर्यवक्रियो नाः नियो नियः इत्यादिसिध्यति अन्त्रयतामतुना। इत्यादौ भ्रूच
वयवपूर्वकाश्चालावानुशास्यो अन्यः इत्यवस्य ततोवायदशाविकल्प्य प्रसायातकघनियमार्थसूत्रमिदाशकादवाग्रहण।
दियविवाह्नति इयामताहशास्त्रस्ताविवक्षावायहणाह्योस्यतइत्यर्थः विवाह्नात्यनत शायागमिधेअन्यापिवक्तुमिच्छाद्यास
ति तेनह्नकारात्यवोरपिवकारयेविनिचजातव्यं ह्नोः ह्नवः कारान्यो कारन्वः वर्षाभ्वोवर्षाभ्वः इत्यादिरूपसिद्धिर्ज्ञातव्या तथा

गतिकारकपूर्वस्येति किं बंतस्याग्रो प्रधीः प्राध्यौ प्रध्यः सुध्यौ सुल्वोः परमधीरित्यादौ नयकारः परमधियौ परमधियः इत्यादि विद्या
पुजयटा० सातासर्वलयं सेनानी सेन्योर्वेति यकारः सेनान्यौ सेनान्यः इत्यादि सेनान्यादौ नीवा माडुङ्क्रव्यः ततः सेनान्यो सेनानीनां
इति ह्रस्वदयसिद्धिः आमुडः २ आबंतादीबंतादीशब्दात्परस्याडः आमादेशो भवति आमुडि नियाम्युतिसंडिति अन्यज्ञानीशा
शादिनिहन्तोक्त स्यल्त्यताडः रामू इति वक्तव्याक्रवल्यस्याम सुघमं प्रायोगात् रामानिदुडादि रिति सूचितं सेनान्यां सेना
नीषु एवं ग्रामणीप्रभृतयः ग्रामणीः ग्रामण्यौ ग्रामण्यः अग्रणीः अग्रण्यौ अग्रण्यः अग्रग्रामान्या नयात एवं वाच्यमि
तिणत्व एवं ऊकारांता ध्युयवल्प्रभृतयः यवल्वौ यवल्वः १ सम्यमेकवचनयावल्वि इत्यादि प्रत्यवात् ह्रस्वयवल्वः वात
प्रमीशब्दस्य आम्त्वन्वादिशेषः इयसूरवातप्रम्यौ वा नयम्यः वातप्रमीमू वातप्रमानिस्यात् अमूशोसाराम्यस्य कार
लापः आमिनव्रुट् वातप्रम्यां डिः सवर्णे दीर्घः वातप्रमा शेषं पूर्ववत् एवं प्रध्यादयः साध्याः अथ ऋकारांता
क्लृशब्दस्य शेषं शास्त्रा क्लम्क्लन आमिड्रामाव ऌकारादि शेषं ऋकारांतवदाहरति ऋकारांतः पुलिं
गः पितृशब्दः आमरा सेप्याः २ ऋकारांतात्परस्यासरा भवति सत्वेतत्यार्थिलोपकर्त्तव्यः पवसु १ ऋकारादभ्रू भवतिप
वस्यादिषु परेषु रुमिति सिद्धि तिः आम व्वि ऋकारस्य अरं तत्यष्टिलोपः पिता पितरौ पितरः आमंत्रणे सिद्धिः धेरऋ
कारांतस्य रस्याध्ये भवति सवति पंचम्याः ऋपितरकुअरु इति सिद्धिदितिलोपः स्वार्थिगः हपिता अमूशासारस्या सानः ऊसः श
सि पितृन् पितृटा इति सिद्धि तानर्स सेमसा पित्रा तोर्ववपिते ऋतोड ३ पितुः पितृभ्यां पितृभ्यः पितुः पित्रो ऊदसः नामि षत्
णत्वे पितृणां डौ रऋकारस्याऋ भवति डो परा पितरि पित्रो पितृषु एवं जामात्रादयः जामाता जामातरौ जामातरः भ्राता
भ्रातरौ भ्रातरः इत्यादि माध्यन्तशब्दस्य आमि विशेषमाह ऊर्वनामिदीर्घ इति नृणां नृणां शेषं पितृवत् ऋकारांता नामपित्रब १७

स्वसादीनां यथोपि विशेषमाह कर्तृशब्दस्य पंचसु विशेष इति सुराम् नवस्वपञ्चस्यस्यादः आर इति ह्रस्वार्थे विसृत्वणाति नकारस्य प्रत्यय
संबंधि न ऋकारस्य आरू भवति पंचसु परेषु नकारसंबंधी ऋकारः स्वसृशब्द एवाये न विशेषति नृशब्दो नोऽम भवति अत्र ते प्रत्यय
संबंधि न ऋकारस्य आरू विदितः कार्त्तीमूर्ति सिद्धि ऋकारांतमात्रा नामराज्यस्य पाति मात्राया ह्रायदादेशो सदृनवसतितस्माट्टका
रस्यादशा ऋकारवत् सराइति नरस्वस्यरणे किंड सरापितूर्दिलोपेशत्याकार्थं तस्यार्थः सर्यश्राकारः तस्यापिताहिलोपं कर्याङ्
ति कर्त्ता कर्त्तारौ कर्त्तारः कर्त्तारं कर्त्तारौ कर्तृन इत्यादि सर्वत्र एवं नप्त्रादयः साधनीयाः ऋकारांतस्यापिक्रोष्टु शाः ह्रस्वधीवर्जिते
पुस्यादिषु पंचसुवचनषु तृप्रत्ययांतस्येवा कर्तृवत्तिदिशब्दस्य वद्रूपवत्कव्य क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ अधि
षिति विशेषणात् श्रेष्मरून् स्रोइत्योकारः हृक्रोष्टा २ नायादौ घरादौ तृप्रत्ययांतानां वकव्या इति टादौ विक
ल्पनत्वं तृतं वा ते आवशेषे समिद्वस्येयातवत्पवत् तृप्रत्ययान्तावः तस्य अभावात् क्रोष्टुनितिनिर्दिशति
क्रोष्टु क्रोष्टु २ क्रोष्टोः आमिवत्त्वं वक्तुतः ऋतापितुटस्तव त्येवः अतः ऋतात्वेनमंगायाविधिः सनित्यः ऋतवाया
विधि प्रसक्त्य तस्य नित्यो बलवानिति नित्यत्वात् पूर्वं तृमिस्रेरततः विभक्तौ घरादि वानावाम् तृवद्भावो न भवति तस्मात् क्रोष्टू
नामिति रूपा डो इत्यरु क्रोष्टरि क्रोष्टौ एवं लादौ च नपुंशब्द तदूपानय ऋकारांता ईकारांता एकारांताश्च ग्रन्थसिद्ध इति नादाङि
यात ऋकारादवमातास्या ज्ञागम भावरः स्मृतः एकरोऽन्यतिविज्ञः इत्यादि अनिधानलिंगिनाअपि अप्रसिद्धतया प्रयोगाहनिलव
नाति नादाहृताः एकारांतः पुल्लिंगः रैशब्दः रैर्हि २ रैशब्दस्याकारादेशो भवति रैशब्दस्य निवष्टौ निर्देशादस्य भवति सकारा
तकारादौ विसर्गो परतः वा सुद्धतिसर्वत्रस्यात् आकाउ हत्वा आकारो भवतीति हन्निरुदाह सुराः सुरायौ सुरादौ एवआयु सुराया
सकारस्य सकारांतादेशः इति ओकारांतो पुल्लिंगो गोशब्द इति ओरो २ ओकारस्याकारो भवति पंचसुस्यादिषु परेषु इति

उ.सा.व.१०

ओकरः गौः गावौ गावः हे गौः ओरितिनिर्देशात् गोशब्दस्य च समावत आकारस्यौकारान्ततानिज्ञयं तेनसानाभ्रम्
इत्यत्र ओकारान्तत्वेन ओकारः आमृशसि ३ ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परतः गां गावः गाः॥ अत्र दीर्घाकारविधानं औ
मृशसोः कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं तेन अमु शसोर्मारस्य लोपः इति कार्यं न भवति अथवा यदादेशस्तद्वद्भवतीति न्यायात् मासं
नेवामावत अमि नाकारलोपान्ते चरामः मकारस्य तुक् अमिति ज्ञयं एवं द्योशब्दएति द्योशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वात् तस्य च द्विगो यथा
रे आत् सममासाता द्योशब्द इति मतम् सुद्यौ सुद्यावौ सुद्यावः सुद्यौ सुद्यावं सुद्यवि सुद्यावि इत्यादि औकारान्तः द्विजिलौ
शब्दस्य सदा विशेषः स्वरादौ आवादेशः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः इत्यादि ॥७॥ इति श्री आमाल्यव्ययतिलक श्री
क्षितिभुजा विरचितसारस्वतव्याख्यानप्रक्रियाहृदयाज्ञादिवचसा द्वि। तीयं कार्यमिदं समुद्दिष्टाकृतिवत् स्वरान्ताः पुल्लिंगाः शि
एवि श्रुत्वा क्षितिविशय ८ अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिं गाः तत्र आकारान्तः स्त्रीलिंगत्वात् आकारान्तो गंगा
शब्दः प्रदर्श्यते आप् आबन्तात् परस्य सेर्लोपो भवति॥ आङ्रूप॥ औ एङ्औ पूर्वः अतएव प्रसङ्ग औरान्तः तस्मा ओर्लौ
एइति व्यास्व्ययतस्य दितिमङ्क इत्यादौ मालोपात् भवति श्री तिषादुतस्यत्रापि टोसारइत्यनेन एवं न प्राप्नोति गंगा औ
आबन्तात् परः औ इकारमायद्यात् अइएगागामसवर्णे दीर्घः गंगाः शिः २ आबन्तात् परः शि इ भवति हेगंगा॥ औ आकारस्यकार
। हेगंगे अम्बादीनां ह्रस्व इति अम्बादयः स्त्रयः समानार्था ग्रहण एव इष्यन्ते तेन अम्बिकाम्बालिकइत्यादौ ह्रस्वो न
टोसारे टोसाः एर आङ्रूपः आप्यत्रयस्य तस्य टोसाः स्वरायाः एव भवति षष्ठ्यन्त आदेशः एव्याय गंगया ङितायट अ
आबन्तात् परेषां ङितां ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषां यडागमो भवति टकारश्चानियमार्थः गंगायएङै तिष्ठित एएए गंगायै
यङसवर्णे दीर्घः गंगायाः २ टोसरि गंगायाः डउमः गंगानां ङितायट् अम् ङि गंगायां गंगायाः गंगासु एवमन्याबन्ताः साध्या। १८

...MEMORIAL

शाला माला दया आबन्ताद्य सर्वादितो ङित्सु विशेषमाह याडाप्यटश्वेत च आबन्तात् सर्वादेः परस्य यट सुडागमो भवति सर्व
स्य च आपः अकारो भवति टकारश्चानियमार्थः सर्वस्यै सर्वस्याः सुडागमेः सर्वासां सर्वस्यां शेषं गंगावत् एवं विश्वा अन्या।
अन्यतरा इतरा कतरा कतमा समा सीमा तमा एका सर्वापरा दक्षिणा उत्तरा अपरा अधरा स्वा अन्तरा विश्वस्यै विश्वस्याः
इत्यादि सर्वादिवत् रूपं ज्ञेय जराया स्वरादौ जरसादेशो वाव्यः जरा जरे जरसौ जरसा इति केचित् तन्नात आबन्तत्वे न इकारेलोप
श्वाक्रसः स्यात् स्वा यद्यपि एकदेशविकृतमनन्यवत् नित्यस्य जरसादेशस्य प्रथमप्रवृत्तेः स्यादाबन्तत्वाभावात् दाकारोपाप्तजरसादि
रूपमथोक्तं विष्यति विप्रतिषेधे तथापि विशिष्टप्रयोगाणाम्। हितत्वात् उपरां कर्तव्य तथा सति धातवादेरिकारः पठितव्यः
तेनाप्यस्मिन् स्वादौ ... विष्यतितता ... तज्जरसोर्निरूपसिध्यतु जरसा जराः जरसं जराइत्यादि।
हमादेर्गंगावत् क्रियाजीरपादयः ७ इकारान्तं स्त्री॥ लिंगं बुद्धिशब्दस्य साहृदयति बुद्धिः अत्र बुधी एवं जसि
बुद्धयः अम्शसोरस्य बुद्धिं बुद्धी अमृ शसोरस्य शावि स्त्री बात्रवाभावः बुद्धीः इत्यत्र बुद्ध्या ङि सुविशेषमाह
इदुद्भ्यां इत्युत् वा इदुतो नान्यां स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारो कारान्ताभ्यां परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति बुद्धि अ
एइति स्थिते एएए इयवायार बुद्ध्यै पक्षे बुद्धये बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्ध्याः बुद्ध्यागमः नामि बुद्धीनां स्त्रियां वर्तमानाभ्यामित्युक्तेर्नित्य
स्त्रियां वर्तमानाभ्यामित्यत्र नित्य स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिति व्याख्येयं तेन अविशेषोः नियतलिंगत्वात् हरिवान्नयः॥ अत्रापि शाकटाय
नाडि नामटाङ् ग्रामवद्भवति स्त्रियायाः स्त्रियायाः यारिति विग्रहस्य व्यावृत्ति इति उभयुतस्मादिवर्णताङवर्णताद्ध स्त्रियावर्तम
नान्यरस्याङ् ग्राम भवति अत्र वर्णग्रहणेन सवर्णग्रहणमन्य तेन नदीजंघाद्वी नाम पिड् ग्राम भवति सत्र अस्माद्वयात्
यदा अटतद्ध भवति अतएव वक्ष्यति अडागमस्तावत् आमाप्यनाव इति बुद्ध्यां बुद्धयो बुद्ध्या बुद्धिषु इकारान्तोमतिस्तद्वत्

सुजयदीप

यः॥ वकारान्ताध्यसुरजुप्रस्तनयःसाध्यमः स्वधि धनेश्वे स्वसनाः धेवाः धेवनां धन्नाः धनिनो स्वधाः धेनुश्च शेषं हरिवत् ईकारान्त
स्त्रीलिंगान्नदीशब्दः नदीमाइति स्थिते हल्ङ्याप्सु सेर्लोपः हस्मान्नदीबन्ताद्यपरस्य सेर्लोपो भवति नदी इयंस्थाने तावोनेद्यः ॥
फ़ूसा २ स्त्रियावन्नंमानीयारिवर्णोवर्णान्तयोर्धातुरूपयोर्भवति अथाअलिङ्गवन्नाईकारान्तानित्यस्त्रीलिंगाद्धाः स्वाराक्षाः स्त्री
शब्दश्च तस्य बधिताः ईवर्णकारान्तकारायाः स्त्रीकृताः ईस्थि चयिवृत्ति हित्वि रूनावसंग्रहणकृतं अन्यथा हल्ङ्याब्भ्यो धाता इस्तङ्कन्तनाङ
वीरास्यात् इतिज्ञातव्या स्हनदि स्हजु स्हवधु स्हस्त्रि श्रीनंयुवंतः किं स्हश्याः स्हस्त्वः मानाक्षीविंत्रमन्त्रः रितिप्रयागाः श्रीसुत्रशब्दः
स्त्रीवदितिकिंवित तस्मात्सहसुत्त्र कृस्वविधनसामर्थ्यादिवमा॥ दिसुगुणास्वाः विमानातासुत्त्र क्रतः पितृश्याह इतिप्रयागाः
ङितामाट नित्यंस्त्रियांवर्तमानादीकारान्ताङ्कारान्तात्परे शाङितांवचनानामडागमो भवति अडागमः इत एएऐ ना
द्धे नद्याः नद्याः स्त्रियाः नद्या किल्लान्यसः नदा उणवर्णोरीसरस्वती प्रस्ततः रातेसवस्त्रोसिवांनिलक्ष्मा॥
शब्दस्य वत्तवामावानहसपः इतिमिल्लोपाभाषि ल॥ स्माः लाक्ष्म्यो लक्ष्म्या॥ अयमत्रविशेषः॥ स्त्रस्ति स्त्रीशब्द
स्यबतवा हलप इतिसिलोपइतिमिल्लोयाभि स्त्री स्त्रीनुवाः २ स्त्रीशब्दस्यन्तूशब्दस्यचस्वरपरस्य उवान वतः॥ स्त्रियौ स्त्रियः॥ वे
स्त्रि वानुमति स्त्रीशब्दस्य अमिसमिचपरवयादाज्ञात्भवति स्त्रीनुवोरितिमादिवर्यानूनशब्दस्यापितृवाताद्यः ततन्तुवमित्ये
कामवस्तुय स्त्री स्त्रिया स्त्रीः स्त्रियः॥ स्त्रियाम्स्त्रीणास्त्रीनि॥ शेषनदीवत इत्यस्यायमर्थः॥ ङङ मिङ म ङि प्रअेङादिकृत्वाङयकर्तव्यः॥
आमिङागमइतिविशेषसूत्रं तस्मात्स्त्रीणामितिरूपंभवति शेषनदीवदित्यतावतमर्थंविवृणोति॥ श्रीशब्दस्य तदेवयति॥
सुश्रुवः वाङ्सुवः॥ इयुवस्थानस्त्रियांचवर्तमानाद् ङितांवचनानावाः चुडागमोभवति स्त्रियावन्नंमानात ङितावचनानोवाऽऽगमो भवति
॥स्त्रियांवर्तमानादित्युक्तत्वात् नेयसुश्रियेइत्यत्र अडागमोनश्रियै श्रिये श्रियाः॥ २ आदीनांवामित्युक्तत्वः अत्रादिशब्दःप्रका

१८.

रवचनः॥ ततश्राशब्दोयथानित्यस्त्रीलिंगः तादृशानांइयुवस्थानांधीप्रभृतीनांविकल्पेनामावुङ्क्त्वा इत्यर्थः॥ नेन धियै धीनो उ
वा स्त्रनामित्यादियुक्तं श्रियैश्रियि नन्वअडागमाभावपक्षेपित्र्यामुकथंनभवति॥ त्यतआह अडागमाभावेआमप्यभावः॥
आमआडागमसहवरएवभवति॥ निरवनिभावं स्वतुअस्मावपिश्रीमतदाश्रियमित्यकामवस्तुपस्यात श्रियाः॥ आशु ए
वर्धपिंतृतयाप्यताबंसाः॥ न्तृशाब्दात्तृशब्दस्त्रीसाध्यम धी॥॥धियो धियः इत्यादिनाः॥नियोनियः॥ ब्रू॥ नुवो नुचः॥ न्तूः॥
भुवोन्नुव॥ इत्यादिश्रीशब्दवत् ऊकारान्तोता अधिवक्षउन्नादीनां विशेषमाह॥ तथमाह तथोजनदीशब्दवन्नूपंलय श्रीरूपादिव॥
ङइत्यादि मातृशब्दस्यपितृशब्दवत् प्रक्रिया पंचसुअरु मा तारो मातरः हमातः मातुः॥ स्वीनात्रदानावाः शेषंपितृवत् स्व
सा सुरारु स्वसारोस्वसारः॥ धमरु हस्वसः स्वस्रः॥ स्त्रि॥ लिंगत्वात्रत्वानावाविशेषः॥ शेषकर्तृवत् एकारान्तोऽ॥
स्त्रिगाते शब्दः तस्य सुतेइतिविशेषणात स्त्रिया प्राया गेपितकश्चिद्विशेषगोशब्दः स्त्रियामपिवर्तमानोति
विशेषतयासर्वपुंस्तःशाब्दाग्नाशब्दवत्साध्याः ब ॥ इतिस्वरान्ताः स्त्रीलिंगाः स्यादिकार्यविधानंतसारस्वतस्यटीका
याशुजराजनंदर्शितो ब अथस्त्रीलिंगकथनानंतरं स्वः॥ रांतनपुंसकलिंगाः शब्दाः प्रदर्श्यते॥ प्रकाशण इत्यर्थः॥ तत्र अका
रान्तः कुलशब्दः॥ तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचनेविशेषमतमिद्वसूत्रयति अतोम् २ अतः अम अकारान्तान्नपुंसकलिंगात्स्या
राया॥ स्यामाराया॥ स्यामारमभवति नत्वाश्च नन्वअम अनविधानंकिमर्थमित्यतआह आमाग्रहणेनुआदत्स्वमिति नपुंसका
तस्यामालुक इत्याग्रवक्ष्यमाणेनसूत्रेण अनाप्यामलुकिंमात्रं दिस्यामाविधानं लुकनिवारणार्थमित्यर्थः अतइतितपरकरण
किंतत्रामिपस्त्यथात्तन्निर्देशः॥ नपुंसकंऊधात्वनदीर्घत्वाघत्रमानाभानं नपायाउनंतपरकरणेन कुलम् अधिविविशेषण
नृहृकुल ईम्नो॥ औई २ नपुंसकात्परयाऔ ईकारादेशःस्यात् अ इए कुले दधिनश्चौदोदार्घसभ्यइ उम्नासौ॥ औः॥ जशशासाः॥ शि॥ २

नपुंसकस्यैरायादेर्ब्रह्मणामादिर्भवति आकारः सर्वादेर्दीर्घः कृतः इत्यायुक्तः क्षिप्रमर्हमाः वक्तव्य इति कुलेषु इति स्थिते प्रथमः अमुत्र
प्र०अ०टी०७ यमः नपुंसकस्य प्रमागमामनवति लोपेरे प्रत्याहार। तस्मात्मवति मिरस्य। स्वरात्पर। वक्तव्य इति वक्तव्ये भवति। व्यं बालनमकारावश्य।
नियमार्थः उकारप्रत्यारणार्थः कृतनइतिनि॥ त्यापक्षया १ नः इति नकारान्तात् स्यात नान्तस्य पक्षतो त्यापक्षे तस्याः दीर्घोभवति
। ह्रोधिवर्जितश्च एव स्वइत्य प्रवर्तेत कुलानि पुनरपि कुलं कुलेन कुलानि शेषादवत् एवं फलं। फलं। पद्म पुष्प कुरक्तु वादयः
पत्रशास्त्रस्य पुत्तोरणानेन इतिरणे पत्राणि पत्राणि एवं यात्रवणपत्राणां एवं पुष्पप्रादे पिसवार्थः सर्वव्रतमाधसः अन्यादेर्वि
वाघः स्वन्यादः सुश्रन्यादः श्रन्यादः परार्यात्स्मात्मासुनेव। ति आकारः सर्वादिशार्थः अन्यत् आन्यादेन्यानि प्रमुदापदिश
न्यतरस्तु इतरत्कतमः तत्र प्रसर्वत् इकारान्तः स्त्रिआदेः ॥ नपुंसकाइयमात्सुकु नपुंसकलिंगान्यरायाः स्यामात्सु
कृतवति अस्थि स्तृणाति पुंसकान्येवागुणावक्तव्य ; इष्ट्राउअश्रव। कृतेणामितिविग्रहः। हेश्राह अत्र शिष्ट
से मतिमात्राण्युपदोव्याप्य जाताणावरिष्टः। श्रेष्ठामा धंदितिर्नि धंदितस्यापत्यं पुनिः इमनस्मिन् विरूपं विरूपत्वं वक्ष्य
कामयत्त मावश्यतानिर्देशः। रूपत्रयमितिवचनं करोति॥ एकं सान्त रूपं हवशाना। तथा नातह इशन नु अथापि श्रुदन्ताहउ।
शान। आतनप्रकारण त्रिरूपत्वमित्यर्थः पुइतिपुनः इगन्तनपुंसकेगुणवक्ति हे वार हे वारि हेमाधव हे मधु हे कर्तृ हे कर्तृ
। इत्यादि नामिनः स्वर २ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति स्वरपरे अत्रवित्तस्यधिकारान्तविभक्तिस्वरवर्तृत्यात ततदक्ष
। त्रत्यादेत्तम ईमो अस्थि नाजश्रामाः शि। प्रथमः। त्यापक्षया। अस्थानि अस्थाः आमादो अत अस्थ्ना आमादो अस्थादीनां
प्रमागमो नवेति इकारस्य वाकारा भवति आमादो स्वरपरे आसु आदिर्यस्य स्वरस्येत्यन्त गुणसंविज्ञानबहु। त्रादिराश्रयणा
यः तत्र आमन्त परिष्णातृटादिषु स्वरादिविलस्यात कविन्नवादाविल्पेवपावः अथवा शियास्तुः स्तुनकानपत्र्यपडियदस्थ स्वेतरूपात् २५

इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थं आमामाप्ये ग्रहणं युक्तं। नामिनामिनः स्वरस्यतनेवपमृशास्तो पुनर्नम विद्यन्तं यमा स्त्रियामित्यादिना पत्।
नापत्नादिशास्त्रानित्वविवर्णयिष्टु अल्लाय। स्वरस्य युक्ता बसादो। अल्लप। स्वार अन्त्य युक्तो बसादो अल्लपा स्वार अपुयुक्तानृधा
मादौ नान्तस्यापक्षया अकारस्यालोपा न भवति आमादो स्वरपरे मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति अत्र आसादौ विनिमतगुण
संविज्ञाने न आमो विग्रहण उपक्षया आकारस्य उपभ्रतास्यत्यर्थः अस्था अस्थिस्यां २ अस्थिभिः अस्थिस्यः अस्थात्। २ अस्था व
ज्ञा वाइदाइष्टो। पराया। वाश्रकारस्य लोपा न भवति अस्थ्नि अस्थनि अस्थिषु एवंदधिसक्थिअक्षिप्रकृतया। दध्ना दध्ने दध्नः॥
२ दध्नः २ दध्नोः दधिन दधनि सक्थ्ना सक्थ्ने सक्थ्नः २ सक्थ्नोः स क्थि। सक्थनि अक्ष्णा अक्ष्णे अक्ष्णः २ अक्ष्णोः अक्ष्णि अक्षि
णि अक्षणि इत्यादि नपुंसकस्या नपुंसकस्य झा॥ स्वो भवति स्यामात्सुकु ग्रामणि कुल स्वरादो नामिनः स्वर
इति नुमागमः। ग्रामणिना ग्रामणिनि टादावक्तं। पुंस्कं पुंवद्वा वक्तः पुमान् यथा तत्र उक्तं पुंस्क यथेमि
त्रशास्त्रे इहस्त्रो पुमित्वदव। मा कथित् नपुंस्कं॥ तत्र नाम्यन्तशादो स्वरपुंवत् वा भवति ग्रामण्या ग्रामणि
ना। सुश्रिया सुश्रिणा। पटु। त्रपटाव इत्यादि प्रमन्तस्यामि दार्घइति पुंवद्भाव पुंलादिनित्यत्वेन इदिकृतस्वरेदिवानाव
त नामिनः। स्वरइत्यास्या शासो नामामिदार्घवामभ्य पुंवद्भावो नावपक्षे नामिनः स्वरइति नुमिकृते तत्र मन्तस्यामिदार्घः। न
नेग्रामणीनां वारीणां वस्तूनां मित्यादि रूपमिति। तिसो मपरुत्वं अत्र नपुंसकस्य ति कृस्वत्वकृतो नाषितपुंस्कत्वपितरूप
लिदः सोमाप सोमपानि शासोपायनामो मपाया इत्यादिकुलवत् उकारान्तान्मधुशब्दः तस्यापि स्वरे नुमागमः। वेश
दोपुंल्लिंगस्यापि मधुशब्दस्य स्त्रीडवा। विन्यात्तृपुंसके नामिनः स्वरइत्यादिनुमागमः कार्यः इत्यपि शास्त्रस्यार्थः मधुना म
धुनि मधुना मधुन इत्यादि ऋकारान्तः कर्तृ कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि २ हे कर्तृ हे कर्तः। कर्त्रा कर्तृणा कर्त्रे कर्तृणे

उत्तपदाय

इत्यादि ऋकारादेशो भवन्ति रूकारानिकाराकारा...त्वि सुरि सुरिणा सुराभिः २ सुराया सुरिणा इत्यादि सुवसुवना सह
तिसुवना सुनाया सुवुन सुनावा इत्यादि ॥ ईकारस्य नविकल्पो विदुषाञ्चो जराजेनाक्तो बाः स्वरानसात्पाविन क्रिका
यायतिदिष्ठाः ॥ अथ यथाप्रसिगणितव्यञ्जनकाण यथायमनवक्रमोत्ता। अनडुह तव हकारान्तो नपुंसकाश्रयः पंचा
स्वनडुह आगमा वक्तव्यः यतः सुत्राम्बुस्वोवल्पमध्यातनर अनडुह श्वेति सूत्रं हस्तपातनतः पंचस्वनडुह आमागमा वक्तव्य आयाज
तहानवादतर्थकमतज्ञापयति यतः अन्यत्रापि क्वचित् अनडुह आमूलवतो ततः अनडुहादीत्यामि ध्यति मिदंत्वाख्यसत्तारा वक्तव्य
इति अनडु आदमुईति। एवं सावडुहः २ अडुहश्च। हस्याभोणरडमागमो भवति मिवादत्यचरस्यायंतिकारः आ
नडुत्रुर्दिइति जाते सेत्यागांतस्यलोपः रामपदांतवम याग्रांतस्यलोपान वनात्यान तहकारलोपः हासपः सेलो
पः अनेडुमन् डमूविधिमामर्थ्यात् वसोरमडइति द्वाला दयत्वाहरतपिकारसंयोगांतस्यलोपान्नहूपविपरांत्य
अनडुहो अनडुहः भवन् अनडुहशब्दस्याक्षेपणे॥ अमागमोभवति इत्यमिति हेयनडुन अभवति विशेष
णान्नदीर्घः अनडाहं अनडुहो अनडुहः अनडुहा वसोरा॥ म २ अत्रमंवमानितिबहुवचनतल्लक्षितोनुवमादीनावष्टे
वमुपधमस अनडुह शब्दान्त षारासपदांतवदवनवति षष्ठीनिर्देशादनस्य अनडुह्या अनडुद्भिः अनडुद्भ्यः एवमेवयाक्समासा
मितिदकारस्य तकारः अनडुत्सु गोडुहशब्दस्य हकारान्तस्य विशेषः दादर्थः २ दादधातोर्दकारस्य घत्वं भवति सपारा
नाम्नश्च रामपदांतेच धातोः प्रकृतेर्हकारस्यराम नाम्नः स्वविकारस्यरासपदान्तवति विकल्पः गोडुघमु इति स्थिते आदिज
ताक्तान्तस्य कसाम्प्राः ४ धातोर्कतांतस्यादौ वर्त्तमानानांजबानां कनालवति सच धात्वम्नाया रितिसमेभोदिवचनं तादवि
शाणाति सकाररचश्चात्वयरइति नाम्न स्वरासपदांतच वावमानेवा अवमानं स्वेषमा तवर्त्तमानानां कसान्तोड्डम् इतिस्थि २१

तोदादर्घः॥ आदिजबानामिति दकारस्य धकारः हासपासलोपः वावमान गोधुक् गोधुक् गोडुहौ गोडुहः गोडुहं गोडु
हौ गोडुहः गोडुहा गोधुग्भिः सममा बहुवचनदादर्घः आदिजबानामिति धकारस्थाने गोधुग्भ्यः इति स्थिते खसे चपाक
सानामिति घकारस्य ककारः क्विलात्वम। कृतास्युतिसकारस्य षकारः स्तनकषायागक्षः गोधुक्षु हकारान्त साम्यपिम
धुलिहशब्दस्य विशेषः होढः हः ढः धातोर्धात्वसंबंधी तादकारस्य ढत्वं भवति प्रकृत्याधातोर्ज्ञसपार नामवं पानस्य रामप
दांतचेति विकल्पः वावमाने मधुलिट् मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः होढः फबजबाः मधुलिड्भ्यां मधुलिड्भिः हस्यदात्रु तखे
सेचपाफसानां मधुलिट्सु द्रुहादरनोलदमाहो द्रुहादीनोद्य वदावा अत्रद्याविविकल्पन्तान पाङ्गदेयनं वचनवत्तंत्य
व एवंमतिवत्याविकल्पविधनंक्कविडुमायारणिता। तिसूचयति यथाहस्तुकस्तुमिस्निहइति यथाचद्रुहाद॥
नामित्यात्रेव मोडमंतोराहत्तो विमाडमड्डहइत्यादौ द्रुहाकारदर्शतिघितलयंतनवति मित्रधुक् मित्रधुग् मि
त्राधुट् मित्रधुड् डलाहस्य घादौ हाव्रहत वादिजबा॥ नामितिदकारस्य धवावमानइति कत्वगत्वडत्वडत्वघ
ताहके रूपचतुष्टयं रामपदांतषस्तुक्त्वात् घवदावनमि त्रद्रुहो मित्रद्रुहः सकारादोपवदाचा फबजवाः गेकारडका
रचकोतमित्रधुग्भ्यां मित्रधुग्भ्यां दि मित्रधुड्भिः मित्रधुक्षु ॥ एवंतवह्रुडमिक् स्नुहः साध्यः अत्र द्रुहो घन्नस्यदाक्विपादवधा
: एशविकल्पः अन्यथाडपा विकल्पइति नाम्यर्थं अथ रफान्तचतुरशब्दस्त्र दाहरति यकारान्तानस्तलवति स्त्रीलिंगस्य
दिवशब्दस्य उञ्जिगधडपयुक्तधातुरफान्तादारणानक्रमसंगः चतुरामृत्रोच ४ पवस्तुस्यादिषुशोवार चतुराशब्दस्यत्र
मृलवति भिदस्यानस्वरास्यरः भवं चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः २ रः संख्यायाः॥ रेफातः संख्यायाः परस्यामाव आगमो
भवति आमोणनंद्रतइतिणत्व राज्यामादि...त्रसंख्यावस्थान्तान्तहि द्विधिरितिरः संख्यायाः इतिसंख्याग्रहणानव्य

उंजपदराण

जिते ततस्मवत्तरां अतिवाणां परमचत्तुर्णांपरमज्ञ...णामित्यादिसिद्धिः यज्ञसचत्राआइत्यादो आम मयंच द्विति पंचग्रहणसमव्यादि
निळ्य क्किलत्वमा। वृडसुः त्वषामितिस्त्रत्वणरूआस्वरफस्यसमसमाबङ्गवचतिपरविसर्गः नोत्यास्यतिवक्तव्य तस्मावत्तुड्ड.
निविसर्गानावः नकारांतारारजंतशाब्दः नोपधनयाऽतिपंचसुदार्घः नाम्नामालापशाब्दे नत्रानः लोपश्चआब्द अनागमजस्य
नाम्नानकारस्यालापशानवतिरासेपदांतत्वाधे पदांतवतिवकारात्कवितनाम्नापितकारस्यालापात सुहितुसुहिंसो हिंसा
हिंसायांक्विपिरूपं अनागमजस्यतिनामातन्तात्सोविपलक्षणमतिनप्रवोन प्रज्ञात्सोपधाः यज्ञासमात्यादोवेनालापश्चराजा
राजानौ राजनः अधमवितिविशाषणात्मत्तुबोन हेराजन् राजन्‌शोमइतिस्थितोआल्लापे।स्वरम्वडुक्तात् शासादावित्यकारला
पःस्नास्तुनिस्तुरितिजकारस्यञकारः जकारञकारसंयोग नेष्टक्षरात्यएववर्णइत्याप्तिप्रत्याह जोत्राज्ञ इति राज्ञः राज्ञ
7 लोपशिष्टुनर्नसंधिरितिनियमादऽत्याज्ञनसवति॥ एतत्तुसंधिप्रकरणएवउपंविते राजत्यांराजन्तिः राज्ञः॥
राज्ञोः राज्ञा विंझो; राज्ञिराज्ञनिराजस्तु एवं यज्वन्‌आत्मन् सुधर्मन्‌ प्रभृतयः आल्लापः स्वरम्वडुक्तात्‌शाशादावेतिस्त्रे
अव्युक्तादितिविशाषणातमकारयुक्तत्वात् अलोपान तत। आत्मनः आत्मना यज्वनः सुवर्मणः सुवर्मणाइत्यादि स्वन्
सुवनमघवन्‌शाब्दानांएवसुराजनशब्दत् प्रक्रिया स्वाघानौ स्वानः सुवासुवानोसुवानः सुवानसुवानो मघवामघवानौइत्यो
दि सुवेत्‌ मघवन्‌ इतिनिर्देशान्मेघवन् शाब्दस्यैवग्रहण नतुमघवत शाब्दस्य स्वादः २ स्वादवंकारउत्वंप्राप्नोति।शाशादावुर
परत्वेरग्रहणमोत्तुपलक्षणार्थत्तनसुनामघोनात्यादिसिद्धिः वकारेइतिसस्वरस्यवकारस्यउत्व सुनः सुना स्वभ्यामित्यादिरिति।
घवन्‌शाब्दस्यतुअत्यावेवरूपं मघवान्‌ मघवंतो मघवंतः मघवंतं मघवंतोमघवतः मघवता मघवत्भ्यामित्यादिज्ञेयं पथिन्.
शाब्दस्यालदः इतात्यंवसु इतः अत्‌ पंचसु पंचसुस्यादिषुपथ्यादीनांइकारस्यअकारांदशान्नवति वोत्तुट्‌ पथ्यादीनांथकारस्य

*यचनशादेवका
रस्थाने ओतमवा
र्णदार्घम इत्तः
त्तूनाःमघवानःम
घोनामघवत्या
मः इत्यादि ×२

उशागमान्नवति पंचसुस्यादिषु दिव्हादादो पन्थन्‌मूइतिस्थित आमो पथ्यादीनांसोपराटेशावंत्तवति टेराद्विधितसामष्यो
त्‌मिलापाभावः अन्‌इतिटरात्त्वशतनस्याद्वस्वारः।सोर्विसर्गइतिविसर्गविकारनपंथाइतिसिद्ध पंथानौपंथानः।हेपंथाः पंथानपंथा
नोपथाटः पथामितिबङ्गवचननिर्देशात्पथिन्‌मथिन्ऋभुक्षिन्‌सत्राब्दानांस्यात तादवविहरणाति पथ्यादीनामिति शब्दादावुप
रयद्यादीनांटालोपान्नवतिपथः पथा पथिन्यामित्यादि नालापः क्किलातृषा मः पथिषु मंथाः मंथानौ मथः मथामथिषु ऋभु
क्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः ऋभुक्षाणं ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षः ऋभुक्षाः ऋभुक्षिभ्या ऋभुक्षिणइत्यादि दंडिन्‌शाब्दस्यालदः इ
नाशोसो इनहनपूषन्‌ अर्यमन्‌इत्यतेषांशोआमोसोव। पारउपधायादीर्घोनवति नपंचसुःसिलापेः नाम्नानइतित
कारलापःदंडा दंडिनौदंडिनः शेषविस्तुकत्वात्‌ हरि न्‌ दंडिभ्यां दंडिषु इत्यादि ब्रह्महा ब्रह्महणौ शासादिउ
आल्लापः स्वरइत्यकारलापः॥हानाघ्नः हनः घ्नत हेत हकारस्यघत्वंभवतितकाराञ्णिनिचपार हानाद्यातेइ
निवक्तव्य घइतिस्त्रिष्टामिः हतस्कारस्वर्वस्यैवमतिणा॥ वतिमित्तस्यएवंपमक्रांतस्यमिषधार्थं प्रघ्न तात्यादो।न
तुसर्वत्रघकारव्यवधानएवानावइतिमंतव्यःरसहणामित्या। दिप्रयागादर्शनात्‌ ब्रह्मघ्नः३ ब्रह्महभ्यां वह्याः ब्रह्महणि ब्र
ह्माघ्नि इत्यादि म्रषाम्रषणोम्रषणः म्रष्णः म्रष्णा म्रष्णि म्रषणि आर्यमणौ अर्यमणः हेअर्यमन्‌ अर्यमाः अर्यमणाअर्यम्णा अ
र्यमणिइत्यादि नकारांतत्वपिमत्वाशाब्दानांविशाषमाह।संख्याशाब्दाः पंचन्‌प्रभृतयाबङ्गवचनोतास्त्रिषुसमरूपाइति मरूपाः मा
मानरूपाइत्यर्थः जसशासोर्लुक्‌ २ षकारनकारांतसंख्यायापरयोर्जसशासोर्लुक्‌भवति संख्याग्रहणात्‌विंशषइत्यादावत।
ग्रहणात्‌पांवणाइत्यादो वलवतिस्थितं नोपधत्वाइतिदार्घप्राप्तोनिषेधमाह सकिंमतिनतन्निमित्तमिति लुकिजातयस्य लुक्‌।
नन्निमित्तेनभवतिमतिभावरूपकार्यो अनादन्‌उनाम्नालापश्च भवितिनलोपात्तवात्पश्चाद्धमादिकार्यहिनांवरूप लौ

MEMORIAL

पञ्चो दिकार्यं चनावङ्कुपमिति स्नावः पंच पंच पंचभिः पंचस्य। २ पंचनु आमूङ्नि त्रिखन स्नः। पोतनामसंख्या छाः परस्या मानुडागमे
भवति नकारलोपः दीर्घः पंचानां पंचसु अत्र संख्यायाः इस्तुक्तत्वात् संख्यायाः शाधनस्य पादेन कार्यगोणत्वे तु नलुक् नापि आमि
नुडागमः परमपंच परमपंचानां प्रिया। पंच अस्यां प्रियपंचा प्रियपंचास्ता प्रियपंचानां ग्रामादि आह्वायस्वं ग्रस्तकारस्ले
पः त्वाधुनिष्ठ प्रियपंचः प्रियपञ्चा। वस्त्रोः प्रियपंचौ प्रियपंचति इत्यादि राजनशब्दवत् एवं सप्तन् नवन् दशन् शब्दनय। ए
चतुःशब्दवत्साध्या। प्रियनवा प्रियदशा इत्यादि सर्वं वक्तुं माध्यं अष्टन्शब्दस्य विशेषमाह अष्टनो डोऽष्टनः डौ अष्टन्शब्द
स्तु परयोर्जश्शसोः। सा वा डो भवति डित्वाट्टिलोपः अष्टौ २ अष्टा। वा सु पदानि विहाय वनुव्यावा अष्टन् आसु परासु विभक्ति
षु वो आत्वं भवति डौ पक्ष एवात्वं आत्वं तदभावपक्षे अपि। अष्टानामित्यकामके रूपं अष्टाभिः अष्टभिः अष्टाभ्यः।
अष्टभ्यः इत्यादि प्रियाष्टा प्रियाष्टौ प्रियाष्टानो प्रिया स्तान् इत्यादि राजनवत् परे प्रियाष्टा प्रियाष्टौ प्रिया
मि प्रियाष्टाः अष्टमि प्रियाष्टौ प्रियाष्टौ प्रियाष्टौ प्रिया ष्टाः इत्यादि हाहाशब्दवत् रूपं नय अथ मकारान्तमिदं शब्द
दर्शयति इदमायं त्वमि इदं शब्दस्य त्वमि विषये अयं भव। ति। सोपरे अर्थात् सिम विहितस्य अथवा अयमिति मकारान्तत्वात्
तासपः सिरिति। सलोपः अथ द्विवचनादौ त्यादादेः परस्यादादिविभक्तिकार्ये दस्य मः स्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे
इति दकारस्य मकारे कृते अत्र इमो ऊशात्परे नकारगमः इमौ इमे इमं इमौ स्यदादीनामामंत्रणाभावात्संबोधनाभावः। अ
इमौ अमुशासोः स्यात् इमः। इमान् अनयोरपि इमाः अनौ डौ इमाः २ इदामा अनादेशो भवति टौ सो परयोः इदम्
अना देशोकृते टेन अइए आनन श्च सिः अः इदमः मकारस्य नकारवचनार्थं अकारादेशो भवति त्यादेः अत्यान्तं
निदर्शयिता अनेन विभक्ति सर्वादेशार्थं अतएवाह तस्मात्स्यादिति अनायाद्यं आस्या निमू निमु इदं सर्वादिभिः एवं भवति इ

दमदासो रवनतु कत्वस्य समहितायां तेन इमाके। अस्तु केरित्वा। चन अस्य अस्य प्रवृत्तिर्न निमित्तानि मा विभ स्वाधाकं नकारानि
षस्यात्वं संधौ न द्विवाह तेन नकारस्याकार इति एभिवत्कालं एनिः स्पदाद्यत्वेकृते इत्यादि इति स्थिते सर्वादि स्मट् एषुए ततः सा
कारादित्वात् इत्यकारादेशः अस्मै अस्मिन् आस्या एभिवत्कालं एस्या अस्मात् आस्या एभ्यः अस्य अनयोः ॥ अनायासु
शगमः॥ एभिवत्कालं एषां अस्मिन् अनायाः। एषु किमु शब्दस्य त्यादादेः परस्यादादि विभक्तिषु सर्वत्र कारे कृते सर्वशब्दवत् रूपं नयः। क
: कौ के कं कौ कान् कस्मै कस्मादित्यादि अथ धकारान्तान् दर्शयति तत्र तत्वबुध् शब्दं निरूप्यते तस्य परसपदान्तस्थ
दिजश्चानामिति नकारः वा वसाने इति तकार दकारौ तत्वबुत् तत्वबुद् तत्वबुधौ तत्वबुधः त्वया अबजश्चा तत्वबुध्यामित्या
दि स्वास्मिन् यथाक्रमानां तत्वबुत्सु जकारान्तः सम्राज् शब्दः। षत्वे शोषरा जादेः षा डकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य
रा उपकृ श्रृज मृज् राजा आदेश्च षकारान्त भवति धसौ ता फेस्य परस्मा स्पराम पदान्तेन षकारान्तस्य षत्वविधानं
उक्तव्यो हेत्यर्थमित्याह तस्य षत्वं तु षत्वनिषेधार्थं तत्वान्त्याः स्यादौ षकारान्तस्य इति वक्तव्यादिट् आङ्ट् इत्यादौ उत्वस्य
तएव अथवा क्विप् इशाए ष्वर्यत्व स्याति वादो ईष्ट इति डा॥ योगच्छशषस्यादिना तत्ववषोडः इत्येतेन तत्वमान्त्य हितज्ञा
पेयि डा षोडा: डाः ष्ठकारस्य डत्वं भवति धस्ता का स्यपरत्नात्र स्परास्य पदान्तत्वं वा वसाने सम्राट् सम्राड् सम्राजौ सम्राजः सम्रा॥
ड्भि। सामान्याटशब्दपरे अनुस्वारस्य वावक्तव्यः। सम्राड्भ्यः इत्यत्र क्वचित् स्यदान्तः स्थरणाय नियोवितव्यत्वेन तत्वसम्पट् च स्यात् टांत्यो
ननिषेधः आदिवाशात् व्रश्च भ्रस्ज परिव्राज स्वयं हरणाय वनृट परिव्राट तरुहट तरुहाभ्या इत्यादि दकारान्तः स्यदन्द यद् एत
दशब्दाः तत्र त्यादादेः स्यादाविति सर्वत्राकारकृत्वा विशेषं दर्शयति सः स्या नेः। २ त्यादादेः सकारस्य सत्वं भवति सो परे स्यः त्यो स
वौ दिवाक्रमात्य त्यास्मै त्यस्मात् त्यषां त्यस्मिन् सर्वादिवत् एवं सः तौ ते। तस्मै इत्यादियः। यो या यस्मै इत्यादि त्यादादेः

रःसः। किलात्मनः विसर्ग एव। एतोपात एतेव तेपतांनू एतादाज्ञादय। हितोसरतो त्रतावोक्यकव्यः हितायायाविमाक्ता हि भवत
सुतो।सा अपरायारतादाशावेजव्य इत्यर्थः वक्रस्पष्टुत।।परामाशा।ह्वादशा।इहैतव सुयदापतदा निर्दिश्यातेतदाशोनवतोत्यर्थः। ए
ते एतोपनान् एतन एनायाः २ अथ सर्वावत्र अकारांतः तत्वशब्दशब्दः।षड् षाड। मिल्लापः वावसानातवुशात् तद्वशड्तच्छा।
ज्ञोनवशाङ्गा तद्वशाङ्क्षु।इत्यादि धकारांतो दिमस्तुशब्दः तस्यवावसानइतितकारदकारो अग्निमव अग्निमड् कावक्षेवाः अ
ग्निमस्यां खासवयाक्रमानां अग्निमस्तु चकारांताः प्रत्यंचुशब्दः अचः पंचस्तु तमूवक्तव्यः इतितुमिल्लातमिदंत्यास्वरात्परश
तिप्रत्यनूवुमिड्इतिस्थित त्वामिस्तुरितितकारस्यञकारःचेका रस्यमायागातत्वानुल्लापः चो। कुः चवर्गस्य कवर्गादेशात्
वतिक्षमरोकेमेपररमात्स्वरासपदांतव इतिञकारस्यच घासरव्यमङकारः प्रत्यङ प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः अयदीर्घ
स्वाश।अवातराल्लापोनवति सर्वस्यचदीर्घः शाशाद्रोच रघार तद्धितईपिईकारेच प्रतीचः प्रतीचा चोः कुः
सि बजबाः प्रत्यञ्चां किलात्वाः मा प्रत्यक्षु तद्धितप्रतीची ना प्रतीच्या।इपिपतादादिक् पश्चादयइताप् ईकारेप्र
त्यक् प्रतीची प्रत्यंचि सडर्थस्तु प्रत्यंचशब्दः तस्यास्यादिपचस्तु।। प्रत्यंच शब्दवसरूपं शशादोत्र प्रत्यंच सोस्तुनिस्तुवो।कु।किला
त्वः मेः प्रत्यक्षु एवं तिर्यक् प्रत्यत्वयः तिर्यङ तिर्यंचौ तिर्यंचः तियंचतिर्यंचौ तिरश्चीदयः तिरश्चादया शाक्नतिपत्यातांशा मादौ।
स्वरत्तहितईपिकारेच तिरश्चः तिरश्चा तिरश्चोमित्यादि तद्धितति।रश्चात ईपितिरश्ची इकारे तिर्यक् तिरः श्चा। तिर्यंचि एवमुदाचः
उदीचा उदीचा उदङ्भिः उदश्चेत्यादि तकारांतो मरुत्शब्दः।वावसानाा मरुत् मरुद् मरुतो मरुतः मरुद्भ्याम्मरुत्सु एवमग्निचि
त्सरतयः तकारांतस्यापिमहद्शब्दस्य नकारउवधस्य ऋते विशेषदर्वायउमासानेकारांते उकारान्ते वच्समहद्रुद इति श्विता पुम्श्वित
: उम् उकारः ऋकारस्व इतोयस्य सश्वित् तस्यश्वितः तादवद्याचाष्ट वकारउवधस्य ऋकारउवधस्याच उमागमान्वति उंसि

पंचसुपरस्थाशेव अंमहतना ज्वेदाघशोचासंमहतः अधे दीर्घ।।शोचन् सर्वःम।अच अपूचंमहतुच अंमहत् तस्यांअंमहह
तः अम्महदित्यत्र यकारस्य मकारआमपर।आमअमावाइत्यत्तनमकारः नादवविर्ष्टेरणाति।नुसंतम्योपशब्दस्यमहद्शब्दस्यच
दीर्घोनवति पंचसुधिवर्जितशोवच नुइतिव्यंजनतिर्दिशातांक्त्वादगामऊनकोरांतास्यतिव्यंजन्न तनकस्य शब्दस्यकिंबत
स्यनदीर्घः कनकस्मो कंस।।शानना अोपायस्मिन्ह्वाचासो स्वापादशा। स्वापोस्वापः हेष्वपु इत्यादि स्वापिमरामि इत्यादिज्ञः
य सांयागांतस्येल्लाप हसाद। मिल्लपि। माहात्महातो महातः धिवर्जितइतिस्तुकंत्वातुद्ह महद्रहमहन् महांतमहांतो म
हद्भ्यामहत्सु इत्यादि अवासाः सो अवसोः स्मो अस्तवा। असुव तयाः अस्रामाः।अवसृप्रत्याययापलक्षणतयाह अत्वंता
स्यासतस्यचदाघोनवति धिवर्जितामोपार उकारावुव। क्षिनवतृशब्दः तस्यअवसोः सोद्वितात्तुमूहस्सायः सः
ल्लोप।इतित्र विसर्गचानितिरूपसिद्धिः नवांतो नवतः ।धिवर्जितइस्तुकत्वात् हनवत् नवंतनवंतो नवदाम्भि।
त्यादि अमतास्यति प्रत्ययासतास्यतिविवक्षितं तेनपिंड। यमतिइतिपिंडग्रसुक्किवंत। पिंडग्रः।पिंडग्रासो इत्यादोतदी
घेच।अकरांतामवहशब्दः तस्यअकारान्ववधित्वात्तुम।। गामएवअत्वतत्वाहावाचेदीर्घः नवन्नवंतोनवतः नवंतोन
वतः।नवताइत्यादि एवंपवदृप्रवृत्तयः सनह्वनाऊयापेसंनूपवातोपचेत इत्यादिसकारांतो विशशब्दः छशाषस्पृदि नाषव।।
षाडः।वावसाने विट् विड् विशो विशः विड्भ्यामित्यादि षकारांतानित्यबहुवचनांतः षषशब्दः। षोडः।डम्नसासाढुक वावसाने
षट् षड्।षड्भ्यः।।रषाभ्यामूइतिस्थित स्माः इति डुंट षाडः।।षड्नानामूइतिस्थित ष्णाषांतसरव्यासबक्षिताउकारस्यणत्वनाति इतिणत्वे
कृते ष्टुनाष्टुरितिणिकारोस्य रस्यनस्यणात्वस्तोषस्यामितिरूपंसिद्धमिति षट्सु इत्यत्र षाडः।तस्य [illegible] खासवयाक्रमानामिति वकारस्य
त ष्टु तिष्टुरित्यस्यशातोतस्त्रातिवधस्य टारस्यादित्यस्यशातोतस्त्रा निबधकस्यटोट[illegible]दित्यस्य अवकाशशब्दानायकविंत्यदातवाअ।

यणीयति अस्य दोषो दोषु संज्ञुषु आशिषुरविषं प्रत्यभानोषंकारस्यरत्ककूर्त्ति रसेपदांतस्य मिलापश्वकारस्यरात्काम्रार्विस
पुंजपटा० गः दोः दोषो दोषः दोषं दोषौ दोषो समादो विशविमारु शमादावनेननानावक्कव्या यत्तु शमादोष्वारइतिपवति तदसताय
तान्सुरयारनंततायां दोषास्त्या दोषनिरित्या दोष्णूयमिद्धिर्तस्यान तस्मात्शसादावित्यववक्कव्यं दोष्णः दोष्णा॥ दोषस्त्या देयैः।
तिः दोष्णा दोषस्त्या दोषस्याः॥ दोष्णा दोष्णो। दोष्णं विद्योदो। मि दोषत्ति दोषस्तु पाङ्गादोषः दोषा दोर्त्यादोर्ति। इत्यादि स
समाबङ्कववानतुषकारातस्यापिड्चनिषस्थंब्नशषरंजादरितिषाढ्रूतनतस्यादोषांङ्स्याननारापरूतक्विंशात्ससा इति
षाबचरूतन दोर्षु इतिमिघति क्वचिद्दोष्णुइत्यपवति ए वंयथाम्नवस्त्य संज्ञुषशब्दंदर्शयति जोषणं जुटंसर्दः
जुषावर्त्नत इतिसजू: मित्रमित्यर्थः सज्जुषा शिषारसा पदांतवदायोक्तव्या। सजूः सज्जुषौ सज्जुसमिकुर्षु।
सकारांता। पुंसशब्दः॥ समाः सुप्य पुंसशब्दस्यासु॥ इस्य ओदाग्ना भवतिडि वादत्यस्या पुंसत्सुमिइतिस्थित
शिलाउस मिदिंत्याम्नरान्यरइति पुमन्नुमसइतिजातेस्से महतैइतिदीर्घत्वं हरमपरमलोपिः संयोगांतस्यलोपः।
पुमान् इतिरूपं पुमांसो पुमांसं विधिवैर्जिइत्सुक्तवात् हेपुमान् पुमासं पुमांसो सुस्यामित्यत्रसंयोगांतस्यलोपः इ
त्यादिरूपानये ससमाबङ्कववातसंयोगांतस्यलोपरूतते श्चापदांतरूमेइत्यानुस्वारः पुंस्सु इतिपुक्तं शिष्टप्रयोगंदर्शयन्ना
ह असनावपुसा कक्लाविति सोससाम्येकवचनपरपुंसः॥ पुंसशब्दस्यअसनावकावाव्यक्तककआगमाभवति असनावानाम
विदांतेकविद्यस्या स्मानाबङ्कवासमवः तस्मिन्नसमस्ववाव्यसतोत्पर्वा अकारउबारणार्थः संयोगांतस्यलोपः॥ क्रिमसमा॥
कषयोगरूः॥ पुंक्तुइतिसिध्यति उच्यत तत्त्वांतानासमानुक्तिः संक्तवाऊष्टपि इत्यादयः प्रयोगहृश्यंतइति विदसुशब्दस्यारवस्तु
सर्ववत् शिलाउस् इंसमहत्वोघेदाघं ओच संयोगांतलोपः॥ हामपरमलोपः॥ विद्वान् विद्वांसो विद्वांसः असविस्तुक्तवात् हेविं २५
हन् शसादौ विशेषंमाह वावसोर्वंउवसोः प्रत्ययस्यसंबंधीवकारउत्वंप्राप्नोतिशसादौ स्वरतदितवायः विदुर्षः।
वकारातदइतिपिविदुषः वस्पत्रः किलात्ससः विदुषः विदुषाः वसारांत्सविदझ्याविदद्भिः दवरूतषमचपा रूमातः॥
विदस्तु केरुप्रत्ययपिवस्योरतनीवानानुस्थिवान् तस्थिवांसो तस्थिवांसम् तस्थिवांसं तस्थिवांसो शसादोवकार
स्यउत्पवकारतिमित्तकस्य इटापगामिनेस्थुषाइत्योदि तथाऊगवसाशब्दवकारस्यउवरूतवकारतिमित्तस्य
साताध्मरतारितिसकारादशस्यान। निमित्तं सातवातेमित्तिकस्याप्यसोवइतिन्यायात् अपगामसमतिजषः ऊगुषा
इत्यादि एवंपर्सभ्रत पर्सश्चासोपर्गध्वत् पर्णध्वसो।इ त्यादिसाधनीयाश्वासोःसांविनिदार्धः सुववाः सुववसै
ा सुववसः सुववाभ्यांसुववाचानिरित्यत्रसाधनय। क्रियांदर्शयति सोर्विसर्गः हावइतिवकारः उंशो।इ
त्याकारइति एवंवंइसाः वंइमासोवंडामास्यां वंडमस्तु उत्रासन् शब्दस्यानदंदर्शयति उसनः
मांउसनसामिति बङ्कवचनंगणानिपायण तावा वविहरणाति उत्रानसेपुरूषदसमस्थानद्दम् एतशं
सिइसवति हिवाहिलापः उशाना पुरुषादशाअर्त्ता हा इत्यादि सांबोधनेषउोतस्मानांततोअदंततोववाव
क्तव्या वकारातिमित्तसवसांतत्वं उक्तच प्राक् संबोधनेहरशानसस्थिरूपमिति हेउशनन् हेउशनम् हेउशन॥
उशानास्याउशानास्निरित्यादि सकारांताद्वपिअदसूत्रशब्दस्यानदः तस्यत्याद्दृष्टरस्यादाविति सेवेउोकारः रूतेअद
सिइतिस्थितसोसः सोपधानेकवचनतुथार अदासोदाकारः सभवति सरो सेः खोरअदसः सरोकाराभवति॥
आशोशो असो प्रथमाद्विवचनेअदसो इतिस्थित दस्यमः माहामातकू उश्वकू वक्तअदसोमास्यरस्यऊत्यस्यऊत्रा।
कारादीर्घस्यदाघोभवति असाशोइत्यत्रा आश्रो शो इसोकाररूतसंध्यकराणां रूपांतसंता। निदीर्घवादीर्घऊकारः अम्

उ॰ज॰१२१०

इति निषेधान्नामसर्वादिः ॥ अक्रमादस्य मः अदस् अमु इति स्थिते एरीबहुत्वे ॥ ईबहुत्वे अदसः एकार ईकारो भवति बहुत्वेम
तिईकारविधानसामर्थ्यात् मादु इति उकारो न भवति अमी एरीबहुत्व इत्यत्र मादु इत्यतः मादित्यनुवर्तनीयं अन्यथा अमु
के इत्यादावपि ईत्वं प्रसज्यते अमू आरसपरस्य मः मादु इति ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारः अमुम् त्यदाद्यत्वमादमम्म रिति लोपः
शसो इति दीर्घो मासान् डेम इति नत्वं तस्मात् मादू इति दीर्घ ऊकारः अमून् तृतीयैकवचने अदस्य मः इति ह्रस्व उकारः हल
टानास्त्रियां इति ना अमुना अत्रात्वाद्दीर्घत्वाद्दीर्घ ऊकारः अमूभ्यां अमीभिः इति भिसि एस् इत्यनेन मकारस्य भावे एत्व
बहुत्वे इत्यत्र एरीबहुत्वे इति ईकारः कर्तव्यः चतुर्थ्येकवच नेसर्वादेः स्मट् ए दस्य मः ॥ मादु इति ह्रस्वः
अमुष्मै ॥ रूपसिद्धिः अमूभ्यां अमीभ्यः — ष्ठ्यवचने ॥ दस्य दस्य मः ॥ ह्रस्व उकारः ॥ किलात्वस्य सः अमुष्मात् ॥
अमुमत्वे ... अमुष्य विसर्गः ॥ ... दीर्घ ऊकारः अमुयोः सर्वा
दित्वात् सुडामः एरीबहुत्वे ईकारः किलात्वम् अमी षां सप्तम्येकवचने आदौ स्मिन् ततः मादु ह्रस्व उकारः अ
मुष्यां सर्ववत् साध्यं सप्तमीबहुवचने एरीबहुत्व इत्यका रस्तत एरीबहुत्व ईकारः ॥ किलात्वम् ॥ इति अदःशब्दः ॥
अमीषु ... अदसः कास्यादिवत् अदसाद्यास्ससामान्यविशेषाः प्रकाशितवान्मतिकः प्रत्ययो भवति सर्वस्मा
दिवत्भवतिस्यादिवज्ञावसन्नत्रादिकार्यं भवेति वकारान्तस्य भेकवचने असकोऽइति रूपं उमिस्त्रियां अपि भवतीतिज्ञेयं
अमुके अमुकौ अमुकाः इत्यादि सर्वत्र स्ववत् ॥ इति मरच्छन्नविवृत्तौ विवृषार्थी पुंसांलिङ्गे मूर्धाः सिद्धमाताः वित्तक्रिया
योगेनिर्दिष्टाः ॥ अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः हसान्तपुंलिङ्गवत् नतस्यापि अघशब्दः तत्रागाङ्कपर्यन्ताः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गवत्
साध्याः ऋणान्तशब्दः दर्शयति नहाधः नहः २ नहोहकारस्य धकारो भवति धसे परतश्च होढ इति इत्यस्यापवादः बाह्मान्ता

२६

पानत् उपानह् उपानहौ उपानहः उपानहा उपानहौ उपानह्सु इत्यादि वकारान्तादिवशब्दः दिवाङौ दिवः औ दिवौ शस्य आ
कारादेशो भवति सो पर दिवइति षष्ठी निर्देशा दस्यस्य वकारस्य औकारः इयं स्वर स्त्रौ विसर्गः द्यौः हे द्यौः ॥ दिवौ दिवो दिवः ॥ दि
वाकारान्तकः रमाः दिङ्गाः स्वस्य उकारादेशो भवति रमपर क्रमः इति उकारस्य षष्ठ्यात् वकारस्य स्वपार इति व्याख्यायन्तन्ह्रा
हितः इति सिध्यति इति वकारस्य उकारः इयं स्वर स्वारद्युभ्यां द्युभ्यः इत्यादि रेफान्तश्चतुरशब्दः त्रिचतुराः स्त्रियां तिसृ चतस्रः त्रि
चतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ स्ववत् स्त्रियावर्तमानयोः त्रिचतुरशब्दयोः तिसृ चतसृ एतावादेशौ क्रमात् भवतः ऋकारस्य एको
स्ववत् भवति तत्र सुराज्ञः इत्यादिना भवत नातिपादः सुराज्ञः । स्थानेनन्नार भ्राप्तौ नियादिशब्दात् ङसिङसिपंचस्विति आन
ञ्ज्यावित्तः आमः नुमन्भवति तथा शासि अमशासारस्य ऋकारस्यलोपो न भवतीति ऋयोर्नित्य तिस्रः तिस्रः चतस्रः
चतस्रः तिसृभिः चतसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः चतसृभ्यः । भ्यः चतसृभ्यः तिसृणां चतसृणां ड्रामः स्त्रालोपः
नलत नति स्ववत्सृ शब्दो नामि दीर्घो तत्र नामीति दीर्घ त्वं न भवति अदमित्यवादी द्यौ तिसृणां तिसृणां चतसृणां
र वा नस्वृणा घनन्स्वृस्त्रियां त्रिस्त्रकत्वात् स्वरव्यतयात्स्त्रीत्वा । गावर्तमानयोः त्रिचतुरशब्दयोः ... वोध्यलिङ्गत्वे त्रिसृवत् ।
सृ आदेशो भवत एवाय थाप्रियाः तिस्त्रो ... प्रियतिस्रा प्रियतिसृ प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः इत्यादि ज्ञेयम्यादि
प्रियाम्नाया ... प्रियतिसृ प्रियचत्वारः इत्यवत्भवतीति ज्ञातव्यं रेफान्तो गिरशब्दः हो विशेषः इव उवइत्ययाः
द्योः रुचवृदृइवर्णस्मिन्नर्वि ... रेफवकारयोः हसपरयोः गिरसन्त्वत्राह स्वपारात्पुमति
दीर्घत्वं जातं हसेपः स्मलोपः स्त्रौ विसर्गः गीः गिरौ गिरः हे गीः गिरौ गीर्षु धकारान्तः समिध् शब्दः वावसाने समित् समि
द् समिधौ समिधः समिधा समिद्भ्यां समित्सु समिद्भ्यः ... समित्सु भकारान्तः ककुभ्शब्दः वावसाने ककुप् क

अत्र कर्बुरेबाः ककङ्क्षां खघसतया ककङ्क्षु दकारान्तास्यदादयः ॥ स्यात्सौ दाष्टस्यादाविति सर्वत्राकारस्थाने आबतः
पंजरांपंटा० स्त्रियां आपूस्त्रतः स्त्रियामाकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति आपू इत्यत्र पकारः कार्यार्थः पकारः स्मिलापार्थः
: सवर्णे दीर्घः सह आप् इति मिलापः स्त्रीलिङ्गसर्वशब्दवद्रूपं ते यास्या तस्या ॥ याये यासा ताना ॥ एषा एता एनाः इत्यादि एवं
किम् काः काः इत्यादि इदम्शब्दस्य तद्वदाह इयं स्त्रियां इदम्शब्दस्य स्त्रियामिदायम् आदेशो भवति सौ परे स्मिसहित
स्यायमादेशः अथवा इयमित्यादि त्रयोरूपे तह मा तच्चाते मिलापः यदि वा त्यादाष्टस्यादावित्यादाष्टस्यादावित्यावस्थायां
आप् इति मिलापः एषा आदियमादेशः दस्यमः इमस्मोः २ मां इमे इमाः ॥ अनयोना ॥ दोर्मा इत्यनयू अनया आभ्यां
आभ्यां अस्याः अनयोः अस्यां अस्या अनयोः आसु सर्व वत्समाधनप्रक्रिया वकारान्तः ॥ स्वच्शब्दः चोः कुरिति क्रा
ग् वावसाने वकुत्वग् त्राची वचा एवङ्क्रवाक् । क्राची क्रुचः वार्तावाचः इत्यादि क्रुङ्गकिङ्कितास्यभाव
।कषायायागरुः चेक्रु क्रुड्डु वाक्षु प कारान्ताः मुशास्यप्रति त्वं बकु च वनान्तः निदपामि निशाच्चवकुवर्वतान्तापकं यम्
अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः इति असह रेलास्त्रीदाघः ॥ ओवा ॥ आपः अपः नियां अपां अपशब्दस्य तकारपारदकारान्त
वनिषष्टौ निर्दिशादस्यप्पकारस्य दकारादेशो भवति अद्भिः अद्भ्यः २ अपां अप्सु अबादौ नामित्यपयावः शकारान्तदिश्शब्दः दिशः ॥
दिश्शब्दस्य आद्यस्यादिनोरासपदान्ते चवर्गं भवति दिक् दिग् दिशौ दिशः ॥ क्रिरिक्रु दृक् दृग् दृशौ दृशः दृक्षु स्पृक्स्पृग् स्पृशौ स्पृ
शः स्पृक्षु आदिश्यादिशाशाशक्विकादन्नकु उक्लिक्र अत्र अजा दायाशस्याः षकारान्तत्विषशब्दः त्विट् त्विड् त्विटौ त्विषौ त्विषा त्विष
: खामवणाकसानो यदन्ततामयणोथो त्विक्षु आशिषशब्दः सजुषशब्दवान्वयः आशीः आशिषौ आशिषः दोषमितिषस्यारः
फः सजुषाशिषारसपदान्तचदीर्घावक्तव्यः आशीः स्त्रीलिङ्गस्यश्चेदमूशब्दस्यामीत विशेषः सोमः मिरो असौ द्विवचनादो उता

दाष्टस्यादौ विति अकारे कृते अवाना: स्त्रियामित्या पितृस्रातदीर्घत्वमवमिदि दीर्घः समति सतविभक्तिकार्यं चकृते तमाइ इति कस्वत्र
कारान्तदीर्घस्य दीर्घः अम्नाः अम्नः अम्नं अमाः अम्नः स्वीयान्नवासावः तिसृ अम्नुषा अम्नया अम्रतिः अम्राभ्यो अम्नृषाः अम्नृषां
अम्नुत्याः अम्नृषु एवमाकृत्यावेमितिः ब इति स्त्रीलिङ्गशब्दानां दमानानां विभक्तिषु विद्वत्पादराजनसाधनप्रक्रियादि
ता ब अथ हसान्तानपुंसकलिङ्गा प्रदर्श्यन्ते रेफान्तो वार् शब्दः स्यादेर्लुक् रवार्विसर्गः वा इमो इति ओकारस्य इकारः
वारा उच्चा सोशि वारि वाः वारा वारित्रमप्रत्यायहारान्तश्चातुभुयमइतिन्तम् वारा वार्भ्यां वार्भिः वार्षु इत्यादि चतुरशब्द
चत्वारम् शोचत्याम् इवं चत्वारिः संख्यायाः इति स्तुश्चत्व र्णो शंष्टुत्वत् नकारान्तः अहन् शब्दः अहः अहन्स्य
तानवति रासपदान्ते चास्य स्यात्सुकृत्रो विसर्गः अहः इ । मो त्वङ्गो अह्नी अहनी इति द्विवचनरूपद्वये जसि ॥
शशि वशो तोपधया इति दशं अहानि आम्नायः स्वरश्चेषु क्रम्हादौ इत्युपधया अकारलोपः अह्ना
अहोः २ अहोभ्यामहोभिरित्यादौ अह्न इति नकारस्य सः ॥ कारकृतान्ता विसर्गो हारवइत्युकारः उओ परिस्यृ तेसिद्धि
: वस्थाः अह्नि अहनि अहःसु ब्रह्मन्शब्दस्य सामान्यता सा धनादर्शयति ब्रह्मन्शब्दस्य रामपदान्तवनलोपः इति स्यादि
लुक् ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि अन्वयुक्तादिति विशेषणादुपधया अकारस्य न लोपः एवं चर्मन् प्रभृतायामकारसंयोगाद्युक्तत्वा
त् उपधालोपाभावः नहीं इति भावः प्रवृत्तिग्रहणात् शर्मन् कर्मन् इत्यादयः ॥ छंदसि नोन्तानामसंदन्तीनाउपधाया लोपाव कथ्यः परमे
व्योमन् परमव्योम्नि इति अपवाद लोपपरमे व्योमने इति छंदसि एव ति यथा सर्वाणि नृतानि इति वक्तव्य उत्तम सहितामिलापेस
दोन्नूतोमिश्चदमि त्यदादीना विशेषमाह त्यदादीनां स्यमा लुकि कृतादरच भवति स्यादाविति विशेषणात् सौ त्रिति त्यादष्टारस्या
दावित्याहि तस्मान्मोऽमिवस्यात्तन्निमित्ताष्टरकारान्ततीस्यर्थः कस्वमान त्यमूत्यद् एवं तनूयत् द्वयोरेत इति स्यामाम्

सु०द०प्र

ष्टशब्दवर्त्ताद्विवचनादेरोत्वादष्टौ स्यौ दाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवत् तद्वैमाकं इदमतदोः स्यादाद्यनुमिएनदिति वक्तव्य
किमुशब्दस्य स्यामात्तु कादेरकारान्तः अन्यशब्दस्याकारे कृते सर्ववत् प्रक्रिया कि कैकानि २ केन इत्यादि वकारान्तः प्रत्यच्शब्द
: स्यामान्तुंक् वोक्रुः प्रत्यङ्ग्या विशेषर्गेद्वितल्लोपसर्वस्यदीर्घः प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः इत्यादि तकारान्तो जगत्शब्दः जगती जगन्ति इत्यादि महत्शब्दे त्वसमहत इति सिद्धिविशेषपदार्थेव मोहानि उ
नरपि महत् महताम् महान्ति महता शेषं पूर्ववत् सकारान्तः पयस्शब्दव समाप्त नये एवंसाधुः पयः पयसा पयांसि २ पयसा प
योस्यामिस्योदि अदसशब्दस्य प्रथमा द्वितीयायाः रेकवच नविशेषमाह स्यामात्तुकिं कृतान्त्यार्विसर्ग इति अदः द्विवचने
त्वद्वहृतादस्य मन्वामौ इति दीर्घत्वकारवचने कृते अ मूः दस्यमत्वमुमिदीर्घत्वपक्षदीर्घत्वदीर्घ ककारवकारे त्र
इनि पुनरपि अदः अमू अमू इति अमुना अमूस्याम् अमीभिः इत्यादि पूर्ववत् व इति क्लीवदसा तस्मा
श्नानो रूपसमस्याश्रीमात्तकृत दापनशान्तरत्नका शितः श्च अथ युष्मदस्मदीयादौ स्वरूपनिरूप्यते प्र
रूप स्वरूपं पातन समस्यमा तायां युष्मदस्मदोः प्रगतायां कश्चिद्रूपविशेषः भवतिति स्पिवमवरूपनिरूप्यते तत्त्वे ण
र्वविशेषादिकं लौकिका प्रयोगाः प्रतायता वक्ष्मात्र शयादर्शो त्वत्तनिज्ञात त्वादिति तायायवाच्यलिंगत्वात् त्रिष्वपि लिंगेषु समा
नो रूपमिति तायायुष्मदस्मायादौ वाच्यलिंगत्वात् स्वविशेषलिंगायातकाभावात् वाचिक्रलिंगत्वं वचनं वाकृतस्यां वाविशेष
स्वलिङ्गत्वं लिंगत्वजाताभावाः तस्मात् तत्र अभिधेयलिंगत्वात् ततश्च सर्वादिषु निवारति सर्वो लोकः सर्व जगतो सर्वजगत्
त्रिष्वपि लिंगेषु समानं रूपं तस्मात् अदश्शब्दवत् प्रतिलिंगं युष्मदस्मदोः स्वरूपं न निरूपितमिति तावत् त्वमहमिताःयूयंवयं
इत्यादौ रामाः स्त्रियाः मित्रादि वानुलिंगविशिष्टविभक्तिकार्याभिधानात्त्वत्रुतादिपि ज्ञातितायमभिप्रायः अतएव लिंगत्वप्रसिद्धं २८

द्विलिंगाः प्रधानमयानिरूपणं विहितं तायाश्चेति वकारान्तं मकारान्तं नकारान्तं संख्यायाः कतिशब्दस्यापि त्रिषु लिंगेषु समानं रूपतो हो नय
त्रिषु रूपमहमिता युष्मदस्मदोः मिसहितयायथासंख्यं त्वमहं इत्यता वादेशो भवतः युष्मदः त्वं अस्मदः अहं सिता इति महार्थकाः
तायायुष्मत्तमि असम्बन्धमिद्वितिवान् मिसहितयारादेशो त्वं अहं प्रियत्वं युष्मं वयं वा यस्य स प्रियत्वं प्रियः अहं आवा यं वा यस्य स
प्रियाहंस्याविभवति युवौ वा द्विवचन निवृत्तस्मदस्मादा द्विवचनपरत्वेव आव इत्यताव आदेशो भवतः यथासंख्यम आसो औ औ युष्म
दस्मदादापरी औ आम् भवति युवां आवां युष्मदस्मादाः द्विवचनपरयुवावौ ननु अर्थवाचित्वमवे तेनयुवयोः आवायुष्मदचनः इत्ये
वभवति यूयं वयं जसामश्चितायायुष्मदस्मादा यूयं वयमित्या देशा भवतः यूयं वयं प्रियः त्वयुवां यूयं वा यस्य स त्वप्रियः
यूयं एवप्रियत्वं इति युष्मदस्मदनाम सह त्वमादकादेश युष्मदस्मादा त्वं मतु इत्यता वादेशो भवतः एकार्थगम्यम
ता एवं त्वंनाम एकार्थवाचित्वं नत्वएकवचनं तेन त्वम् त्वाम् इत्यादौ त्वम्माद्वोभवतएव आङो युष्मद
स्मादाष्टशवंभवति अमिसकारनिमित्तपरत्वां मां सु वावो द्विवचन आमो युवां आवां त्यादेष्टशबज्ञासाति
दीर्घत्वकृता अलिंगत्वात् अशासमम त्वमइति नत्वामत्वयि धियवक्कव्यकारान्ति शासो तावक्रव्य इति युष्मान् अस्मान् ॥
त्वम्मदादेवाः कृता एतयोः युष्मदस्मादाः स्पारत्वं भवति टाङि इत्यतायां परायां आम् त्वा युष्मा भिः स्माभिः त्वमिमहाङेयो
ङ इति महार्थमृताया तादवविन्दणाति ङ महि तायायुष्मदस्मदोः युष्मस्यं इत्यतो वादेशा भवता त्वम्मस्य प्रिया
त्वं युवां यूयं यस्य प्रियाः अहं आवां वयं वा यस्य तास्मै प्रियतस्मै प्रियमह्यं इत्यादि ऊयं युवाभ्याः स्यत्त्याम्युष्मदस्मदोः प
रस्य भ्यम् भवति मकारान्तकारादित्वभ्याहत्यर्थः न्यायविहितः तेनाङ्गीत्या एभिब ङ इत्य त्वं भवति युष्मभ्यं अस्मभ्यं ङसिम्यामो
सुङ स्मिमाहचयात् पंचम्याएवस्य सृत्वत्वतो शकारः सर्वादित्वार्थः त्वम्माकादावाकृतत्वादाष्टशत्वं चकृते त्वत् मत् इतिरूपं

MEMORIAL

उ॰प॰टी॰ युवाभ्यां आवाभ्यां त्यादाद्वयस्यत्वञ्चरूपेणत्वामेः युवां युष्मान् अस्मान् तवममैकस्येत्ती ऽमा सहितायां युष्मदस्मदोः त्वममश्चेत्यनयोः
रादेशोभवति। तव मम प्रियः त्व त्तवा प्रियवयस्य प्रियश्च तस्य प्रियतवरोऽहः रूपः तवप्रियः अहं आवां वयं वयस्य
सप्रियाहमस्यप्रियमामस्यादिरिति युवाभ्यां दाशाश्च मात्याविवरूपेणश्चयु। युवायाः आवायाः संवादित्वात् आमित्युक्ते
स्तम्भ मामाकं युष्मत्सहितआम् मामयुष्मदस्मदोः परा साम आकं भवति युष्माकं अस्माकं युष्मत्सहितस्याम॥ आकादेशवि
धानम्पिचकूत्रइत्यकारनिर्दिष्टेषु तत्रासन्नावित्या कारस्य निर्देशपत्ररूपतश्चिन्नरूपविपर्ययः स्यादिति प्रियाः त्वमहं युवां आ
षाणामस्य वयं चायपाणां तवाप्रियाः २ स्माकं प्रियः युष्माकं मित्यादि कंत्व त्वम्मदादित्वादन्तपदाह्यो त्वयि मयि युवयो
आवयोः आमन्तोऽस्माद्व युष्मासु प्रियमपि इत्याद्यूह्य अत्र बालव्याकुलतानावात् समस्यमानात्येकवचनादि
नोयुष्मदस्मदः ममासाद्योन्यसंख्याश्चास्मोयुवावो त्वमावपिइत्यादिविवादसुप्रपंचिता सल्लोकायामस्य
स्यमिदिरिस्वक्रियादन्यताध्यवगन्तव्यं ग्रंथकृतस्तुस्वरूपं निरूपयति इत्यवप्रतिज्ञा न तु समर्थेयज्ञातत्राहाद्यादे
शविशेषे गणिनाथामन्यधान्तानि रूपाणि निरूपयितुं न स्मात ग्रंथकृत्सारिणावयमपि अस्मिन्विषयेऽवेदोस्यास्मा
अथानयादेशविशेषविधिः॥ अनायाधुष्मदस्मदोः आदेशविशेषस्य विधिर्विधानं वच्यत इति शेषः युष्मदस्मदोः षष्ठी च
तुर्थीद्वितीयान्तयोः स्वमवान्नौ वस्नसौ युष्मदस्मदोः आदेशाय थासंख्यं भवति कोऽर्थायः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयासहितयो
॥ युष्मदस्मदोरित्युक्तविनक्तिवचनत्रयात्मकत्वात् षष्ठी चतुर्थी द्वितीयानामेकवचने नामादिवचनवानौ बहुवचने वस्
सौ नवनइतिस्थषप्तिस्यात तादवविहरणोतितात्रेकवचनस्यादि ना द्विती यावतुर्थीषष्ठीतिचक्रस्व युष्मामृणषष्ठीचतुर्थीद्विती
यानिस्युक्तत्वात् कवितुवयामायत्यस्मि न्नार्थतामन्नवतइत्यपि सच्यविातवं यथाश्रुते तनिखिलपार्थत्यादिप्रयोगेषुउदाहर २८

णानि त्वामानममामायानइति त्वामामसीप्रसंगतः इतिचयुष्मदस्मादोः सासहितायारादेशविशेषा तमान्संभवत्यस्त्व
त्यादेहिमामाक्सनस्य इत्यत्रर सहितायारादेशविशेषः द्वितीयेकवचनमत्रादेशांतरंआयन्नविष्यति त्वामानौ युवयो
रमाशविर्जहाम किंसच्चा तोआवयोर्दर्शनयानतोदानतोऽवदनोहष्टा उमित्रादेशविशेषा राजावांयुवास्यांदातदोस्यत
तानतो आचाल्यामदसूदतादास्यतोज्ञानतो आवास्यामदसूदतादास्यत इति चतुर्थीद्विवचने त्वामावो युष्माकंव
लवान् राजा त्वामानअस्माकंआमोजनार्दनइतिश्राम नामावायुष्मत्सवसविलस्य॥ ज्ञानधनेतः अस्मत्सदायमा इति
स्यसू मानदानवः युष्मानुपपत्रयामः नः अस्मानसुरः॥ खिनः पञ्चामः द्वितीयेकवचने वस्सर्गणप्राप्तस्यातमे
श्रादेशस्यबाधकसूत्रं प्रणेमिवि त्वमामा आमास द्वितीयायुष्मदस्मदोः त्वामाइत्यमावादेशोभवत
ः पश्चमिन्नामसदालीटपश्यमांवादमवालादकश। ति अत्रादेशातुतमयादथएव न्यायाक्त्वः ना
तवादयः यथोत्वन्ममायाहमोशानतस्यामन्या॥ भिन्नप्रभुः तास्त्रोम देहिमंतोषनमामावपरित्यजा॥
इत्यादिर्ज्ञेय नादो पादादौवर्त्तमानयायुष्मदस्मादो नेति आदेशाभवति स्वात्रआदावितिमामान्यानास्ति
ज्ञानवाक्यादावपितेत्थआदेशाभवंतानिज्ञेय तत्रयथाइत्वारजनममात्यप्रतिश्रोत्रवः इतिपादादौतामेआदे
शोनेज्ञातो नवश्राघ्या। गुणाविमलघत्तुलापिज्ञेयवादिनिश्च वादिनि। रपित्यागनितआदेशानवति सदा हू अ
हू यव शूल इतिप्रवेववादयः एतैः सत्राद्यागेसनितितआदेशानवंतोत्यर्थः नवममवसमागामसदामान नव
ममवांभविमण्यमाध्यमपि नवमभहत्वकाभिसख्यततवममाहमावतु कविद्वियोगः नवत्सवममेवमर्वदासो त्रिक्षु
न इत्यादिद्विवचनादावपिप्रायोगावशातज्ञेय रामनवदोसोस्मिन्नहरेरामसत्रस्पनमः इत्यादिषुमंबाधनपदादपिने

धुं.जय २०

तिआदेशांनवेतिलाकाद्विषंाइयं तिरुक्तादिनामाख्यातोपसर्गानिपाताइतिवाचुर्विध्यं शब्दानामाम्नतेति अत्रअविनर्कि
नामत्यादिनामानिरूपितं आख्यातंचआख्यातिधास्यति अधुनाउपसर्गानिपातानांचबाल्नबुत्पर्थमिदंसंज्ञासूत्रंकंनिर्दि।
शति चं च तिदिर्तिपातः चादिर्गणोनिपातसंज्ञोभवति तामधनिर्दिशति चवाहस्योरन्यत्रगात्रोत्पत्तावत्पर्थेरतनत्राच।
न चारयाह्मपरिमिनोर्घवानकाक्रमनंधारव्याचुनत्रकातत्रके हि निश्चयनयतेत्पात केचवें च्चितिनिपानानामत्तका
र्थवं नथापिबाल्तवुत्पत्त्यर्थः वैविष्याचः प्रमयोत व समुच्चयादावायतारनरयागममाहारविनियोगतुल्पयोगितावक्ष-
रणाद्रधा वाविकल्पउपमानदेव समुच्चयोः तुवकुतय।   रामर्त्यप्रकारइतिवार्थअपदशतिश्रयोगाकरणेणाइ
नावितकर्थिनिश्चयायाः पृथक् नना पातोलदार्थवि।   ना रूत च्यतारणतिवर्जनार्थाः स्वस्त्यविनाशे अ
म्नातिमन्नायांअन्नात्यादायाद्याख्यातप्रतिरूपका॥॥   स्यातुशब्दः अनेकांतपर्याय। दोषातर्क्करात्रो।
मृषामिर्वात्वामिथः परस्परं अथवाअप्वोइत्यातोतयी।   धिकारमगेलार्थांतरविवरझाचु ध्येसम्रविदित अपा
रुदिनाप्रद्वेम नाविम नाविम व्रझवचयाः स्वरूपार्थ अत   मीध्यप्रातरप्रनात प्रत्यष पुनःरुत्याः प्योनः इन्ये अ।
दाचित्नूवितर्कीमद्दोमाकं मेमं मत्रामाई अमा इतिबाधो नमनपक्षोतोवअलन्तपर्याप्यादिषु रूतनिवारणे अमा
नोना प्रतिषेधे इथनस्तनत्वकिलखलुदो। निश्चयस्मरणायोः अरीतइगरातिकायां न्तृशमन्पर्यायतकारणे त्वरा।अतिच।
रूप्रतिरूपकवर्णानिपातसंज्ञाभवंति असंबाधत इनचेतात्र अहाइत्येम्मिन्नार्थवकंपायामाश्चर्येवे कृवर्णोन्नानवच
श्री एवंबाधत पेआश्चर्ये श्रोअवनत्या॥श्रोनवत्पार्थ श्रोमूअर्गीकार अः मावमि सूर्ययोः इत्यवमादिर्गणोनिपातसंज्ञः॥
आदिशब्दात् शश्वतूमत्यात ब्योषट्वोषट्वपट्र्लितहविप्रदाने इत्यादयोन्नपिज्ञया॥   ।पतञ्जकिचित्तुसात्द्वकाषाद॥ २७

यः केचिद्वाचकाः पृथगादयः उक्तंहि केप्यद्योतकाः केपिवाचकाः केप्यनर्थकाः आगमाइकेपिस्युः संत्याद्य
स्पसाधकाः इति प्रपञ्चस्ययोनानूनिपातानाह च तत्रादिर्विनक्यार्थनिरूपयति तस्मिंत्रितिसमम्यार्थतत्र यस्मिंन्नितियत्र।
कस्मिन्नितिकत्र कुत्रकं तस्मिन्केलोकदा यस्मिन्काले यदा तेनप्रकारेणतथा येनप्रकारेणयथा केनप्रकारेणक
थं अनेनप्रकारेणइत्थं तस्मादितितनः यस्मादितियतः अस्मादितिअतः इतः कस्मादितिकुतः सर्वाविभक्तिकः स्वसद
त्योक सर्वासांविभक्तीनामर्थेभवतीतिसार्वविभक्तिकः तसूइत्यकेवियाकरणावदंति सर्वतरयत्रप्रभृतयो गामत्यादि।
प्रायोगवशाज्ञेयं सर्वस्मिन्निति सुरुश्नातु अधस्तात् परिस्मिं।   त्रिपारणदाक्षिणस्यादिशि दक्षिणाहि वसतिचाण्डालाः
शालावसंतोत्पान।नकराचेनिधायआद्दिप्रत्ययइतिसू   चितं चाण्डालाहिग्रामातदक्षिणस्यादिशिनरानावस।
ति तस्मातदक्षिणाद्याप्पानतअसामाधवाविन्पधि   करणप्रायेणइतिज्ञापितं तस्मिन्नितितत्रत्यादिर
क्षिणादिवेसतिचाण्डालाइत्यनत्पर्यतविभक्त्यर्थस्पेवो   दाहरणं किमइतिमर्वविभक्त्यंतानकिमुशब्दातसामा
न्यार्थवाच्यविदादिः प्रत्ययोभवति।कश्चित् कोपिवित केो।   चित् केचितूकस्मेचितूकस्मात् इत्यादिकयोजनीयाकोऽ
चनाकिंचित्यादि तदधीनकान्यायार्थोमाते राजाधीनराज्यमात् सर्वतस्मनस्माते कराचरणआगाकरणे करातन्या।
त्ररीजत्येत्युरयमर्गप्रतिरूपकतयावरव गोम्रचराजत्यवत्रोन्यादिप्रायोगवशानज्ञेयम।आदिः।कात्तेनिपात्पतासद्या
दिर्गणः सद्यः सपदि तस्मिन्नेवक्षणइत्यर्थः सद्यप्रभृतिनदिनअधुनाइदानींएतस्मिन्काले साप्रतएतस्मिन्काले प्रावी
द्युः सर्वस्मिनूदिन परद्युः परस्मिन्नहनि सयर्हीयस्मिन्काले तर्हितस्मिन्काले प्रादिसपैसर्गाः प्रादिर्गणउपसर्गसंज्ञिकः
।प्रपरा अपसम् अव अव निरदुस् विआङ्निअधि अपि अति सु उत् अभिप्रति परिउप अनु अनरु आविः अ

यथादिर्गणाः प्रादीनां समर्थाल्लाभप्रत्यक्षा कानिचित् उपसर्गाः ह्यन्विद्यास्तु उदाहरणानि लिख्यन्ते प्रत्यादिकं कर्मणि प्रयातः दिग्धप्रतत
उ॰रत्न॰ : प्रशाखा दिशस्या प्रत्यादि प्रक्रष्टं निश्चयार्थाः स्मृत विप्रनवति गाहिमवतः प्राप्तो प्रयुक्त वियोगो प्राप्तितः प्राप्ते प्रमेय प्रशाको
प्रशाकः प्रधाया प्रार्थयति प्रांताभ्रिप्रसजायो प्रांजलिः प्राग्रप्रवाले प्रदर्शनप्रलाकयति २ परा विध परांहतः परोपरागतः ॥ परा
शनिपराहतः विक्रामपराक्रांतः अभिभूतपरहत्नः न्यायपराजिताः अधीनपराधीनः मोहपरायणः प्रालिंगत्परास्तु
स्वः ३ अप वियोगे अपयाति विकृतो अपक्रांतो अपहृतवान् विपरीतेऽपशब्दः निदर्शने अपदिशि आनंदेऽपहसति वर्जे
नेऽपविगर्हति हान्नादवः वीर्येऽपहरति वरणेऽपसरः ति वतत्व अपचयः ३ सं संयोगाद्यर्थेषु संगतः युतेण सं
गतः सख्या संनेवत्यग्निः संजानाति संध्यति संस्करोति । संधत्ते संयुक्तोति संस्कृतः संवत्सरः ४ अनु अनुगताद्यो॥
अनुतापः अनुवाकः अनुष्ठानं अनुशयः अनुरू तिअनुधनसमसतागति अनुयोगः ५ अव अवज्ञा
दोऽवजानाति अवगच्छति अवदानं अवलंबने अवध ने अवकिरति ६ निर् निर्णयादौ निर्णतंच निःसंगः
तिर्दिष्टानिः क्रांतः निर्विघ्नः निश्चिनोति ७ दुर् दुष्टाद्यर्थेषु दुष्टकः र दुर्जनः दुर्बलः दुर्दिनं दुर्मना ८ वि विषाद्यर्थेषु विविक्ताव
स्थाकथः विमुक्तः विकीर्णः विकटः विमनस्कः विज्ञः विवदति विस्मरति विस्वरः विक्रांतः विशिष्टः विलोकयति ९ आङ् आ
ङ्गुल्याद्यर्थेषु आगच्छति आक्रंदति आप्तावामरवाः आलिंगति आरभते आमुंचति आदत्ते आसंगः आवमर्दः आमंत्रणे आ
शास्ता आकर्णयति मरनमिड आगाहति पर्वतं आपदं वदति आपर्व गुरुवचनं आधत्ते आमोदः आस्वादयो मिहिरः॥ आमंत्रात्रवे
हरिकिंकराः अत्रमाः आदिशिनि आवारः आलंबनं आमोदः आदरः आयतः आवर्तः इत्यादि १० नि नितिरूपादौ निक्षिपति निकारः ३१
निग्रहः मपतति नियमः निदेशः निवेशः निगुणः निबद्धः निवहः निषादः निपातः निकृष्टः निदर्शनं निवर्तनं निलयः निमेषः

निनः निवातः इत्यादि ११ अधि रध्ययनादौ अधीतो अधिपतिः अधीनः अधिक्षेपः अधिष्ठानं इत्यादि १२ अपि समुच्चयाद्यर्थे
पदपिनवति अपि यासमस्तानि सत्य अपि पाणिनः तिगर्हायां अपि स्तुमं आशिषि अपि नागाहरः इत्यादि अपि अपि अति
शयाद्यर्थे अतिशान अतिरथः अतिक्रामति अतिरिच्यते अतिदिशति अतिसार इत्यादि १३ सु प्रशंसादिषु सुरूपः सुपुष्प
अनुमात्य सुकरः सुतमः सुभगः सुगंधि सुषमा १ उ उत् उत्कर्षादौ उत्कर्षउज्ज्वल उत्पतति उत्तिष्ठति उत्पन्नः उच्चरति उत्सव
उद्भवः उत्साहः उच्चः उत्पथः उद्धतः उन्मिषितं उल्लासः उत्सुकः उद्रिक्तः उद्रूपः उन्मृष्टः उन्निद्रः उन्नतः उद्यानं उन्मनन ।
उद्गतउज्जीर्ण उद्धूर्णः १४ अभि अभिवादद्यार्थे अभिवदति गुरुं अभिद्रुक्तः अभिलिखति अभिस्यंदो व्याधिः अभिजातः
अभिजातः अभिमुखः अभिध्यानं अभिरूपः अभि अभि । नवति अभिनयति अभिषंगः अभिनवः अभिज्ञा १५
प्रति प्रतिष्ठादौ प्रतिष्ठति प्रतिकृतिः प्रतिमा प्रतिग्र ह्रः राजानं गच्छति प्रतिश्रयः प्रतिमा प्रतिज्ञा प्रति
पक्षः प्रतिपुरुषपराक्रमः प्रतिनिदनं १६ परि परि त॥ वादो परिलवति परिवादः परिवादः परिष्करोति परिष्व
गः परिसयः परिचरति गुरु परिणयति परिणामिति परिधः॥ व्यावासः परिदेवन परिविगार्हत्यादि पष्टादवः परिधिः परिभि
त परिहारः परिमरः परिकरः परिणाहः परिवेषः परिवार परिमलः इत्यादि १७ उप उपस्थानादौ उपतिष्ठते उपक्रम
तिष्ठति उपकारानि उपदिशति उपरतः उपवासः उपहारः उपसितः उपाधितः उपज्ञा उपक्रमः उपरागः उपनयः उपश
यः अत्र इति अभिक्रमको स्वहध्याति अंतरमाध्य अंतर्गतिः अपविरपाकादयो आविर्भूतः छा प्राग्भाताः उपसर्गाः श्रीक्षतो
पयोऽर्के क्ष्याः प्राक्यवर्हिताश्च विघ्याकृत्याः प्रत्यवतिष्ठतेत्यादिवत् उपसर्गः प्रदुपसर्गाः क्रियायोगाउपसंगमिगमि
त्यकोत्यर्थः तत्रकश्चित् उपसर्गः धातुनासमायोगेऽप्यर्थाद्वाधनयप्रोवितरतात्यादौ धात्वर्थबाधित्वादाधनार्थ्यं बाधयति

पुंजराज।

कश्चिद्धात्वर्थमेवानुवर्तते यथा अधीते आस्ते आशास्ते कश्चिदुपसर्गो धात्वर्थं निषेधति यथा विजानाति विस्मरति कश्चिदुपसर्गो ध
ातोरेकार्थत्वात् धात्वर्थमुपसर्जनत्वेन करोति यथा अवतिष्ठते इत्यादिवत् तथा चोक्तं धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते तमेव विशिन
ष्ट्यन्योनर्थकोन्यः प्रयुज्यत इति अथ निपातानामुपसर्गाणां च संज्ञान्तरमाह तदव्ययं तत्स्वरादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति स्वा
दिः स्वरादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञमित्यर्थः काद्यन्तं नाकेवलं चादिशब्दरूपकं। इदं च अव्ययसंज्ञं भवति तुमुन्क्त्वा णमुल् प्रणम्य
विहाय उभूकर्तुं दातुं णमुल् हारं हारं कारं कारं। खिलीकृत्य। यस्तस्य घटवत् पटवत् आम् कतमत् स्म बाढं स्म श्वः॥
बहुशः॥ ऊरीकृत्य पंचकृत्वः एवं चादीनां स्वरादीनां कृदन्तानां च अव्ययसंज्ञामापाद्य संज्ञाकार्यमाह अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्
अव्ययात्परस्यो विभक्तेर्लुक् भवति न शब्दनिर्देशात् अव्ययानां शब्दस्वरूपनिर्देशात्तु विभक्तेर्लुक् न भवति
यथा शोभनाः स्वः समर्थाः स्वः अथः धर्मस्य स्थाने उदस्थाः। रः सकर्मकात् इत्यादिप्रयोगाः अव्ययो नामलिंगा
दिनियमाभावः अव्ययानां लिंगविभक्तिवचननियमाभावः सोऽन्यर्थः सम्मतिमीह सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्ति
षु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति त्रिषु लिंगेषु स॥ दृशं सर्वासु च विभक्तिषु प्रथमादिषु सदृशं सर्वेषु वचनेषु
एकवचनबहुवचनेषु सदृशं यत् यस्मात् न व्येति नान्यथा भवति तत्तस्मादव्ययमित्युच्यते उच्चैः पुरुषः उच्चैः स्त्री उच्चैः
कुलं उच्चैः पुरुषेण उच्चैः स्त्रिया उच्चैः कुलेन उच्चैः पुरुषाः उच्चैः स्त्रियः उच्चैः कुलानि इत्यादि न व्येति अव्ययमित्यर्थः॥ छ
इति श्रीमदव्ययनिरूपणं पुंजराजेन सारस्वतस्य विहितो सम्मतमव्ययमुक्तिलालितं छ वक्ष्यमाणस्य सर्वस्य उक्तत्वाद
संबध्नाति उक्तान्यलिंगानामपि अलिंगान्यव्ययानि उक्तानि इदानीमस्मदादीनि पाठक्रमात् लिंगत्रयं प्रकाशितं स्त्री
लिंगविजिज्ञापयिषया विज्ञापयितुमिच्छा विजिज्ञापयिषा तया स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीवाचकाः प्रत्ययाः प्रारभ्यन्ते स्त्र्यधिकारविहि ३२

विहिताः प्रत्ययाः प्रवर्तन्ते तावल्लिंगविज्ञापनेन लिंगविशेषं ज्ञापयन्तीति भावः आबतः स्त्रियाम् आकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमा
नात्परः आप्प्रत्ययो भवति आपि विहिते आपूर्वस्ति सलोपः। जाया भार्या श्रद्धा धारा एवमादिषु स्त्रीप्रत्ययविशिष्टेषु शब्देषु बालानां
लिंगविशेषज्ञापनं भवतीति लिंगविशेषविजिज्ञापयिषयेत्युक्तम् आबादिकं इत्याह इति आदिशब्दात् षित् टित् नदादिभ्य इति
क्ताः गंगा गोदावरी तृतीयाः कारं मार्जया अजादिभ्य एव कर्तव्य इति जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इत्यादि माविधस्य नामानाम्या
प्यानित्यत्वं ज्ञापयितव्यं विधानं अजा एडका कोकिला बाला वंशा शूद्राजातिः पुंयोगे तु शूद्रस्य स्त्री शूद्री महाशूद्री स्यात्॥
जातावुपयोगे अपि आप् महाशूद्रा अजादिभ्यश्चेति चकारात् गणिकाते ममीमनुशासनवाआप् तेषाम् भामा भामाते
बहुराजा बहुराजाते बहुराजाः इत्याद्यव कर्तव्यश्च यार्थश्चकारामेतव्यः गणिका इत्यादौ इकारविधा
नार्थमाह काप्यतः कापि इअतः कापिककारपूर्वक आपिपर अकारस्य इकारो भवति ककारेणाव्यव
हित आप् काप् इति जायते तस्यादिव्यवलिहितः॥ तेन बहुपरिव्राजका नगरी इत्यादौ इकारो न भवति कार
क कारिका पाचका पाचिका पावका पाविका इत्यादि दृश्यं॥ तथ्यापदर्शयितुं केषांचित्मतमाह च ष्टिनां गुरिरिह्रे
रपमवाप्यारूपमर्गयाः आपं विहसामामातीयशाखाद्यतिशा दिशा नायुरिनामाऋषिः आवाप्याः अवश्य आपि अवाप
इतायास्वाप्योः न शब्दनिर्देशस्तु कृत्वात्र यया विभक्तिर्लुक् नायाः क्रियायोगाशा मायारेव अकारस्य लोपः स्थे इत्यति त
याधाता विशादिशा इत्यत्र शब्दः यथा बहु आना भवद्दर्शितानां आप च इष्यति पतनाद्व्ययानवत्यक्तव्या इत्याभिप्रायाः
स्वावा स्त्रियाकापि परतरा शेषं स्पर्शस्वाधानति वर्णिका वर्णाका नदिका नदाका प्रियमातरा वा मातरा वा मातृत
रा स्वातरा विदुषितमा विदुषीतमा विदत्तमा भवतितरा भवतीतरा भवन्तरा भवत्तरा इत्यादि नोकादोऽस्त्रनीः नावाश्च

वायहणादेव सिध्यति तिष्ठायनपत्यातकेषांघोषितिनियतानातामनर्कामेवाानइत्यादिरूपसिद्धिः नोकारदः वित्यादिशाक्षान
सं०पटीय सुतेका सुरमेकाद्यो रित्यादिसंध्यइरीतांतांसंग्रहः इण्इय नकारांतादकारांताद्रणाद्य स्त्रियामाप्प्रत्ययोभवति नका
रांतात् दंडिना दंतिना करिणा परिराड्राजा अन्तेशस्य शोलोपवक्तव्यः राज्ञा वक्तव्यस्य प्रयोगोवेशत्वात् अत्यवा पिडि
राम्नी नेपिदाप्राप्यावोआलाप्प्राज्ञानव्याः स्यादिरितिवस्यपत्रवंशुना मद्योनाति ऋकारांतात् कर्त्री दात्री अवेतात् ओप
गवइइतिस्थित यस्यलोपः इश्च अश्वयः तस्यालोपोनवतिच्चारयकारयार विनक्तिस्वरवर्जितेच्चगतुप्रत्यय विरेहितेयका
एइतिज्ञातव्यं ननदावइत्यत्रकरणीरुिरित्यत्रचन। ओपग वा ऋकारांताच्चपिमाद्यांतान कारांताच्चपिसंख्यावाचिनावा
इएन इतिइन्निच्चाङकारादेवावामय स्वमातिस्वस्वतस्त्रस्त्र तस्त्रस्वननांदाउहितामघायातामाततिमाताननस्त्रादस्
नदोरुता पंचनद्यः इति छिनः षवटचवचऋचहृड तयस्यमतवा तस्मात्षकारदकार उकारऋकारा
ढ्बक्षनूस्त्रियामाप्रत्ययोनवति षडत्ययोतात् वराकोटा। प्रत्ययांतात् ऋफचरात्रपेत्ययांतात् मतुप प्रत्ययांत
चाङकार उब्बंधन् गोमती ऋवांतात्पचंता पवमाइत्यादि छि तइतिइपृध्मतानेनवति ऋष्षषइत्याइत्यासोप्रताख्यादयसुप।
ख्यादिपावाकरूपोतासिध्यति इस्यनन्यपेस्याशंतद्धातुधरसुस्यादव स्ननधर्यकन्यानदादः नदादेर्गणात्स्त्रियामाप्रत्ययोभवति
नदागौरागोतमांइत्यादि नदादिराकृतिगणोमन्तव्यः तेनपावरी जिव्हरामर्वरा वादराञ्चवडवापंचमान्यादीनांशिष्टप्रयोगइष्टानाइ
हाविद्दिमलरूपणानोनदादिगणएवांतर्भावोवदितव्यः इड्ढादेशतापृच त्रब्रह्म रूपानव शर्वरूडवमणा। आदिशास्तपुद्यते
मातुलआचार्यासूर्यायोपाध्यायक्षत्रियविकल्पः तथात्र उपायाः आचार्यादणत्वंवाब्रह्मनृशाष्ट्रनलापस्यादिमारणयायामहाद्वा।
यवनाल्लिप्यां यवानाहिमे शल्यमावपूरूप्य आनाघतिचकारात्तुलानव्यं इन्द्राणी स्वर्ताणांनतेइतिणत्वं ब्रह्माणमनलापहातहू। ३२.

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

पसिद्धिः मघवती शर्वाणी मृडानी वरुणानी मातुलानी याचार्यानी आचार्यादणत्वं सूर्याणी सूर्ये आर्या उपाध्यायीनी क्षत्रि
याणी विकल्पोपि मातुला आचार्या सूर्या आर्या उपाध्याया क्षत्रियाइति अरण्यान्महत् अरण्यता यवनाल्लिप्यां यवनानी अन्य
त्रयवना शुष्टयावयवानी इत्यादिरूपं इड्समाहारसुणश्च समाहारईपनवति त्रिगुणापिनवति त्रिशाखादोपितुणरूतोत्रयी
रूपगुणागाच अकारांतात्गुणागावईपूप्रत्ययोनवति सइस्यशाशङ गणकस्यसुगणकी जातेरयोपधत्रयकारोपधजाति
वाचिनः आकारांतात्स्त्रियामाप्प्रत्ययोनवति महिषा शूकरा हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी इत्यादोजातिवाचेकारोप् अयकारोप
धग्रहणात् क्षत्रिया वैश्या हयागवयादिवर्जितानु यका। तोप्पधदितिरूपं प्रथमवायावाचिनाइपूवक्तव्यः कुमारी
कन्यायां नवंनवतिकन्या प्रगवयइति प्रथमग्रेह णात्रृद्धायक्षया तेनविरिटातरुणीतत्रनवति वृद्धा स्वदि
गइस्यपेमनाभ्रतइस्तुकत्वात शिशुः अत्रप्रथमवय स्यपितस्वांगाक्षा स्वांगवाचिनावात्स्त्रायामापप्रत्ययोनव
ति अत्रवाशङ्का सुचरवास्यादो विकल्पपद्यवदनादोक्तो उपादोकाउपदोचनिषधं अंगगात्रकंठाच्छादिषु अविकल्प
चाद्यानयति स्वोगवाचिनइस्तुकशातउपसर्जनान्नूनादवस्वा गादाप् नउथोषा कंधरत्पादावत्तुपसर्जनात्तुपिस्त्रियामयातिडि
य सुखस्वाशुस्तरवा मृगाक्षीतिविशेष्यं तान्नउदाहरणं तत्रदिद्वादवनित्येमाप्राप्तः पद्मवदनाइत्यादोनिषधः तन्नखाइत्यादो
नितामापेक्षा प्राणिस्वमइवंस्त्रत्वांगंस्यादविकारजातत्रहष्टमतस्थावतच्चिनंतनइत्यादिवि प्रसुदाहरणं उत्तुंगकाशाला अप्र
णिख्याज्ञातं सुघ्राना स्वस्वनावप्रतिमा प्राणिवतुप्राणिमहाशाछिनखानेन्रूदिकारादकरोधावक्तव्यः अंगुली अंगुलि ! अंगुली
लि आत्मा आजि एवमचादः सन्वादर्गणस्त्रियामीपेप्रत्ययोप्रत्ययोनवति एवमवति मउ अग्निरुषाकपि सनकउ कमिता
कुमार इत्ययंगणामन्वादरित्यादि अस्तनएत्यान मेना स्वामतायो अत्र तकारएकारस्यात आय् चकारात् मानारोवा म

सुं.अ.टी.१०

त्रावृत्रयो कारस्तात् आवृत्तु हृषाज्ञापाया अग्नाय्या इत्यादि क्रियापदार्थ्यः पद्मादयः शास्त्रानिपात्यंते पत्नी यज्ञसंयोगे ए
व सपत्नी समानपतिर्यस्याः समानायत्र इति वा सह्रादित्वात् निपातनादवर्जकं सिद्धिः अंतर्वत्नी गर्भिण्यां अन्यत्र अंतर्वती। पति
वत्नी सभर्तृका अन्यत्र पतिमती नगरी सखी इत्यादि रूढिका शाङ्किकल्याण अशिश्वी शिशुरहिता अर्द्धजरती श्वश्रू श्वशुरो वा मात्रा मा
तुला मही अगस्ती अत्रयकालापर्दपु वनिपात्यते पाणिगृहीता भार्यायां निपात्यते एनी हरिणी असिक्नी पलिक्नी मिश्रा मही मामा
मही मालाकंडी गणिका वरा नारी कुशी कामुका इत्यादयः पद्मादिषु द्रष्टव्याः दाराशब्दस्य स्त्रीवाचित्वे स्त्रीप्रत्यया भावे का
रणमाह दारशब्दो नित्यबहुवचनांतः पुंल्लिंग इति अमरः॥ दाराइति प्रायोगः त्वेर्गुणात् वाश्रोः गुणात् उकारांतात्
एवादिनः शोणात् स्त्रियामादावा भवति मावमितिवशात् ये निपद्यस्तातिसुहृत्रणांत आधेयस्य क्रियाजन्यासंबं
पश्चतिगुणाः इति पटी पटुः मृद्वी मृदुः तन्वी तनुः लघ्वी लघुः पांडुरित्यादौ न उतः उकारांतात् आश्रया
भवति पंगुः वामोरूः करभोरूः उतः इतिच्छांदिषा गिजाते रुकारात् हृदयस्य। नेह श्वश्रूः यापधरश्कादेर्न॥
अश्वत्थः माधुः रज्जुः हत्रित्यादि स्नना स्त्रिः यवत् शास्त्रांतनि श्नपायान्नवति ज्ञणइति शाश्रास्याणोपवादः तास्त्रानोलोपः
श्रा भवति मतिशक्यवत् पस्तोनामत्वास्यादलोपः सर्वत्रैतेनयः आबतानांगणादिनईबंतानां नदीवत् भवतिशास्त्रस्यमति ब
हूपयनः त्र एवंभूते नारादाविवादिमतिपक्षिमा ... स्त्रीप्रत्यया नन्यरूपदस्यामारेवतास्पदीकार्या व अप्रविनक्त्यार्थो
निरूप्यते अथ स्त्रीप्रत्ययकथानानंतरं विनक्त्यार्थानिरूप्यते अथ स्त्रीप्रत्ययकथानानंतरं विनक्त्यार्थानिरूप्यंते लिंगार्थे प्रथ
मा अश्वादिः प्रत्ययाविभक्त्यादिः तदन्यतु अर्थयुक्तं यद्वप्ररूपं तल्लिंगं शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तमितियावत् तस्यैवलिंगस्यार्थसत्ता
विकारकतेः अन्यत्रैव सति प्रथमा विभक्तिर्भवति लिंगामात्राधिक्ये प्रथमा चेति केचित् आदिशब्दात् लिंगपरिमाणवचनवाराशे ३४

ण वचने एकत्वे बहुत्वे अत्र प्रथमा केचिदिति अमायस्वरणात् नन्मते अमादरेस्नवयंत् लिंगार्थे प्रथमेति प्रथमेतादाहरणं प्रथम
अयनस्पाति ततस्तदुक्तेति अत्रविवक्षिपदस्य तन्मात्रे लिंगार्थप्रथमा रविरिव राजा तेरा जत्यादि सर्वत्र आत्मार्के प्रथमोदाहरणं।
रूढं तक्रियापदेषु विवक्षितत्वेन कर्तृविशिष्टार्थगमयितव्यं स्वतः आत्या प्रथमायाएवोदाहरणं रविरिव पतरुराजेति अत्र
राजतेइत्याख्यातेन अनिहितकर्तृविराजन् शब्दमात्रे प्रथमा राजेति पुंस्त्वं कर्तृत्वं वचनंत सर्वप्रथमार्थः एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं राष्ट्र
कुमारी राज्ञ्यतेइति क्रियानिशायविलासितमाख्यातेन अभिहितेकर्तृकारके कुमारीति प्रथमा स्त्रीलिंगएकवचनं वच्कटाम
व अतिशायमन्त्रनक्तिबानुज्यते यत्र प्रथमा प्रयुज्यते तत्र शिष्यवत्सात्वि अर्थस्य एकत्वे एकवचनं द्वित्वे द्विवचनं बहु
त्वे बहुवचनमिति प्रकारयितुं क्रमादुदाहरति वृषावृषावेद त्वेकवचनं शालशालामल इमणो विति प्रथमायां द्विवच
नं संतिसंतः क्रियमाः इति बहुवचनं लोकार्थार्थं। मन्यदप्युदाहरणं कुमाराः शेरताष्ठेर शायंतइत्याख्या
तेनाभिहितकर्तृकारके पुंल्लिंग बहुवचनायाउदाहरणं राज्ञ्यंतेकुमारिका इत्यत्रापि स्त्रीलिंगबहुवचनायाउदा
हरणं द्रुमयत्यं पुरदेशात् सोपत्यं त्वरा हूयन्तइति वत्ता॥ त्वाक्तिः गानक्ता। रूजानिता इतिक्रियाशाख्याः उदाहरणं
आमंत्रणेच लिंगार्थस्य संप्रवाकरणे च प्रथमाविभक्तिर्भवति संबुद्धोप्रथमायाः त्रिशुवचनेपुत्रदाहरणानि दशयेति प्राम
मधुकरागाविंदप्रमादपरांमश्वर गाविंदपरामभावति एकवचनोदाहरणं कुमारौ मेरमामावामिति द्विवचनोदाहरणं श्रा
मद्योनाम्रपद्विन इति बहुवचनोदाहरणं बधिविषये शब्दवत् गतमागाआद्यामूपातशब्दनिपात्यते तामुरराधृकृमद्य नाम
अमुलितन्नस्य नमः नविद्यातस्तुतिर्यस्यासोअस्तुतिः तस्य संबोधने अस्तुत अप्रवान निन्दितोसंस्तुत तस्मैतुभ्यं नमः नोमाहाप्रा
रूथधीश्व आद्या धवघस्मरस्वस्य आत्मनाघस्मरं तत्कंपाप्ततयः नक्तकाद्यस्मनाद्यमइत्यकमेः व। कर्षाकार्यकर्त्रसा

षडशीति

धर्यो॥ दानपात्रविश्लेषावधेः संबंधश्चाधारस्तावता। शेषाः प्रथमापञ्चम्यादिता याद्या विभक्त्या क्रमादर्था भवंति कार्यं द्वितीयाक
र्तृसाधनतया तृतीया दानपात्रे चतुर्थी विश्लेषावधौ पंचमी संबंधे षष्ठी आधारे तावत्। सप्तमी कारकविभक्तयः उपपदविभक्त
योश्चेति विभक्त्या द्विधा तत्र कारकविभक्तिं दर्शयन्नाह कार्यं कर्मकारकं तत्स्याद्यं संस्कार्यं विकार्यं च द्वितीया विभक्तिर्भवति।
कार्यं नाम कर्मकारकं तत्तु चतुर्विधं तत्राद्यं संस्कार्यं विकार्यं भवति तत्र तत्र्यं इत्याद्यं यथा द्वितीयाद्कारकात् तत्र घटं तत्राद्यं कर्म प्रत्य
र्थं च यत्तु सिद्धमेव साधनीयधात्वा संस्कारान्तरप्राप्तम्। संस्कारो नाम कश्चिदतिशयः तदिदं संस्कार्यं यत्र क्रियया दृष्टादृ
ष्टो वा गुणः आधीयते मलापकर्षो वा क्रियते यथा ब्रा ... हानूह्य इति यथा वा चेलं क्षालयति विकारो द्वितीयविकार्यं या
सा ... मर्षयति अत्र सर्वविद्यापरित्यागेन ... रूपापद्यते एवं चतुर्विधकर्मकारके कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म
नीप्सितं च तथा युक्तं अपादानादिविशेषाहैरक ... वितं च तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति ... उदाहर
ति काष्ठकः कटं करोति ... कर्मकटः रूपं पश्य। ... तिवाक्यकः इत्यत्र रूपं कर्म संस्कार्यं ... तदर्शनं क्रियया
रूपज्ञानमात्रे अतिशयः क्रियते आत्मनमलो व्यावर्त्यते वा॥ ... प्राप्नोति ... इत्यत्र ... कर्म ... नाति ...
पाइत्यत्र ... विकार्यं कर्म अनीप्सितम् ... कर्मणा ... यथा कश्चित् ...
ति इत्याद्युक्तं तथा अपादानादिविशेषानर्हमकथितं च कर्म तत्रापि द्वितीया ... यथा गां दोग्धि ... कर्मणो
... अपादानादिविशेषानर्हमुख्यकर्म ... अकथितं कर्म तत्रापि द्वितीया। ... मुख्यकर्म ...
तद्विकर्मका। ... एवं कारकद्वितीयां निरूप्य उपपदद्वितीयां दर्शयति अभितः सर्वतो ... ३५
कोर्याधिगुपर्यां धदेषु त्रिषु द्वितीया ... तानान्यत्रापि दृश्यते इति अभितः सर्वतामायोगाद् ...

कं संबध्यते। अभितः सर्वतः ... योगे इति विग्रहः तथाधिकृत्य ... तथा आम्रेडितान्तेषु द्विषु ... उपर्यादिषु उपरि
अधि अधस् ... द्वितीया ... इत्यर्थः ... तथा ... द्वितीया ... यथा ... प्रायोगमन्यत्रापि
दृश्यते ... अभितो ग्रामं सर्वतो नगरं अत्रापि ... द्वितीया ...
... प्रयोगमन्यत्रापि द्वितीयां ... यथा ...
...
... कर्माकर्मको ... कर्त्ता ... कर्मन भवति तथा ...
... तथा ...
... कर्म भवति इत्यादिषु ... कालाध्वनोरिति कालाध्वनोर्निरंतर्ये च
... कालवाचकात् ... द्वितीया॥ ... मासमधीते क्रोशं पर्वतः।
अत्राध्वनो नैरंतर्यं ... तृतीयां दर्शयति कर्त्तरि ... क्रिया ... आश्रयः कर्त्ता ... कर्मादीनामपि
... क्रियाश्रय इत्युक्तं ... तृतीया साधकतमं ... करणं ...
... क्रियासिद्धौ ... साधकतमं करणमिति यावत् तस्मिन् करणे ... तृतीया विभक्ति
र्भवति ...
... एवं ...
... क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं ... करणे तृतीया ...

उजएटा

।केशाग्रेण विदारयतीति सुनर्ह्यत्र करणस्य निज्ञातावेकवचनं बहुधा दर्शयति शेषाः कार्येभ्यो दिनादानतया बहुधा।
विहितानादेवविद्यरणानि दानयपरसंप्रदानकारकस्तिसंप्रकुल्यानानुधर्मप्रदायतेयत्रतद्यनपात्रनामसंप्रदानकारकं तत्रच।
तुर्थी वेदविदे गां ददाति अत्र गोदानस्य वेदविद्पात्रं राज्ञो दंडं ददाति रजकवस्त्रं ददाति मात्या दोमंप्रदाकारस्याभावान्न चतुर्थी ॥
पंचमी दर्शयति विश्लेषावधिर्विभक्तिः सर्वांकं ध्वा वाच्ये विश्लेषो विभागः समंयोगपूर्वकः तत्रयावधिः यस्माद्विभागोऽनायतमच
लनया स्वलनयावा विवक्षितः तत्र तस्मिन् विश्लेषावधौ अपादाने अपादानसंज्ञानिवेशा पंचमी विभक्तिर्भवति चलतया विवक्षि
तस्य विश्लेषावधेरुदाहरणं धावतोऽश्वात्पततीति अत्राश्वेन सं युक्तस्य पुरुषस्य आश्वेनसह विश्लेषो भवति तदाश्वावधिः॥
तस्य च चलत्वाद्धावतेनार्थं धावतेनार्थं धावतेनार्थमिति विशेषणं ।नद्याः तीरात्परतीयचलस्याविश्लेषावधेरुदाहरणं च. ।
षष्ठी दर्शयति संबंधे षष्ठीति स्वस्वामिसंबंधादौ स बंधे लिंगार्थकारकादिव्यतिरिक्ते षष्ठीविभक्तिर्भवति
संबंधस्यानेकविधत्वात् पितृपुत्रजन्यजनकादिविशेषणादेव षष्ठी॥ तनु पुरुषादिति ज्ञातव्यं राज्ञः पुरुषस्तातस्य पिता
ततस्य पुत्रः जनं गुरुणां वचनं पक्षकवातोरसवद्ववशति क्वि॥ यायाग्निनास्तु स्वस्वा पुरुषाद्यार्या राजादिनि विशेषणविवा।
धनावादिः षष्ठ्यासंघ्यातराज्ञ इतिपक्षात्व पितारितिद्धिव गुरुणामिति बहुत्व आधारत्वा च सप्तमी दर्शयति तत्रआ
धारस्त्वानाधिकरणमुच्यते क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा आधारः अधिकरणं सप्तमी तद्वाधिकरणं द्विविधं औपश्ले
षिकसामापिकं विनिमत्राओ औपश्लेषिको चेति एकदेशात्वव्याप्यवृत्ति अभिव्यापनवृत्तित्रिविधं उदाहरति कटे आस्ते
मोगासो इत्यत्रएकदेशावृत्त्योपश्लेषिकमधिकरणं वटगावस्थावास्तइति सामापिकामोपश्लेषिकमधिकरणं तिलेषु विद्य
नानिलं मिति व्याप्यवृत्तौ औपश्लेषिकमधिकरणं नदिब्रह्मामृतं परमितिअभिव्यंगपवृत्तौ औपश्लेषिकमधिकरणं इत्याधारसप्त २६

मानिद्यपसावसप्तमीनिरूपयन् नावशाष्टव्यावाष्टानावः क्रियालक्षणंतत्रापिसप्तमीति इमिद्व क्रियया अप्रसिद्धक्रियया।
क्रियांतरलक्षितसप्तमीवइत्यर्थः। नेत्रमसप्तमीभवति वर्षतिदावरचाआयातः पततंस्तु मालितिपक्षितारातिः देवस्यामवस्यवर्षणे
क्रियया बोधसमनक्रियालक्षितान घाओस्तुमालितः सूर्यस्यपतनतासनसययनअरते।। शास्त्रापतनं लक्षितमित्सु मयत्र क्रिया
लक्षणं सप्तमी शाषाकार्यक्षेत्रसाधनइत्यादि तत् प्रपपदविनक्षोर्दर्शयति विनासहतमस्तनिर्धारणस्वाम्यादिनिस्वां परेतेर
पियागादितायाद्याविभक्तयोभवति आदिशब्दस्य प्रयोगात्पक्षसंबंध। तेनविनादिति। योगादितायामसहादिनिवृत्तायानमा
आदिनिस्व सुधाक्रांतइत्यादिति। पंचमी निर्धारणे षष्ठी। स्वाम्यादिनि इतियोगाद्युदाहरति विनापापंसर्वफलतिक्ति
नाशाष्टस्यायागापापमिति द्वितीया अनारणारुणाकिंज्ञा वितनाअक्षिणा द्वितीया नशास्त्रं विनाकिंज्ञाविते नेत्यर्थ
।अतरांबामामस्तु अतराशाष्टोमध्यवचनः विनाअंतर णअतराइत्यादिपदात् ग्राह्या सहादियोगे तृतीया द
र्शयति सहशाष्टस्तुल्यायागितायांविद्यमानतायांचवि। द्यात तुल्यायागितावडव्येगुणक्रियानिस्विविध्नक्रामा
णोदाहरणानि सहपुत्रेणब्राह्मणअत्रवृत्तेन्द्रव्य तेनतुल्य यागिता सहयास्मनसुंदरः अत्रगुणतुल्यायागिता साहा
शिष्येणागतागुरु इतिक्रियातुल्याययागिता सहैवदशाति पुत्रैर्नीर्यवहतिगर्दभा सुइविद्यमानतासहार्थः विद्यमानतासह
र्थः विद्यमानैरपिदशातिपुत्रैरित्यर्थः सहशाः अत्रोमेत्रेणातुल्यार्थस्तुलोपमाव्यतिरिक्ताः।तृतीयाषष्ठीवरात्वक्तवत्यः।राइंस्तु।
त्यः। सांकसर्षाक्षनं पन्नयः साकंनयतारपांसरुणदताःसार्धनिनिर्धूतः सार्धः।कृतामतावस्ताक्रानइत्यादि तेमआदिनिर्दे
शाच्चतुर्थी दर्शयति नमोनाराव्यणायामशोगताशयणायतिचतुर्थी एवंचस्तिराक्रासोमायस्वाहा पितृभ्यः स्वधाअलंमस्त्व
मस्वायाअत्रअलंशब्दः सामार्थ्या अन्यत्रतुअलंविवादेन वषट्अग्न्ययाइंणायमन्यत्र फलान्त्यायाति वि शायप्रतिष्ठणो।

निगां प्रतिगृणाति प्रतिजानाति अनुगृणाति इत्यादौ चात्राय कपिला विद्युत् स्तनयित्नुः इति यथा अभ्यागमादिशब्दात्तृते
य क्तेत्यादियोगे पंचमी कृतज्ञानतृप्तिः आत्माहारविहारः तस्मादुत्तरं जन्मनः प्रभृति धर्मं चरति गृहात् बहिः स्तोकान्मु
क्तः कृच्छ्रान्मुक्त इत्यादिशब्दात् निर्धारणाद् द्वितीया षष्ठी निर्धारणं विभजनमिति क्रियागुणजातिभिः समुदायात् एकदेशकरणं
निर्धारणं तत्र षष्ठी क्रियापराणां मेघवदाराधकः श्रेष्ठ इति अत्र क्रियापरसमुदायषष्ठी गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा गुणेनगो
समुदायात् पृथक्करणं क्रियातो यतश्चात्र त्रियाः श्रेष्ठतम इति क्षत्रियजात्या समुदायात् पृथक्करणं आदिशब्दात् तुल्यार्थप्राधान्य
कर्मणि षष्ठी वोपस्कारेत्यादि हिंसायां चौरस्योज्जासयति निहन्ति प्रहणति नाटयति क्राथयति पिनष्टि वा
सर्पिषोनाथते इत्यादौ प्रथमादिशब्दात् ज्ञेयं ॥ ॥ स्वाम्यादियोगे सप्तमी गोषु अधिपतिः गवामधिपतिः ॥ ए
वं दायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैर्योगे सप्तमी षष्ठी वा ज्ञेया मायुक्तकुशलयोगे च आयुक्तः कुशलो वा आयात
यावा इत्यादिशब्दात् ज्ञायते कर्तृकार्ययोरक्तादो कृति षष्ठी कर्तरि कार्ये कर्मणि च षष्ठी भवति क्तादिवर्जितकृ
दन्तशब्दप्रयुज्यमाने व्यासस्य कृतिः इह व्यासः कृतेः कर्ता तत्र षष्ठी नारतस्य श्रवणं नारतं श्रवणस्य कर्म कृद्योगल
क्षणा षष्ठी भवत्यत्र ज्ञेया क्तादियोगे तु भवत्येव कृतं ग्रामं ग्रामः आदिशब्दात् ग्रामं गतवान् भुक्तवान् ओदनं देवदत्तः आत्मा
नमलंकरिष्णुः दित्यादौ तुमर्थाद्युक्तः लक्ष्म्याः कामुक इति अत्र निषेधः कटं कृतेवान् अन्नं भुक्त्वा ग्रामं गतः कृतवते इत्यादौ क्तादि
योगात् तु न षष्ठी स्मरत्यादिकार्ये समानार्थेन प्रयुज्यमानकार्ये कर्मणि षष्ठी मातुः स्मरेति चकारात् जगमाम्राष्ट्र अशाधनस्य एवामा
तरं स्मरति इतो इत्यादौ चाषाढं वक्तव्या इतो मासके इत्यादौ पंचमी वक्तव्या अनित्यत्वात् शब्दः कृतकत्वात् तथात् २७.
तो वक्तव्यस्य हानौ च तयस्मात् हेतुः कारणे तत्र पंचमी चौराद्विभेति व्याघ्राद्रक्षति विद्युतो ताक्षिकः षष्ठ्यर्थे तु प्रायोगे षष्ठी

तस्य हेतोः अन्नेन हेतुना कारणेन इत्यत्र तस्मात् कारणात् तृतीया शीघ्रं पुरुषस्य पश्यति भूतनया पश्यता स्पर्शः संसारसंसरणं श्वा
सारतया पश्यता स्पर्शः यसंसारविकारस्य संसार मविकृतत्वात् तो गितो विकार तस्माद्विकृताद्गात् तृतीया विकासु नृपतादि कर्तृ
स्यां विविधः शब्दगाः कारणः पादेन खंजः इत्यादौ हृदये नागान विकारः कारवता शिलाचन चक्षुषा चक्षुष्ठो इत्यादौ
अधिकारेण विकारः ब जनिकर्तुः प्रकृतिः जनिर्जनं जन्मः कर्मजनि कर्त्तुः तस्य प्रकृतिः मूलकारणं एतादव वित्तणां
ति जायमानस्य कार्यस्य यावदायमूलकारणं अपादानं संज्ञं भवति तत्रापादाने पंचमी यस्माद् जायते जायते तत्र भवति
अत्र अपि इति कर्त्तृत्वं नो जायमानो अप्यजातोपि अन्ना वा पादानं तस्मात् पंचमी ब आङादियोगे च आङा
दियोगे पंचमी आपाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः पाटलिपुत्र नामनगरं मर्यादा कृत्वा निव्याप्य वा वृष्टः इत्यर्थः ।
आदिशब्दात् विपराजयविद्यार्थप्रयोगे इत्यादि ज्ञेयं ॥ ॥ मादाद्यविवृद्धौ वक्तव्या मोचीर्यस्य तदे
र्ये तस्य नाथः स्मादर्थे संयमाय अश्वे नधान्न तारा धर्माय ॥ संयमे धर्मे मोक्षायामध्रुवाधर्मदानाय तु क्ताय इति न
रासमयमार्थ श्रमेन धर्मार्थ संयम मा मोक्षार्थ धर्मो सातार्थं तु कार्यं चधनं धान्य इत्यत्रायः ब कृष्यादियोगेन कृषि कृषिकृते
ष्या॥ कृष्या स्माद्याकृ अन्नराधारि स्पृहा एते रूपादयः॥ तथा रुच्यर्थ धातुयोगे प्रियमाणे तु चतुर्थी सोपसर्गकृधि
ड्रहोर्योगे द्वितीया इति चकारात् सात संप्रदाहरणं॥ कृष्णाय रुचते पति मित्राय द्रुह्यति सोपसर्ग द्रुह्यति अभिद्रुह्यति॥
मित्रमभिद्रुह्यति गुणवान् अश्नु द्वयं ब। ईर्ष्यति गोपाः स्मरा तु कृष्णाय रुपाद्यात क्रुततिष्ठतश्चापत वा तस्माय धर्मादि तीसांकृत्
रिः साधवेस्थ हयत राहाराव लविजयः ईर्ष्यति परयाः प्रयोगे इष्टेभ्य वयाक्षा पकर्मणि पाक्षि कारणेन चतुर्थी वक्तव्या स्वयति प्रकृता
स्पर्धा मां कृद्याः प्रक्षात आसनात् प्रक्षात आसनमान कृद्याः प्रकृत इत्यर्थः निमित्तात् कर्मयोगे सप्तमी वा वक्तव्या निमित्तात् प्रयोजनं

उजयटीप

वोचितः शष्ठ्यां च समासकर्मव्यापारमतिक्षेवक्तव्या चर्मणि चर्मनिमित्तं द्वीपिनं व्याघ्रं हंति दंतयोर्निमित्तं यं कुंजरं गजं हंति वालेषु
निमित्तं चमरीं हंति सीम्नि मासायां निमित्तं पुष्कलकः मृगः हतः विषये च तर्केरुद्रः अत्र तर्कः क्रि
याश्रयत्वाभावान्नाधिकरणमिति विशेषयेत् समासः षष्ठी समासो यथा नादाराद्युक्तं षष्ठी समासान्न भवतः मातापित्रोरुदासः
प्रवृत्तः पितुरः मातापित्रोरिति षष्ठी समासाभावादस्मरणं बहुषु साधुष्वनिवारयत्स्वपि स्वयमार्गेयोदासो भ्रमार्गेणात्
त्रापि हठादस्मादरः अत्र उत्तमादिति विशेषकः इत्नाभकर्मण्यपि समासो अधीनां व्याकरणं आत्माक्तप्रथमा यदिति
यदाइदं कार्यं वादिकं कर्मकारकादिकं भाव्यानां ख्यातेन। क्रमाद्वचकाशात् तद्धितसमासमात्रा व कक्त्वं भवति तदा प्रथम
प्रयोक्तव्या घटः। क्रियते इति निर्दिष्टिते कर्मणि प्रथ मा पटः कोर्यः इत्यत्र कृतारण्ये प्रत्यय वाक्ये कर्मणि यदा
प्रथमा राजा राजात इत्यत्र तेन इत्याख्यातेन कर्मोक्त गाकृति प्रथमाकृकुमेनेतरकं वस्त्राकोक्कमनिति र्नहु
तानान्निर्दिष्टकर्मणि प्रथमा ग्रामसुरकेयामं ग्रामादः। कोग्रामइत्यत्र समासमनात्मनेतद्भूमाइत्यादिक्र्यांव
दमिस्यादिः सर्वत्र क्षमस्मि सर्वत्र कारकमवीति दृष्टं दृष्टोति। दधिक्कादानात्पर्थः पुनं तु ब्राह्मणस्यातिरिति ब्राह्मणस्यपि
पुत्रे शितिद्वितीयार्थे प्रथमा वृकत्वार्ति तस्तु रितिवृकता त्वयाविरः स्तुरितिप्रथमार्थे द्वितीया व इत्युदारमतिनामरखे
तास्त्रत्र द्विविधं द्विविधं विवसाङ्कुराजा विरुनाम्न विस्तरेकारकप्रकरणे निरूपितं व विलक्षणानामर्थं च वितिहुष्याधानेन
रुद्यार्थवात्याया विलक्षयः तद्विशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यत इति समासनिरूपणं इति ज्ञानात् समास्वाद्यायता।
स्त्रा नाम्नां च नामानि च आदेशकाद नामानि तेषां नाम्ना क्वचित् द्वयाः क्वचित् बहूनां नाम्नां अन्वययोगपदे सात्यव सा। ३८
मासानां भवति चकारात् तद्धितापि भवति यतोऽन्वयायामपाचमात्येव समासोऽतेव तितत्तो नार्थपुरुषस्यात्यादेवि वरा ता।

त्यसमासमानान्निष्वव्यवात्स्वदन्तस्य नार्यापुरुषस्य वस्त्रमिन्त्रमध्यवर्त्तितानार्यापुरुषशाक्षाया। परस्परमत्राय व्याप्ततीं नावात्रस
मास॥ समासश्च द्वयनाम्नामित्यत्र नामाख्यातत्वोपसर्गनिपाताइत्यादिप्रसिद्धं नाम यदामवनामशाष्टेतात्व्यात अन्यत्र विलं
क्षिनामेत्येतस्त्र लक्षणाव जिनामानिसमासक्रियमाणा समासप्रत्यायारितित्व द्वं बंधस्यात् अतएवेतस्त्रकातिराकरणाय अर्थ
वद्भिलक्षिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यत इतिप्रसिद्धानत्वा नूष्टनिरूपितः तस्माद पर्यायोनामशास्त्रावेदितव्यः सच समासः ष
द्विधः तेदेव दर्शयति अव्ययीभावस्त्रत्पुरुषाद्वाद्वबहुव्रीहि। कर्मधारयो द्विगुश्चेति तल्लक्षणानि दर्शयति अव्ययी भावस्त
त्पुरुषद्वाद्वबहुव्रीहिः धर्मधारयाद्विगुश्चेति लक्षणानि। दर्शयति सर्वपदप्रधानताः समर्थभावः इति सर्वोत्पियव्य
यासाक्षइत्यत्र अव्यायस्त्र्वप्राधान्यातेव सर्ववर्त्तिनिश्चा। ययीभावइति समर्थः तत्तद्वाक्षणा अव्याद्यणइत्या
दिश्चव्ययसर्वकारापि अप्राधान्यानाव्ययीभाव। वं द्विगुतत्पुरुषो परपदप्रधाना उत्तरपदस्यप्र
धानात् तत्पुरुषः परपदप्रधानः द्विगास्तु समाहाराः॥ र्थचतद्धितार्थे च उत्तरपदप्राधान्यां पुर्यदम पिङ्गसके
तानू। समाहारलक्षणस्यान्तरपदास्य प्राधान्य विवक्षयाद्। शानांग्रामणां समाहारादन्त्राग्रामस्यादौ विशेषणशष्ट
त्याः षष्ठ्यंतयाः प्रयागात समाहारलक्षणस्यपरपदार्थस्यैव प्रधानत्यमिन्याशायन द्विगोररपि परपदप्रधानता भवतीतिया
ज्योक्त्वं कर्मधारयाश्चान्ये पदप्रधानो बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः॥ तस्य क्रियानिसंबंधमदित्यतनुसर्वत्राप्रधानात्वादो द्वाह्वनसंव
धात। क्रियान्वयागित्व तसर्वादिपदानां प्राधान्यादित्यर्थः तिदानाश्च पक्षिप्रितितत्पुरुषः॥ तिघादश्चासोश्चपितिाश्चतिकर्मधारयः॥ इत्यादौत
त्पुरुषकर्मधारयएवयोरयः इत्यत्र आह उत्तरपदप्रधानो बलवानिति तद्विलक्षणत्व पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासनात्या।
तत्राह ऐकपद्यामिकस्वर्यं च समासप्रयोजनं आनकपदानामेकपद्यं अनेकस्वराणामेकस्वर्यं यथाप्रियमधिकत्यसवता।

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

पुंजटीका

निविभागाद्धारेण प्रथमं गौरवं स्यात् समासश्चैकस्तद्वारेण प्रयत्नलाघवं स्यात् इत्यसमस्तप्रयोजनं। एकपद्यानुशासनकारणादेकत्वम
भिप्रायप्रयोजनं यथा वैदिकप्रक्रियासिद्धमाध्वीदशादिपदस्य स्वर्यवत्प्रयोजनं अधिस्त्रि इति स्थिते स्त्रीशब्दानुधिनाधेकवचनम् मेवं समतिस्त्रियंश्च
धिकल्पस्तवतीति विग्रहो विग्रहश्चाष्टनकिंसु वा रश्त्यादि अन्वयायाणपार्थसमर्थकः पदसमुदायो विग्रहो वा वाक्यमिति यावत् अव्यय
याणमर्थसमर्पयन्निदर्शयन्निवं विधः पदसमुदायो विग्रहः वाक्यमिति यावत् विग्रहश्चाष्टः पार्थायांसं भवानुवर्णक्तो व्यपर्यवस्यन्ति
न्यर्थः। सर्वव्यापारव्यपायीभावः। अव्ययमर्वपदसमतिसयोऽव्ययः पदसंबंधः सोव्ययीभावसंज्ञको भवति अतस्सूत्रेण अव्ययीभावसमा
स विशेषसंज्ञाविहिता समासश्चाव्ययनाम्नामित्यधिकारसूत्रं। तु समाससंज्ञार्थं॥ ॥समासप्रत्ययविधौ॥ समासवर्तमाना
यानिङः प्रत्ययस्तु भवति इत्यामालुकि कृते कृतनद्वित समासाश्चेति नामसंज्ञायां तस्मात् आसमोत्यादिनास्यादिर्वि
भक्तिः अधिस्त्रि इति स्थिते नपुंसकं इत्यव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भवति प्रयोजनमाह नपुंसकत्वाद्ध्रस्वा
त्वमिति नपुंसकस्य नित्यं ह्रस्वः अव्ययीभावोऽर्थे॥ त्यर्थः गोपमतिक्रान्तमतिरिक्तं नावमतिक्रान्तमतिनु
ले इति विग्रहे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलुकि कृते नाम। संज्ञायां सोऽस्तमनपुंसकमिति नपुंसकत्वेऽनुस्वारादशासं
स्तारणमिकारादाक तो वक्तव्या विविड कारितान्तव्ययान्नानादिति विभक्तिलुकि रूपसिद्धिः॥ यथासादृश्यपदार्थाश्च अमाह॥
यथार्थवर्तमानः समस्यते यथाशब्दः पूर्वं समा हरवृपा तसमस्यते अस्मातिमास्वरूपादिमस्यते यथा सदृशा मस्यासमाभिः अव्ययीभावः श
क्तिम् नतिक्रम्य कारागात् विग्रहे सर्ववत् समासकार्यं कृते यथाशक्तीति सिध्यति आतामत अतः अम् अतः अकारान्तादव्यया
भावात्परस्याविभक्तेरम् भवति अतं वर्जयित्वा आतायह्रणापंचम्याप्रस्यत इत्यार्थं पंचमीवर्जयित्वेत्यर्थः कैतस्य समीपइति विग्रहे
समीपार्थेऽव्ययं समस्यते समासप्रत्ययोरिति कंनशाद्वाश्व रस्यषष्ठ्येकवचनस्य लुकि कृते नामसंज्ञायां सि। सरस्मादाशव्यः ३९

कृं भवतीति इति प्रथमैकवचनं उपकृं भं उप इति द्वितीया वा टाल्याः टाङि इत्येतयोर्वा अम् भवति उपकुंभतं उपकुंभेन उपकुंभ
कृत कुंभस्य समीपवर्तिनः कश्चिन्तु ततस्तमित्यर्थः उपकुंभं देहि चतुर्थी कुंभस्य समीपवर्तमानायादेहीत्यर्थः एवं सर्वत्र ज्ञेयं
उपकुंभादानय अत्र अत इत्यस्तु कृत्वा तु अमनमवति अतामइति उत्सर्गेण सर्वविभक्तिषु प्राप्ते अमापवादमनं तु ध्यादविधि
हिता तदनंतरं अतं वर्जयित्वेति निषेधसामर्थ्यादपि विभक्तिषु एक तिरस्तु यदितु कृत्वा अविध्यनु तदि अमुतिषेधकथमकरिष्य
त तस्मात् उपकुंभादित्यत्र तु लुकि विभक्तिः उपकुंभादशः इति सिद्धः उपकुंभ उपकुंभे वा तृतीयासप्तम्यो वा टाङ्योरिति विक
ल्पेन अम् अवधारणार्थे यावतिच सर्वपदमव्ययीभावोवा वतीति शेषः यावत्यमत्राणि भावस्ता ब्राह्मणानामंत्रय इति
विग्रहे अवधारणार्थे यावच्छब्द प्रयुज्यमाने अव्ययीभाव। यावदमत्रमिति रूपसिद्धिः मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिक।
कंवर्तते अत्र नाव्ययीभावः समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः कृत्वादशः अतःम्सर्ववत् निर्मक्षिकमिति
रूपसिद्धिः अवधारणार्थे यावत्नितित्विवकारान्तयोगग्रहणं। शाकल्पवा शाशब्दाउन्तावपश्चात्यथान्तु सर्वसाहश्यं
र्थेषु अनुक्रमपाव्ययीभावस्तु यथा प्रायाग्रपूर्वेषु इत्यव्य। यीभावः अमादोतत्पुरुषः सार्वव्यापि अव्ययीभाव इत्यस्मात्सवि
इतिपदस्य अनुवृत्त्या द्वितीयायां तत्सर्वपदमतीति व्याख्यायते तथा समितितत्सुपुरुषसंज्ञकः समासो भवति ग्रामं प्राप्त इति विग्रहे समी
समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे नामसंज्ञायां स्यादिः ग्रामप्राप्त। अत्र द्वितीये तत्सर्वपदा दारुक्लिप्त अत्र तृतीयान्तं सर्वपदं प्र
पदाः चतुर्थ्यंतं दकत्वमत्र पंचम्यंतं सर्वपदा जदुरुषइत्यत्र षष्ठ्यंत अरुवोउ इत्यत्र सप्तम्यंतं सर्वपदा कविदिनाख्यतस्य पारख्या
कवित तत्पुरुषः अमाह तस्य परं वृत्तं सर्वः। एकपद्यस्य प्रयोजनमाह। समासश्चैकदिकपद्येणाक्षाइह तारवर्णा इत्य उपकंप
स्वाम्यैव परतस्पत्वनिवाशब्दः त्रितयं तत्सुराणाम् नमित्सुत्रयं संबध्यते त्रितयं सुराणां इत्यापिनवति कंचिदिति विशेषणः

पुं०ऊ०प०टी०

यागानुसारेण ज्ञातव्यं नित्यत्वं विकल्पश्चवादश्चाप्रत्ययः श्रवणं अंतर्वणं सुवल्लाः खुरणाः खुरणसः शूर्पणखा इत्यादौ नित्यणत्वं
सर्वावनं सर्वावणं गिरिनदी गिरिणदी वक्रनितंबा वक्रणितंबा इत्यादौ विकल्पेन णत्वं इंद्रवाहनं दरनामिना ग्रियमाणा परि
पक्वानि इत्यादौ एकपदत्वाभावात्स्याण्णत्वं स्यादित्यपवादः एवं लौकिकप्रयोगवशात् ज्ञेयं नञि नञ्समर्थेन सह तत्पुरुषः
संज्ञकः समासो भवति। नञो ब्राह्मण इति नोन्तः एवान्यत्समासः नञ्तगतात्यादौ ना नाञ्च शसमासे सति नञः अकारा
देशो भवति इति नञः अकारजाते अब्राह्मण इति सिद्धं ब्राह्मणादिन्य इत्यर्थः अश्वादत्य इति विग्रहे अ अश्व इति स्थिते
अन स्वरे समासे सति नञ्जा आदेशो भवति स्वरे परे इत्यनादेशो ऋतस्वरहाने परणसंयोज्य अनश्वः अनयम
पिनीकादौ नत्याह नाकादिवर्ज्यमिति। नञ्जकेन नाकर त्यत्र अनादेशाभावः नागः नसुबिः नख नक्षत्र नपुंस
कं नकुलः इत्यादयः शब्दा नाकादौ द्रष्टव्याः धर्मविरु द्ध इति विग्रहे अधर्म इति सिद्धमिति ग्रहणाभावः अग्रह
णमिति तदन्यविरुद्ध तदभावेषु नञ् वर्त्तते तस्मादन्य॥ सदन्याते विरुद्धः स्वर्हि रुदा तस्य अभावः सदभावः एतेषु
षष्ठ नञ् वर्त्तते तस्मिन्नञि सर्वपदस्तत्पुरुषः समास इति सर्वा। उपादस्तर्वकमुपसंहरति तत्पुरुषः द्वंद्वं निरूपयति चार्थे द्वंद्वः।
२ चस्यार्थे॥ चार्थाः चार्थः तस्य चातुर्विध्यमाह। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारास्चार्थाः एतेषाम्यर्थाः तत्रार्थचतुष्टये
समुच्चयान्वाचययोः समासो नास्तीति दर्शयति ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षक्रियानिसंबंधे समुच्चयाय ईश्वरं गुरुं च भजेति चका
रेण तत्क्रियया ईश्वरगुरुणावसंबंधं द्योतयति इति एकक्रियानिसंबंधः स्वार्थः तथा भिक्षामट गां चानयेति क्रमेण
क्रियाद्वयसंबंधोऽन्वाचयः एकस्य बाटः अटनक्रियानयनक्रियाविशेषसंबंधं द्योतयति चकारः एवं क्रियाद्वयसंबंधेऽन्वाचयत्
चार्थे समासो नास्ति कस्मात् परस्परसंबंधात् तान्नामन्वयायोगेतराययोगेसमासविषये अत्र क्रियाभावात् तुवाप्तापरस्पर ४०

संबंधसत्त्वात् समासो नास्तीत्यर्थः इतरेतरयोगे समाहारे च चार्थे द्वंद्वसमासो भवति तत्र उभयपदप्रधानत्वे पदप्रयो
गनियममाह द्वंद्वे अल्पस्वरं प्रधानं तकाराकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः। अल्पस्वरादल्पस्वरा यारल्पस्वरस्य पूर्वं प्रयोग
इ्धौ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च पाक्प्रयोगः। पटुश्च गुप्ताश्चेति विग्रहे चार्थे द्वंद्व इति द्वंद्वसमासे उकारांतनामप्रयोगः उक्त
: अर्थो विभक्तार्थाद्यः। तथा प्रयोगः कार्यः समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे नामसंज्ञायां स्यादौ द्विवचनविवक्षायां मौ पटु
गुप्तोइति अत्र उकारान्तस्य पूर्वनिपातः अग्निश्च मरुच्च अग्निमरुतौ अत्र इकारान्तस्य पूर्वनिपातः लोकाचारोपचारात् वि
ग्रहे लोकाचाराणो अत्र प्रधानस्य प्राक्प्रयोगः॥ लोकपावि ष्यः धवश्च खदिरश्च धवखदिरो अत्र अल्पस्वरस्य पूर्वप्र
योगः देवतावाद्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घो वक्तव्य इति देवा तावाचकनामभिः कृतद्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घो वक्तव्यः।
अग्नीषोमौ इकारान्तस्य पूर्वनिपातः इन्द्रश्च पूषा अत्र अल्पस्वरस्य पूर्वनिपातः पूर्वपदस्य दीर्घत्वं अग्ना
दः सोमादौ नाम दीर्घत्वं वक्तव्यं इति वक्तव्यात् अग्नीषोमावि त्यत्र षकारः आदि अग्नीषोमः अग्निष्टुत् इत्यादि
षु ह्रस्वं वक्तव्यस्य प्रयोगस्तुल्यत्वात् क्वचिद्द्विवचनाभावेऽपि अग्निमरुतावित्यादौ पूर्वपदस्य दीर्घत्वं न इतरेतरयोगे द्वि
वचन द्विवचनयोगाद्द्विवचनमिति अग्नीषोमादौ इतरेतरयोगद्वंद्व इति प्रकारो कृतः एकवचनान्तावा समाहारे वक्तव्य इति अत्र समु
दायार्थप्राधान्यविवक्षायामेकवचनं अवयवार्थप्राधान्यविवक्षायां बहुवचनं आशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शाकुशपलाश
शाकुशपलाशाः निपातानामनेकार्थत्वात् व्याकरणमक्षि विदित्वा इतरेतरयोगेऽप्येकवचनं अन्यादौ नीर्वानाकिलापमगागा
स्माद्वक्तव्या अत्स्वश्च इति विग्रहे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः समागमा सर्वकिञ्चान् अन्ना अन्वसृ अन्य इति स्थिते स्त्रा
विसर्ग इति विसर्गे कृते अतोत्सुरिति उकारो कृते पदान्ते इति अकारलोपः॥ अश्वोऽन्यमिति सिद्धं भवति।

द्विजप ३०

परस्परमिति समासस्मरूपं शशकुशपलाशं अन्यान्यं परस्परमित्यादौ कथं नपुंसकत्वमित्याह एकार्थद्विगुद्वन्द्वौ एकत्वे वर्त्तमा
नौ यौ द्विगुद्वन्द्वौ तौ नपुंसकलिंगौ भवतः इति नपुंसकत्वविधानात् सरभ शशकुशपलाशमित्यादि सिध्यति इति द्वन्द्वः द्विगुं निरूपय
ति संख्यापूर्वो द्विगुः संख्यापूर्वो द्विगुः संख्यापूर्वः समाहारार्थः समासो द्विगुर्निगद्यते समाहारार्थे एव द्विगुः स्यात् तस्मात् त
स्माद् अकारान्तादीप्रत्ययः एवं तद्रूपं पंचाग्नयः समाहृता इति विग्रहे समाहारस्यैकत्वादेकार्थद्विगुद्वन्द्वाविति नपुंसकत्वं पंचाग्नि अ
कारान्तत्वाभावान्नेयं तथा पंचानां गवां समाहार इति विग्रहे पंचगु नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वं ह्रस्वादेशः समध्यक्षराणामिकारान्तरोवक्तव्यो
इति अकारः त्रयाणां फलानां समाहारः इत्यत्र अकारान्तफलशब्दत्वात् अकारान्तादीप्रत्ययः प्राप्नोति तत्राह त्रिफलेति रूढिता रू
ढिवशात् क्वचित् स्त्रीत्वम् प्रयोगः त्रिप्रेति त्रिफला इत्यत्र व्याप्त त्रि फलानि त्रिप्रयोगान् माधुरित्यर्थः पंचपात्रं त्रिभुवनं इत्यादौ स
माहारान्तः ॥ ॥ इति द्विगुः बहुव्रीहिं निरूपयति ब हुव्रीहिरन्यार्थे समासो मासमध्ये अन्यपदार्थप्रधानो अन्यपदार्थे
प्रधानसमति अन्यपदस्य अर्थः अन्यपदार्थः तस्मिन् प्रधाने मति याह्नयः स बहुव्रीहिसंज्ञो भवति बहुधनं यस्येति विग्र
हे विभक्तिलोपे नामसंज्ञायां स्यादिः अत्र समासवृत्तेन्तार्बहुधन शब्दार्थस्य अन्यपदार्थेन सह संबंधः तस्मात् समासमति बहुध
नशब्दः प्रधानस्यान्यपदार्थस्य विलिंगविभक्तिः अग्निधनं यस्य स अग्निधनः अग्निधनेति निरूपक मव्ययं अग्निधनेत्युदाहरणं अन्य
पदार्थेऽपि अन्यपदार्थप्राधान्यं बहुव्रीहिरिति विज्ञापनार्थं एतेन अंतरंगबहिरंगभावे मुख्यासकर्मकासकर्मकाश्रयाविति गणनाः त
द्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहिर्लक्षणमाह तस्य प्रधानस्यैकादेश विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः तस्य तत्पद
ार्थस्य प्रधानस्य एकदेशः कश्चिदाकारवया विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानः लंबौ कर्णौ यस्य स लंबकर्णः तत्र कर्णौ त
त्कर्णौ तद्गुणौ तद्गुण इति कथं न भवति तत्राह बहुव्रीहौ विशेषणस्य सम्यक्तया पूर्वनिपातो वक्तव्यः बहुव्रीहिरूपलक्षणान्तर्ग ४१

तत्वाद् इत्यादौ बहुतिलं बहुशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः तालोलालोचने यस्य सः तालोलालोचनः वक्रत्वस्य प्रयोग कर्मणीरचा
त् चन्द्रशेखरादिषु च चन्द्रशेखरः गरुडध्वजः पद्मनाभः वज्रपाणिः इत्यादि प्रयोगवशात् प्रजया प्रजामेधयोरसुत्र प्रजा।
मेधयोरसुक्तं भवति बहुव्रीहौ सुष्ठु प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुमेधाः दुःप्रजाः दुर्मेधाः असंतेरादवासाः सावित्रीदीर्घः आमयो
ः सुप्रजा दुर्मेधाः अस्यैव प्रायमुदाहरणं नञ् दुःसुभ्यां विज्ञापनार्थं नञ् दुःसु प्रजा प्रजाः मधुसर्पिः सामर्थ्येनाम षष्ठ्यादि
दौ न धर्मादेनु बहुव्रीहौ धर्मादन्प्रत्ययो भवति शोभनो धर्मो यस्य पालकः नोपधस्य हृस्वः सलोपः सुधर्मा रूपं
वशी सार्या यस्येति विग्रहे अस्यार्थे स्त्रीलिंगस्यान्यार्थेव ईकारस्य ह्रस्वो भवति स्त्रीप्रत्ययान्तस्येति किं सुश्रीः समास
प्रत्ययौ यौ इति विभक्तिलोपे कृते आनन सूत्रेण सार्या शब्दस्य ह्रस्व उवक्ष उवत् वा पुंवत्वमयपद समा
समति समानाधिकरणे उत्तरपदे स्त्रीशब्दस्य पुंव त्वं भवति पुंवद्भावान् शयोनिवृत्तिः नेहि द्विलिंगः शब्दे
ईयाधिकरणं भवति क्वचिदाणिपित्रि वृत्तिः रक्तलतः स्याद् नतई स्यपि निवृत्तो रूपा वत्तेनार्थ इति स्थिते नामसंज्ञायां स्या
दिः श्रवणम् अविजघाः रूपवद्भार्याः अयं वा शब्दो व्यवच्छिन्नविक ल्पं द्योतयतीत्याह वाग्रहणेन तु कल्याणी प्रिय इत्यादौ पुंवद्भा
वो न भवति कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे उत्तरपदे स्त्रीशब्दस्यापि कल्याणी शब्दस्य पुंवद्भावः आदिशब्दात् तु वामो
रूपार्थः गोरीभार्याः एवमादि प्रिय इत्यादौ न पुंवद्भावः मानाङ्गाः सुभगा दुर्भगा शान्ता चपला वामा वामना सचिवा मात्ता बाल
तनया ब्राह्मणी दत्ता रमिका मैथिली इत्यादयः शब्दाः कल्याण्यादिषु ज्ञेयाः प्रथमाद्यवञ्चाच रतिशक्तानान्ता इत्यादौ यद्धि
॰ पंडितामन्यस्त पंडितमानिना पद्मानार्थ पटुता पटुत्व अल्पादिहि अल्पशः अल्पतरा अल्पतमा अङ्गुलादयो अङ्गुली॰
प्रदेशोः इत्यादौ प्रयोगानुसारेण पुंवद्भावो दर्शनीयः अन्यार्थवर्त्तमानस्य स्त्रीत्वात् केवलं बहुव्रीहावेव तिसां वा सुस्त्रा

: हृष्णाइत्यादौ नं वाग्रहणादेवं नित्यानतव्यं गोः गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य हृस्वो भवति पंचगावो यस्य इति विग्रहे गोशब्द
उंजप्रटी० स्य हृस्वः पंचगुः संख्याश्वायायादिर्सर्वस्य पादशब्दस्य आलापो वक्तव्यः सहस्र पदाय स्यमा हृक्षयानाः अनन्तो यालोयस्य तुपाः
न व्याघ्रपादाइव पादोयस्य सव्याघ्रपात् पावादाशब्दमा दोश्चरि विग्रापदर्शयति शसादोश्चारपदादो...वक्तव्यः वकार
देन्यत्रापि नञ्च माकढिपात् द्विपदा द्विपदी त्री नादोदिशादाप्र द्विपदः अपन्यो द्विपदः इत्यादौ पदादेशः प्रकृत द्विपदः द्विपदः
द्विपदाभित्यादि टाङकाः समासमति ट ञ्च डक इत्यात प्रत्ययोभवति यथा गो गो टाङका इति सूत्र सर्वसमास साधारणोयं वाप्र
त्यागदर्शन अत्र संधेयं तावा तः वा नांतस्य पदस्य लोपो भवति वाग्रहणात्कचिन्न भवति श्रां वृद्धिन विकल्पा वा शब्दः उ
पक्षलोपश्च भवति यत्र कचित्न लोपो न भवति तत्र उपक्ष लोपश्च भवतां त्यर्थः आकाम ध्य इति विग्रहे नन्तुरूप समनाम
कविद माद्यनस्य सर्वपदात्व सवेत्स्वदीर्घ मध्य अहनूइ निछिति अप्रत्ययः टिलोपो नावात उपक्ष लोपः स्वरहे
नाम्रार्विसर्गः मध्यकः इतिसिध्यति नन्तुरूप घडयाह्नः कर्म धारय षुण्याह अत्र टिलोपः पुण्यसुदिनाभ्यामन्हांतश्च
कवसुदिनाहं कवानां राजा इति विग्राह समासप्रत्ययपोरितिवि नक्तिलोपे कविराज इतिस्थित टाउरक विट प्रत्याय तावर्तिटिला
य कविराज इतिसिध्यति स्त्रिन इतिईप् कविराज्ञी राज्ञांस्यः राजकुर सः शब्दस्य अर्द्धनानपुंसकत्वं वाकूच सन स्वावाश्यंतस अनअप्रत्य
यः दक्षिणस्यादिशि पंथाः अप्रत्ययः नावति टिलोपः दक्षिणापथः अहन्श्च रात्रिश्च इति विग्रहे मेमासविन क्तिलोप अङ् इति सकारे
रुत्पत्रोर्विसर्गः हाव उञ्च उप्रत्ययः टिलोपः अहोरात्रः अहोरात्रं वानपुंसक ोवत्रयश्चदिशाः पंचपष्ठयं वक्षा अत्रइप्रत्ययो
टिलोपः बहवो राजानो यस्यामिति विग्रहे डिखाहिलोप सुत बहन स्त्रियामित्याप् बहुराजान गरा बहवः कर्त्तारो यस्या मा बहुक
र्त्तृका अथ स्त्री लिंगईकारांत ककारांत तस्य ऋकारांत तस्य ककारांतस्य उरमशब्दोवृत्व नित्यमेव कप्रत्यय इति ज्ञातव्यं सपत्ना ४२

कः प्रियसामि निनाकः सवक्षकः फलितजंबूक आरामः नंदामातृकः जावल्पिकः कृतदारकः तत्र सपत्नाः सवक्षः कीर्तिस्त्वितो
स्मदाराः इत्यादिप्रयोगाः॥ कर्मधारयः तुल्यार्थोपदकायतुल्यार्थ एकार्थनिष्ठः सतिएकस्मिन्नर्थे निष्टाहृत्निर्यस्यनन एकार्थनिष्ट
तस्मिन्नकर्मधारयसंज्ञकः समासोभवति उभयोः शब्दयोः व्याप्ति वनात्परदन विशिष्यमिति एकस्मिन्नर्थेतिष्ठेत् अत्रोपिशा अन्त्य
एवसमासः तत्र समानाधिकरणकृतबाहुसमिरास्य नालंच तत्रुत्सलमिति विग्रहेपकार्थतात्संबोनताय वकारशानायात उक्कार्थता
मप्रयोग इति तस्या प्रयोगे समासप्रत्यययोरिति विनक्तिलोपेनामुसंज्ञायांमि नालोत्पल अत्र विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः न
धारकतना रक्ताचासोलताचेति विग्रहे पूर्ववत् पुमानूपा स्मोकोकिलश्चेति विग्रहाउंसमि उंस्तस्य इतिता उम् संमह
तः हस्सपःसलोप सान्यो गांतस्यलोपः नमकल्पात उ माश्चासावितिसिध्यति समासप्रत्यययोरिति विनक्तिलोपे
पुमस्त्रकोकिल इति स्थित सायोगांतलोपाप वादमीहृ उ सःस्वपस्यायोगालापावक्तव्यः ततनसकारलोपः पुंस्को
किलः नामुस्पहतासमासः प्रादरूपसर्गस्यनान्त्र घह्नदांतः नसहसमासोनवति सवसमासस्तु रूपाः प्रवादकनकारः
कनकारान्तविग्रहे समासवाहिनक्तिलोपः नामयातस्याः॥ दयः सहादशादिः समानस्यतिसहादीनां सादिर्भवति सहउत्रे
ण आगत इति विनक्तिलोपः सहशब्दस्य सादेशः सहादिगोष्ठमध्ये समानशब्दस्यापि सानवतीति तत्र ज्योतिर्जनपद त्रिविध
लोहितानाविवर्णारात्रिंनाशिकृत् ज्ञनवारितार्धपात्रापादृष्ट समानशब्दस्य सादेशः समानज्योतिर्यस्य सस ज्योतिः सजनपदः स
पिंड सबंधुः सलोहितः सनाभिः सवर्णाः सरात्रि सगोत्रः सकुक्षिः सब्रह्मचारिसतीर्थ्यः समानापत्नी सपत्नी ...दिषु विकल्पस्सम
मानशब्दस्य सादेशः समानरूपं यस्य ससरूपः समानरूपइतिवा सवर्णाः सजातीयः यः सस्थानः समानस्थानः सधर्मा समाना
धर्मा सवयाः समानवयाः समानेसा समाननामा इति यथा प्रयोगमवासेयांसदृश्यतीति विग्रहे सहादेः सादिरिति सआदेशो

उजपदी०

मध्ये इ विषकन्यां वनीयते। अथादेश विषयः अमुं अं वनीनाति अत्र अदसादेशः। अदस्य इत्यादेशः। कदन्नं कुत्सितमन्नं अत्र कु
शब्दस्य कदादेशः। ईषदर्थे कु उष्णं कोष्णं कवोष्णं च अत्र कुशब्दस्य वा काकारान्तादेशः। कापुरुषः कुपुरुषः तत्पुरुष एव अत्र
कु पुरुषो देशः। कुत्सितः अश्वः कदश्वः अत्र कदादेशः। कापथः कुत्सितः पंथाः। अत्र कादेशः बहुव्रीहौ नकुपादन्तस्य [illegible] दशार्थमा
नत्वघात षट्दशातृशतिछिन एकपद्यान्तुं दुर्निदुरिति दकारस्य उत्वमाहादः इति उकारे षोडश नाम्नां लालापश्च विविनकार्यं
पः अथवा सद्दोदः सोदिरित्यान्तरेनच उवर्णः कर्तव्यं नचितत्पुदाहरणमाह षट्प्रकारा अस्यति षट्प्रकारश्च प्रत्ययान्तेन गम्यते बहुवर्ष्याई
नं पाद दत्तस्य दत् सुवर्त्तं च टाउकाइतिउ प्रत्ययः स्वरहानपारण संयासंख्याः इति सिद्धति अत्र षट्दंता अस्य इति विग्रहः हस्ता
पतिरिति विग्रहे स्मादेरिति नकारस्य मकारः हस्तस्पति। मह रथमावाथश्चेति विग्रहे समानाधिकरणे महत आत्वः स्यात्।
आकारान्तादेशः। महेश्वरः अन्यत्र महत्ताउत्तमहस्तु त्रा नवामादामा यामहतीमाया यस्याः सन्ये त्रतो इत्यां
स्यात् स्त्री पुत्र मित्र इति विग्रहे द्योत्र शब्दस्य द्यावादेशः। जाया च पतिश्च इति विग्रहे जायायदस्य जं इति विकल्पनादेशो स
हादः सादिरित्यात् नित्य दंपती दंपती जायापती इत्यनमप्यः यायो नत्र षष्ठं समादेशः कर्मक्रियां तत्रदर्शमाह आकृतिगुणे
रय यथाप्राप्ता इष्यामि क्षाकारस्तु उपलक्षणं तु मारणआदेशा विधानमस्मिन् गुणइत्याकृतिगणः अलुक्कवितु क्वचित् समासमतदिष्ट
तथिविनक्करलुकू भवति समासपूर्वपदस्थाया विभक्तेः अलुक्तथा कण्ठेकालः अस्तुयातिरस्पतिअस्तुयाति। पूर्वपदविभक्तेरलुक् कि
उदरस्थदविभक्तिः समास इत्युपयापरिति लोपताम संज्ञायां स्यादि उरसिलोमश्च अस्य तिउरसि लोमा नघा रुदिस्मृ शताति रुदिस्पृक् दिशामि
तिकुत्र कलकालाश्च अस्य तिकं लकालः। वाचोयुक्तिः दशोदउः अत्र षष्ठ्या अलुक्। पश्यतो हरतीप्रयतो हरः। दिवस्पति। दिवोदासवाङ्को
पतिपत्नतयः संज्ञायाः षष्ठ्यालुक् समासः। समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां उत्तरपदलोपो वक्तव्यः। आद्यसमासगतोत्तरपदस्य लो ४३

पश्यत्यर्थः शाकाप्रियायेस्य असौ शाकप्रियः शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च अत्र आद्यसमासोत्तरपदं प्रियशब्दस्य लोप इत्याहुः शा
कपार्थिव इति सिध्यति तथा देवानुपूज्यतीति देवपूजकः सचासौ ब्राह्मणश्चेति अत्र पूजकपदलोपादेवब्राह्मण इति
सिध्यति॥ आदेश्चवाच वा समासे आदेश आदिशब्दस्य लोपो भवति येषामेकावाधः शास्त्रांतरविहितः तेषामेवादिशब्द
स्य लोपः नान्यथा अन्यथा सर्वत्र प्रसंगः स्यात् माता च पिता च मातापितरौ मातृपदस्य लोपः पितृशब्दात् मिलोपस्तामसंज्ञा
यां द्विवचन श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ ऋतांशु सर्वपदस्य आवा इतससमासकोरान्तानां सर्वपदस्या
कारान्तादेशो वा भवति षष्ठ्याति दिष्टत्वादस्यादेशो मातापि तरौ पक्षे पूर्वपद लोपः पितरौ वाग्रहणात् मातरपितरौ वित
पितृवस्रा एवं दुहितापुत्रा वित्यपि वाच सर्वादिवत् वा। क्रमा वसाश्च आयमाश्चउ तत्रैववर्गश्च आमतरावा
साश्चामतराः सर्वादिवत्कृत्वा। विथ्यधिकारणे बहुव्री हिर्मध्यमपदलोपश्च एकविभक्तयन्तानां पदानां विशेष
णविशेष्यसाववेतेका वनिष्ठ्य समानाधिकरण्ये तत्त्वं स्यादेव धिकरण्ये तत्र बहुव्रीहिर्भवति मध्यमपदलोपश्च भवति कु
मुदस्य गन्धइव गन्धो यस्याः स इति विग्रहे गन्ध इवमध्यमपदवतलो पः निपातानामनेकारादेव गन्धशब्दस्य इकारान्तादेशः कुदगन्धिः
तथाहं समगमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना अत्र गमनमिव तस्य लोपः दिक्संख्ये संज्ञायां दिक्संख्याशब्दे संज्ञायां विषय
परपदतुल्यार्थेन समस्यते स समासः तत्पुरुषो भवति संज्ञायामित्यनेनैव अस्ये नित्यसमासत्वं सिद्धं तत्र समासा नित्या नित्यसमा
सायां विशेषमाह अविग्रहान्नित्यसमासः नित्यसमासा विग्रहविनिवृत्त्य इत्यर्थः अन्याः अनित्यसमासा। अस्वपदविग्रहो पि भवति।
अपि शब्दात् स्वपदविग्रहोपि दक्षिणाग्निः सप्तर्षयः इति दिक् संख्यायोरुदाहरणं अत्र संज्ञायां नित्यसमासाद्विग्रहविनापि
इति अन्यत्र अनित्यसमासेन ब्राह्मणः ब्राह्मण इत्यादौ स्वपदे विग्रहे अश्वादित्याः तत्र इत्यादौ अस्वपदविग्रह इति च भास्वत

MEMORIAL

उ.उ.प.२४.०

स्वहरकायां सुधियां सुकृत्स्नु सा यथाग्रंथं समाप्तानां प्रक्रियानिनिरूपणं ॥ अथ तद्धितान्निरूप्यन्ते अथ इति समासप्रकरणानंतरं तद्धितः प्रा
द्धितसंज्ञकः प्रत्यया निरूप्यंते तत्रापत्यनिपात्याम्यहं तद्वत्ते तेषां हरिकाशेनानामपदानां अर्थांतरप्रतिपादनेन हितं इति तद्धिताः प्रथमं प्रथमं ज्ञा
वसायता ॥ अपत्ये अण् ॥ नाम्नो नाम पदादपत्यार्थे अण् प्रत्ययो भवति ॥ उपगोरपत्यमिति वाक्ये ॥ अपत्यार्थे अण् ॥ तस्मार्थं तदपत्यं ग्रहणस्यात्त प
व्यागः ॥ उपगो अण् इति स्थिते समासप्रत्यययोरिति षष्ठ्या लोपः अण् इत्यत्र णकारो वृद्ध्यर्थः नस्य च परतः अयोऽमः उ ण इ उ इति इ वर्णः आ
दिस्वरस्याञ्णिति वृद्धिः ॥ स्वराणां मध्ये आदिस्वरस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परतः उकारस्यौकारो वृद्धिः ओतोऽव् इति हरिस्तु क्व ॥
त ॥ वा स्वस्वार उकारस्य उकारस्य वा ॥ इति मात्रकतिक ष्ठ्यं न तद ... वृद्धि णिति ॥ उकारस्य उकारस्य च अधुन वति यकारस्य रवयार आ
दिस्वरवृद्धिः अस्य उकारस्य अवृ नाम संज्ञायां स्यादिः औपगवः ॥ वसिष्ठस्यापत्यमिति वाक्ये अण् आदिवृद्धि ॥ यस्य लोपः ॥ वा ॥
सिष्ठः ॥ गोतमस्यापत्यं ॥ गोतमः अकारस्यौकारो वृद्धिः अ ... पत्य अण् इत्यत्र शिवादिभ्यः स्थिति वक्तव्यं ॥ शैवः ॥ वैददः ॥ अ
न्यथा इत्रः प्रातिस्यात् ॥ ऋ तरति ऋ उर अणि मातृ शाक्षस्य ऋ ... कारस्य उरन् भवति अणि परे एहताः मातरः अत्र मात्र मावाषा
ण्मातरः वण्मातृणां सैपत्यं षारण्मातुरः अथवा षस्या मातृणामिपत्य ... मिति विग्रहे समासप्रत्यययोरिति षष्ठ्या लोपः ऋकारस्य उत्ता षा
ण्मातुरः एवं द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः तिसृणां मातृणामपत्यं त्रैमातुरः इत्यादि अत इञ् ॥ अतः इञ् अ इञ् ॥ आकारांतो न्ना ॥
म्नो दक्षि शाखादपत्यार्थे इञ् प्रत्ययो भवति ॥ अत्र विशाक्षान् ऋषि व्यतिरिक्तार्थे वा वकार अपत्यार्थे इञ् स्यात् ॥ अतः इञ् अत्रे आ दक्षत्र ॥
स्यापत्यं त्रिवात् वृद्धिः दाक्षिः एवं आधरस्यापत्य औधरि यज्ञदत्तस्यापत्यं याज्ञदत्तिः बाक्कादस्थितिवक्तव्यं ॥ बाहविः औपबाहविः वा
र्लिः आग्निशर्मिः ण्यायानुणयस्यायागर्गनडादिभ्यो पि रुषभ्यासादा ॥ णय गर्गादिर्गणात् आयनणनडादिगणात् एय एय अत्र्यादिर्गणात् स्वा
लिगात् चणाय ॥ पिरुषभ्योदः एवं क्रमेण अपत्यार्थे एते प्रत्यया भवंति एणाय्यायाद्येध्रौ ईमादीपुयुक्ताः एवं क्रमेण तत्र निरासं ... यति गर्गा ४४

स्यापत्यं गार्ग्यः वत्सस्यापत्यं वात्स्यः यलोपः अणं तद्वानावानृत्त्रियांवात्स्या गार्ग्या नडस्यापत्यं नाडायनः चरस्यापत्यं चारायणः सुपर्ण
नल इति णत्व अणंतत्वान्डीप् नाडायनी चारायणी अत्रेः अपत्यं कपः अपत्यं आत्रेयः काप्यः आदिवृद्धि ॥ अणंतत्वादीप् आत्रेयी मैत्रे
यी गैगायाः अपत्यं गांगेयः मत्स्या अपत्यं मात्स्यः अत्र स्त्रीलिंगशाखादयणा पित्रभ्यः अपत्यं पैत्रष्वस्रीयः मातृष्वसीयः स्वस्रीयणि ताबे
कल्पातन्तवृद्धिः शैत्रणीयः लुब्बजात्वक्कचित् अपत्यार्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य क्वचिद्बहुत्वे विषये लुक् भवति गर्गस्य अपत्यानि गर्गाः अत्र
एयस्य लुक् एवं वत्साः आत्रा अपत्यानि अत्रयः ण्यण प्रत्ययस्य लुक् विदस्य अपत्यानि विदाः अण्णा लुकोलुक् ब्रह्मवेकाचिदिति गर्गाय
स्कविदादिल्लात्विकशे गिरावसिष्ठगोतमादयश्चास्वोस्वृत्रिय ... स्य परस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्भवति इति क्वचिद्ग्रहणात् गृह्य दैवतेद
मर्थे दैवतार्थे चोक्ता प्रत्यया भवंति उक्ताः प्रत्ययाः अणादयो ... यथाप्राप्तं यथाप्रयोगसूत्राः इन्द्रो देवतास्येति ऐंद्र अण्प्र
त्ययः सोमो देवतास्येति सौम्य एय प्रत्ययः उनय ... उपस्य लोपे रूपसिद्धिः तदादिकाल सोमा इ वितिरिति विष्णि
ष्णु देवश्च सार्वमिदं वस्त्रं उक्तार्थानाम प्रयोगः इदमर्थे अ ... एविनक्विलोपो नामसंज्ञायां स्यादिः दैवदत्तं वस्त्रं क्रचिद्धाया
।२ सर्वपदादुत्तरपदाद्याः सर्वपदस्य आदितत्तरपदस्य आदिः ॥ सोऽयोरुस्यादेर्दिर्जवतास्य वः अग्निश्च मरुत्च अग्निमरुतौ तौ देव
तायस्यासिति अग्निमारुतं कर्म अत्र कर्मण्यण् वक्तव्यः सर्वपदादुत्तरपदाद्यावृद्धिः सुहृदां भावः सौहार्दमिति अत्र भावेऽप्यण् वक्तव्यः अ
पिशाक्षानुविकारसमूहादिषु एण सौवर्णं कुंडलं गाग्नां समूहः शास्त्रं उनयपदादि स्वरवृद्धि सौहार्दं सौताग्य इत्यादि णीताबा उक्ता
: प्रत्यया विषयांतरेणि तो वा भवंति उक्ताः प्रत्ययाः अणादयः विषयांतरे शास्त्रांतरे णीता वा भवंति अजः ताः ... ग्रीवाः ॥
गाः आनन्तस्वत्व ॥ वा ओवृ इति अवृ तस्य ध्रुगाजगव अजगावा इदमर्थे अणि अणि आगते तस्य वृणि च णिद्विकल्पात् णित्वपक्षे
वृद्धो आजगावं णित्वाभावपक्षे वृद्धो आजगवं णित्वाभावपक्षे अभावात् अजगवमिति रूपद्वयसिद्धिः कुरुदस्य गंधस्व गोध्यस्य

पुंजराजटीका

तिविग्रहे गंधइत्वतिमध्यमलोपे मध्यमपदलोपश्चेति चकारान्तगंधशब्दस्य इकारान्तादेशः कुमुदगंधिः तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगंध्या तथा
सुरभ्यायच्छात्रार्यायामः इत्ययत्रण्यः प्रत्ययः विकल्पसामर्थ्याद्विनो व्यवस्थितत्वात् अत्रन णिद्विकल्पः तथाविमातिरिंद्रं वित्त्वमित्यत्र
णाणिद्वामव णारिंदगव्याः कविस्थरवद्यकारस्यस्य कुलनवं कुल्य अत्रेण्यप्रत्ययान्तणित्वात्तथानवइदममइदं वन्मादम्वत्वनिरनुयाः तथा
दस्मादोः वत्मदाददाज्ञाकान्तणायप्रत्ययान्तणित्वं ववीयमदीयं कश्चित्पदांतताश्रयणाया इस्युक्तत्वात् वपाश्रावजबाइति दकारः तथातस्य
इदयशीयं एतस्यदं एतदीयं अत्रणीयप्रत्ययोन्तणित्वं चतुरः अलोपः चतुरशब्दस्य वकारस्य लोपो भवति एप प्रत्यायाण प्रत्ययेचयोर च्या
तुणा मिश्रास्वाहरकः वतुर्थः तुरीयः अत्रतणित्वं चतुर्णा मित्रिसंबे	धयानत्वात्तहरणप्रत्ययस्य इदमर्थवमितिनिमंतव्यं अर्द्धजरस्याइ
दं अर्द्धजरतीयं अत्रापिणीयप्रत्ययस्यत णित्वं अन्यस्यदकू	किंचादेंतअन्यस्येदं अन्यदीयं अत्रापितणित्वं कारकादेवुविर
यायुक्त कारकाद्यतप्रत्ययान्त वतिक्रियायुक्तकर्त्तृकि	मणिवान्निधयाकारकात् कारकविनक्त्यतात क्रियायुक्तेकि
याश्रयकर्त्तरि कर्मणिवाविनिधयणतश्चाणाद्यःप्रत्ययाभवं	ति अदाहरति कुंकुमेनरक्तवस्त्रं कौकुमं कुंकुमेन माधरक्तं॥
क्रियाश्रयंवस्त्रं कर्मणिविधयमस्ति रंजनक्रियायाः कारणकारः	कारकात् कुंकुमाद्णप्रत्ययः उक्तानामप्रयोगात् कुंकुमअणइ
तिस्थिते यस्यलोपः णिद्वात्वृद्धिः कौंकुमं तथामथुरायाः आगतः माथुरः अत्रआगतइतिक्रियायुक्तकर्त्तरि अनिधया मथुरा
याः इत्यपादानकारकात् अण्प्रत्ययः णित्वात्वृद्धिः माथुरः ग्रामेभवाग्राम्याः भवनक्रियाश्रयकर्त्तरि अनिधया ग्रामइत्यधिकरणका
रकात् यण्प्रत्ययः समासप्रत्यययोर्यावितिविभक्तिलोपः यस्यत्यकारलोपः ग्राम्याः धुरंवहतीतिधुर्यः धौरेयः अत्रवहनक्रियाश्रयकर्त्त
रिअनिधायकर्मकारकात् धुराशब्दात्यण्पयणप्रत्ययौ तत्रएणप्रत्ययान्तणित्वं तेनधुर्यइतिनवृद्धिः णेयप्रत्ययान्तणित्वं तेनआदिवृद्धौ धौरेयः ४५
: एवकंबलेन नाहृतारथः कौंबलः वीस्त्रुणाहृतिरथाः वास्त्रइत्यादौ कारकात् क्रियायाम अणादयः व केनेयेकाः क इन ईय इक इत्येते

प्रत्ययाभवंति तत्राद्यार्थे अणित्वंविशेषविकल्पिकं णितावा इस्युक्तत्वात् कर्णाटेभवः कर्णाटकः कर्णाटकः णित्वविकल्पात् पक्षे कौर
क्षिः ग्रामाद्आगतः तत्रजाताश्चेतिविग्रहे इनप्रत्ययः श्रुतात्पूर्वेतत ग्रामीणः मधौवितनवः मधवीनाः समावितनवः समावीनः अत्रइनप्रत्य
येआवदीर्घश्चेति अकारलोपे सर्वस्यदीर्घरूपं तथातिरश्चिनवनिरश्चीनः तिरश्चाद्ययइतितिरश्चादेशाद्यलोपः अत्रकेचित्तुतिरश्चीनःम
धीवीनः कानीवः इतिसहपाठात् तिरश्चादिनि पातनात् दवकाभावइत्यादौ यलोपमिच्छंति अत्यद्युयलोपोर्यलोपश्चेत्विष्वकृन्त्र
लिखंति अपरतुयस्य लोपस्यइत्यस्मितुएवसूत्रे आहतिशब्दस्य पत्रयोगविज्ञानात् कवितुकानानादौ यकारलोपमिच्छंति यदेवदु
कतनुतमुररो कर्त्तव्यं कन्यायाः अपत्ये कानीयनः इनप्रत्ययः॥	यस्यत्यलोपः येत्लोपश्चप्रत्ययस्य णित्वात्वृद्धिः पुष्पयुक्तोपि
र्णमासी पौषी अत्रअणत्रणाण्डूप यकारलोपदर्शनप्रसंगात्	।इहोदाहरणं शुक्रादेवतायस्येतिशुक्रियं इयप्रत्ययः इंद्रादेव
तायस्य इंद्रियं अत्रप्रत्ययेस्यतणित्वं अह्नेः शब्यान्याह्निक	: शास्त्रमधीतेवेत्तिवाशास्त्रिकः वेदमधीतेवैदिकः अत्रइकप्रत्य
यस्यणित्वाश्रयणात्वृद्धिः वेदसंबंधिनावैदिकाणिवाश्रय	णात्वृद्धिः भवतो किमादयश्चादित्तौवार्थेवत्तान्तो प्रत्ययो भवतः
किमादेर्व्ययात् अद्यादेस्त्वतावार्थेकमेणत्यतानो प्रत्ययो भवः	तः अद्यादिस्माहत्वर्यात् किमादेरव्ययादितितत्यान्त कुत्रभवः॥
कुत्रत्यः कुतआगतः कुतस्त्यः तत्रभवः तत्रत्यः ततआगतः ततस्त्यः अद्यतनः ह्यस्तनः श्वस्तनः ह्यस्तनः श्वस्तनः सदातनः पुरातनः
चिरंतनः सायंतनः प्राह्णेतनः किमादेरितिकिमादिशब्दात एणामाम इम त्वम शब्दाग्रहणात तत एव स्यः इमस्यः त्वस्यः इत्यपिज्ञेयः
अद्यादेस्त्विवकाशात् प्रत्ययापि चिरत्नं परुत्नं परारित्नं इत्यादि स्वार्थेपि उक्तः प्रत्ययाः स्वार्थेपि भवंति सर्वदेशएवादेव दंडकः॥
अत्रस्वार्थिकः चौराएवचौराः स्वार्थेस्यप स्वार्थेण णित्वात्वृद्धिः चौरएवचौरः स्वार्थेःण अणानायायुष्मदस्मदोसर्वकादिः अण्प्र
त्ययोः परत्या युष्मदस्मदोः सर्वकादि एकवचनवकममको विवचनयुष्माकामस्मकौ इतिवदितव्यं अणनवइदंतावकी

छंग०टी०

ममइदंमामकं ईनानञ्चअयंतावकीनःममअयंमामकीनःइनप्रत्ययमणिजावप्रतिज्ञानात्नृइष्टिः युवयोर्युष्माकंवाआवयोरस्माकंवाअ
यंयौष्माकः। आस्माकं योस्माकीनःआस्माकीनः वतुल्यासाहश्यार्थवद्यवतुप्रत्ययोभवति पाणिनिमात्ततत्तुल्यंक्रियाश्चवत्तिरि
तिविवक्षितार्थप्रयोगदर्शनादेवमन्याकेवलंसाहश्यार्थेवत्प्रत्ययइत्याहे चंद्रवन्मुखं इतिप्रथमांतात् गिरिवत्तुंगाः इत्यादौगुणतुल्यता
यामपिवत्प्रत्ययः घटवन्नावणुकारंइतिष्टतिकिंनिर्मलंताः इत्यादौमधुमंस्याहति। पटवदनस्यगुणाथतिरित्यादौषष्ठ्यंतान्नभवति:नरा
द्यावार्थस्तुमेर्वानपिवित्रतेत्याथानुवतव्याज्ञातास्तुक्कवान् तदपियथाप्रयोगंद्रष्टव्यं भावेत्वयणः शब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तंभावोजातिर्द्रव्य
गुणःक्रिया शब्दप्रवृत्तिनिमित्तंभावइत्युच्यते तस्मिन्भावेत्वयण … इत्येतप्रत्ययाभवति ब्राह्मणस्यभावोब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं जातिः तांता।।
स्यनित्यंस्त्रीलिंगत्वादापू ब्राह्मण्य ब्राह्मणत्वं सौमनस्यंसुमन … मां सुष्णाणांसाव।सौमनस्यं अत्रद्रव्यं सौभाग्य सुभगस्यभाव
:क्रविवायाःइत्मुनयपदेष्टिः अत्रगुणःविदुषाभावः विदु … ध्यांअत्रक्रिया समाहारकाचवर्गुणः समाहारवाच्यताप्रत्य
याभवति गुणःस्व त्रयाणांसमाहारः त्रता चकारात्थामता ज … तता बंधुता सहायता वाभ्रकाधवुकहास्तिकोहक इत्यादौ अक
प्रत्ययः योवतमित्यादावण् गार्गिण्यं गणिक्यमित्यादौण्यः काव … चिंकाकेशारिकं इत्यादौसमूहार्थेइकप्रत्यया। पाश्या रथ्या वात्या।
गव्याइत्यादौयःसवस्त्रियां इत्यादयोप्यपिसमूहार्थप्रत्यया निपातासामत्तकार्थेवासमाहारभावेचकारणसूचिता।क्रियाः कर्मण्यपिय
णुवकव्यः ब्राह्मणस्यकर्मब्राह्मण्यंराज्ञइदंकर्मराज्यंराजत्यं अत्रत्वनिटिलापः कर्मण्यपीतिअपिशब्दात्साधुर्यादौयण कर्मणिसा
धुःकर्मण्यः सभायांसाधुःसभ्यः छत्रायसहितंयशास्यंशातनकाताशान्यः इत्यादिभायागवशात्ज्ञेयं अत्रयाणोतरिणत्व लोहितादड्डि।
दिमत् लोहितादर्गणादिमतप्रत्ययोभवति मवडितुडित्वाट्टिलोपः आनकस्वभावानलोहितेमा कालस्यभावाकालिमा अणाली।वस्त्र। ४६
णिमाप्रमलोहितत्वा।अणुता लोहितत्वं अणुत्वं लोहितत्वं अणुत्वे लोहित्यं लघिणामा लघुमा लाघवं लघुत्वामित्यादि यथाप्रयोगंज्ञेयं।

ष्टव्यो ऋरइमति।ऋकारस्यारफादेशोभवतिइमतादौइत्ययमपरमः हस्वादर्लाघाऋकारस्यतिज्ञातव्यं ततांऋजिमा ऋजिमा इत्या।
दौन इहाहरति हाघार्तावःप्रर्थिमापन्नत्वयणाद्य पृथुः क्रशा मृदा दृशा हृदयपरिहृदयपरिहृद भामवरेव त्रदिमा कृशिमा इत्यां
दि बहोर्भावइतिविग्रहत्वात्लीयाश्चवबाहोः बाहोऋत्रबाम्भिमनादोनामिकारस्यलोपोभवति आदिशब्दादिष्टेयस्मायहणं।
तत्रबाहोरिष्टेयिइतिसूत्रइकारलोपस्यापवादोवक्ष्यते इयमितुईवकाररलोपोभवत्यवानदाग्रदादिरिष्ठितत्त्व इमनुइतिस्थितइको।
रलोपःयकावृत्वामाज्ञिवि त्वमा अस्त्यार्थमतुः तस्मिन्मतुःप्रत्ययोभवति अस्यास्मिन्वास्मात्यतस्मिन्नर्थेविततुम गोमान् श्रीमान् वका
रात्वंधत्वादापू गोमता श्रीमता नित्यायोगातिशयप्रसंशादिवि … शिष्टस्यार्थमतुहश्यतेश्रीनित्यमस्यास्मिन्श्रीमान अतिशायिनाप्रीति
रस्यप्रीतिभातिमान् प्रज्ञाज्ञाधीरास्यतिधीमानित्यादिज्ञेयं अ … इकोचमत्वार्थेमत्वर्थेअस्यार्थेअइकोप्रत्ययोभवतः विजयंता
धनाकोस्मिन्नूअस्तीति विजयंतः।यस्यलोपः मायाऽस्यास् … २तिमायिकः क्वचिद्प्रायाणिदपि प्रज्ञास्यास्मातिप्राज्ञः अथवा
स्याज्ञातिश्राद्धः आचाः वार्तः चकारादस्यार्थेप्यपि इन इति। … नःबर्हिणः।नवलिनःवटिन।वलः सर्वस्यदीर्घः कृषीवलः रजस्वा
लासज्ञाथा दन्तावलः शिखावलः ल।प्लिक्षलः हुआला।इत्यादय … :शयालु उमारणास्त्या। मातापक्षत्ववाशिनो मश्च अस्य मो मि।
अतः उपधवयस्यसमातोयध। तदव्रविहारणाति मकारांतात्मकाराधपत्तू अर्थवस्पर्शत्वारवर्णोपक्षवडवन्निनोप्रत्ययोभवातोःस्यार्थमा।
मितिविद्यालयस्यभावात्चवःअकारांतात्नवःधनमस्यास्मिन्धनाअकारांतात्इत् यवमान्त्त्विमानइत्यादौन हृषधातान्मिःउका
रात्वधत्वात्दाप्अत्रअवर्णोपधात्त्ववःकिम्अस्यास्यतिकिवान् अत्रमकारांतातृबतः शामास्यास्तीतिशामाअत्रमकारांपधत्वादि
त् तडिदादिभ्यश्च तडिदादिभ्यश्चवतुप्रत्ययोभवतितडिदिद्यतयस्यअस्मिन्तडिवान् मरुत्वान मरस्वान् किंयत्तद्यःपरिमाणेवतुःपरिमाणा
र्थेकिंयत्तनत्परतस्यःवतुःप्रत्ययोभवति किमःकिंयःस्य किमःकिआदेशोभवति वातावकारस्ययकोरश्चा किंपरिमाणमस्यकियान् येत्तद

ज्ञउयटीका

रा यत्रत्वोर्वतिपरश्चा आकारांतात्‌ शावानवति विपिपरश्च स्मिनपारुश्चानवतिशस्मिनूपक्षेपनदाःङ्श्रुञांदशान्नवतिश्राकारःमवीदः
शार्धःवकारानूवस्तार्वकारस्ययकारः एमावनू इतिरूपद्वयमिद्धिः उदाविरिलाः इंदावर्गणादिलश्रत्ययोनवति इंदमम्यान्नान्नितिडी
दिलाः शदरिलाः पिछिलाः फेनिलाः इत्यादि उन्नत्यदंतात्परः अन्नत्यदंतशाक्षाडुरप्रत्ययोनवति उन्नतादंतायस्य मशोह्वस्यस्यलोपः अह्रा
दिर्द्धी श्रद्धालुः दयालुः शीतालुः अस्मायाप्रधीश्रयोस्मार्वविनिर्वक्तव्याः तयास्यान्नानितपद्धाःअसंनाछिनिः मायावी मेधावी अह्रा मा
यामधश्रस्योविनिर्दर्शिनाः आवागमिनिः वाकुशाद्यानग्मिनिःप्रत्ययोनवतिश्रस्यार्थगकारात्तुबंधः मकारस्यादिोञ्ञ्याहत्यर्थ
तिनञासन्नसावितिनबकारस्यञकारः रवाङ्कःवयोश्चबिंजिः बाः वाग्मी एतादृशाश्चवालशुक्कवित्यंदांतनाश्रयणगारवि
अस्यार्थमितिःगाावाविद्यातायस्यसागामी आलायेक्वः द्वितमाछिणिःकछिनसाछिणिआर्थवाच्यआलाटोप्रत्यया
नवतः कस्मिताःवाकुयस्यवाचालः ववाटाः इषदस्मा मास्मोकल्पादृशादशाया ईषदसमामावार्थकल्पादश्प
दशायणनप्रत्ययानेवंति ईषदसमामवं किंचिन्न्यूनवांड्‌ बंदसमासः सर्वज्ञःसर्वकल्पः पडुरदश्यःकविदशीयः श्र
शाक्षायारूपं प्रसःआयावाव्याद्यारूपप्रत्ययोनवति प्रशास्त्रोः वैयाकरणः वैयाकरणरूपः न्यूनसर्वरवद् न्यूनसर्वहदे
वरद्प्रत्ययोनवतिःटकारइबर्थः सर्वहृष्टाहृष्टवरः प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषुमयट्‌ अन्नप्रचुरमस्मिनन्नमयः श्रेदाविकारः
मृत्स्योयाघटः स्त्राप्रधानमस्यस्त्रामयोजाल्मःजाल्माःममाङ्कारः आदिशब्दात्‌ अमृतस्वरूपः अमृतमयचेंडगाःपुराणानामपं टका
रईबर्थः अन्नेमयाद्याला तदधीतावदश्वस्पदाणवक्तव्यः व्याकरमधीतावादवोवैयाकरणः शासनाः श्वास्वः तांवदतिसौवश्वः
एतस्माधनार्थसूत्रमाह नसंधिद्यादुटवा संधिर्जोयद्योसंधिस्तोतयाःसंधिजायार्थकारवकारयोःपरस्यस्वरस्यवृद्धिर्नभवति किंतुताया
यडागमानवति इद्‌ उद्‌ इत्येतावागमोनवोतः दिचादादो व्याकरणअण्‌ इतिस्थितव्याकरणंइत्यत्रयकारंसंधिजाःस्वस्वइत्यत्रकारः सां ४७

धिजःतायाःपरस्वस्वरस्यवृद्धिर्नभवतिकिंत्ववर्णाविश्लेषंकृत्वाइद्‌ उद्‌ आगमोकर्तव्यो वयाकरण सवस्वइतिवर्णविश्लेषेकृत दिचादिय का
रआदोइकारः वकारः वकारस्य आदोउकारः स्वरहीनंपरेणसंयोज्यंवैयाकरणंअण्‌ सौवस्वेणइतिजाते णित्वाद्वृद्धिः यस्यलोपः
वैयाकरणः सौवश्वः इतजातार्थे अस्यजातंमित्यस्मिन्नर्थेइतःप्रत्ययोनवति तज्जातोअस्यलोहितः तारकिताव्योमः उपित पल्ल
विंसवनइत्यादि ब तरतमप्रथमविष्ठाः प्रकर्षे तरतमइयसइष्टइत्येतप्रत्यया अतिशायनेभवति अतिशायेनकृष्णःकृष्णतरः कृ
ष्णतमः इयसइष्ठौ इमाविनिवक्तव्यौ पतोगुणवचनात्स्वदेतिमंताव्यो अतिशायेनलघुर्लघीयान्‌ विंताउम्‌ अंनदृताः हमप
ममिलोपिसंयोगांतलोपःलघीयान्‌ अतिशायनपापःपापीया न्‌ उकारातुबंधद्याद्वघायसा पापिष्ठः पापीयसी इत्यादि गु
वामदरिष्टेमियसुगरादिष्टलोपश्च प्रवादिगरादिरादागान वतिष्ठिलोपिश्चनभवति शष्टमयसुइष्टइमन्‌ इयसुणत
गुणतगुरतिशायनगुरुपगरिष्ठः गुरोर्गरावगरिमा अतिशाये नगुरुगरीयान्‌ अन्नगुरुशब्दस्यगत्‌आदेशः अतिशाय
नप्रियःप्रेष्ठः प्रियस्यभावःप्रेमा अत्रप्रियशब्दस्यप्रआदेशः अतिशायेनस्थूलःस्थवीयान्‌ स्थविष्ठः अत्रस्थूलइत्यस्यस्थवादे
शः प्रशस्यस्यश्रआदेशःश्रेयान्‌श्रेष्ठः वृद्धशब्दस्यचज्यादः शः अतिशायनवृद्धोज्यायान्‌ ज्येष्ठः ईलोपोज्याशब्दादीयसः ज्या
शब्दात्परस्यईयसईकारस्यलोपोभवतिज्यायान्‌दीर्घशब्दस्यद्राघआदेशः अतिशायनदीर्घोद्राघीयान्‌ द्राघिष्ठः बाह्वादिष्विष्ठे इष्ट
स्यइमिःष्ठिः बहोरुकार इष्ठ इमयइकारस्यायिर्भवति न्मयिष्ठःबहोर्लोपोऊववाह्यादित्यातनईकारलोपः अतिशायनबहुर्भूया
न्‌ अतिशायनबहुलः बंहीयान्‌ बंहिष्ठः अतिशायनक्षुद्रः क्षोदिष्ठः क्षोदीयान्‌ अतिशायनअंतिकः नेदीयान्‌ नेदिष्ठः अतिशायन
दूरः साधीयान दवीयान्‌ दविष्ठः क्षिप्रः क्षेपिष्ठः क्षेपीयान्‌ क्षुद्रः क्षोदीयान्‌ इत्यादिक्रियाकिमाव्ययोत्सारवाताम्‌ तरतमाभ्यां
रामूवक्तव्यः सिद्धवदत्रवादात्‌ आख्यातान्यव्यया विधानंगम्यतेवदासरति कतमरापरमाणवः कतमसातेषामारंनकत्वंकिमः उ

पुंजयटीप

ह्रिस्वरां गायति अव्ययान् एव तितरां एव मितमं ख्याकांनाम् परिमाणद्भमद्भः परिमाणार्थेद्भमद्य। प्रत्ययोभवंति आतुद्घ्रं जलं जातिप
रिमाणं जानुद्वयसं पौरुषमात्र वायार्बलना विकस्य निर्धारणे किमादिभ्याड्तरडतमौ वक्तव्यौ वायोरकस्य निर्धारणेडतर बहूनामेकस्य निर्धारणेडत
मः इत्याकायतादाहरति कतरानयता कापा अत्र द्वयोरकस्य निर्धारणं कतमा भवताना त्रिक अत्र बहूनामेकस्य निर्धारणमस्तमः अनयत्रदिला
पः भवतां यः स्थान रसना किंकस्तनरव हुतुत् प्रथमस्तुयस्य तुइत्यर्थः सांख्यय विशेषाद्भमरणे संख्याप्रायोगप सांख्यये तस्यविशा षाव्यक्षरणंत
स्मिन्नार्थवह्यमाणाः प्रत्ययाः तस्य द्वित्रिभ्यां नायः द्वयोः स्वरणः द्वितीयः त्रयाणांपूरणः त्रिःसंप्रसारणं च तायः षट्कतिकतिपयाच्छः प्रत्ययः। स्तुवं षष्टः च
तुर्णांपूरणश्चतुर्थः तुर्यतुरीयशाश्चैव सर्वत्र तुदितोपंचादमः पंचादमेव   त्यायानवति पंचानांपूरणः पंचमः सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः
एकादशादेर्डः त्रिशतुटिलोपः एकादशः द्वादशः अष्टादशः स   हाविंशत्यादाकारांतात्तदशः विंशत्यादेस्तमडा विंशत्यादेस्तमट्प्रत्य
यो भवति विंश विंश वेतर्या गुणाद्धप्रत्ययो नस्यगुणः।   अगुणाभवति वकारविकल्पार्थः विंश विंश तिथं विंशं अ
वधस्तत्रगुणवृद्धिः त्रिपकाराणस्य वयाः प्रकाराभ्यस्य विग्रहः।   क्रियायाः आवृत्तौ कृत्वसुच् संख्याशब्दात् क्रियाया आवृत्तौ लब्ध
सप्रत्ययो भवति पंचकृत्वः पंचवारान् भुंक्ते सप्तकृत्वः द्वित्रिभ्यां सुः।।   द्वित्रिभ्यां सुः प्रत्ययो भवति क्रियाया आवृत्तौ अकार उकारणार्थः द्वि
। त्रिः द्विः त्रिः द्विषुष्पितं वकारः शाकेकादशानां वा प्रत्ययो भवति रुचसुवो अर्थः वक्तृशः कतिशः गणशः अल्पशः स्तोकशः आनुकशः पा
दशः नागशः इत्यादि तयायाये संख्यायाः संख्यावाचकाच्छतात् तयायतौ प्रत्ययो भवतः द्वौ अवयवौ अस्य समुदायस्य द्वितयत्रितयं तदादिवादाप
द्वितीया त्रितया द्वयंत्रयं यस्यात्लापइतिदकारलोपः द्विचातुरूपे द्वयो अत्र क संख्यार्थमाह शोभानिपात्या कतिसंख्या यथा तकतिमासंख्यायेषां ते
कतिया संख्यायेषां ते यावति विंशतिपदस्या द्याधिपयागात्सारणातिपात्याः इति श्रावेभल्लक्षपातिमादिस्वलवागाद्भङ्हडामरणिश्रा भक्षादिशायाम
दान सर्विवास्तिजन्यड्डम्येदधिः।। तवजावधिमाधुजावनखत सारस्वत व्याकरणात्व तस्यामिनितद्धित प्रकरणं आधुजरां जास्यकं अस्तु ।।छ।। ।।६

४५

।।५५।। श्रीगणेशायनमः दयावतां च वाक्तिदव नामायथ्याविरंवत मिविस्कंरंत्याया सरस्वताष्टत्रविचारणायाम संदतांविंदतिमाहखापि
व अथाख्यातिप्रत्ययानिरूपयंत आघति तद्धितसंज्ञकाः प्रत्ययसदगतीन्निरूपणानंतर आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययाः आख्यातप्रत्ययाः शाकपार्थिवा
दिवत्मध्यपदलोपी समासः स्यादिकथनानंतरं त्यादिनिरूपणावसरे धुनादिशाक्तानयहायत्व वमसव शास्त्रप्रद्धुकामंगलार्थं नामपिव्यत
कि नोमाधिकारनिकारणस्तूल अधिकारांतरंनिरूपयति धाताः वक्ष्यमाणा आख्यातप्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः नतु कार्यं धातुर्नामत्यत अह ।
भ्वादि: सत्ररयामर्थद्रवर्जित न इत्यादिशास्त्राधातुसंज्ञा भवति धातोर्विनागमाद्द सत्रिविधः आत्मनेपदी परस्मैपदी उभयपदी चेति आ
त्मनेपदमवाप्यामाति आत्मनेपदी परस्मैपदमवाप्यामाति   परस्मैपदी उभयपदमस्याप्नाति उभयपदी एवप्रसिद्धामात्मनेपदी
दिसंज्ञामाले अत्रेविध्यमस्य धातोरात्मनेपदादित्या।।   गतादिकमाद आदनुदात्तङितः २ अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङो
तोइतौयस्यतादवविहश्णाति अनुदात्तङितः सुधाताः   आत इति आत्मनेपदंभवति अनुदात्तआदिधातोः ऋगवगता
वा त्रिस्वरितनवान्त २ नकारेतः स्वरितनश्चतंधातोस्तेआत्म।।   नेपदपरस्मैपदंभवतः उभयपदश्रावनियमप्रसक्तो नियममा
द् आत्मगामिचत्यत्समात्मनेपदं परगामिचेत परस्मैपदंश्यायाक्त   यः क्रतःअथर्वात आत्मपरशाखायाः स्वात्तुगमात् आत्मनेपदपर
स्मैपदहृदरूपायाः संज्ञानस्या अनुगतात्यर्थः आत्मर्थपरार्थपाकादिरूपा सक्रमा शाॉदित्यर्थः आत्मार्थपचतपरार्थपचति इत्यादिवत्।
१ परतात्मयत् सर्वाक्तानितिमिश्राभिअनुदात्तचुडिव त्रिव स्वरितश्चकोति तोर्थाधुगतु रहितात्परतः अन्यस्माद्धातोः आत्मनेपदात्रयप
दापस्याअत्वत परस्मैपदंभवतात्यर्थः तवत् तिवाद्यानमष्टादशसंख्याकानाववनीवाचसौसधोपथमातिकामकारणानावानविभादि
कामण अद्यातिनेवचनानिपसंज्ञानिभवंति पूरणात् सार्वाक्त वचनेनवकापस्यापराणिनवचनानिआतसंज्ञानितवं कुर्वेरिपचाद
दीपे आदनुदात्तङितः आतः तोदानत ऽसिस्र अत्र पथ्यागदर्शनात् नवधं घराणाम् इत्यव प्रत्ययोल्लापात्मबालेस्तुत्यादना।

DR. SHAU DAUJI MEMORIAL

सुं.ज.प.टी.७०

र्थं नवयरस्मैपदानि परस्मैपदात्मनेपदानां निपातनाति   वर्त्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे
महे १७ प्रारब्धोऽपरिसमाप्तः सन्क्रियापरिसमाप्तिपर्यन्तो व्यापारः तस्मिन्नर्थे तिबादयः प्रत्ययाः भवन्ति भोक्ते वर्त्तिय ज्ञात्मा सर्वत्राख्यातात्
रः इत्युक्त्वात् कर्तृव्यापार एव सर्वाख्यातार्थः तस्य प्रारब्धापरिसमाप्ततायां तिबादीनि भवन्तीत्यर्थः अस्य तिबादेः धातोस्तान्यात्मनेपदिनि
संज्ञा संज्ञा नडरूप दर्शनोच्चालनानन्यत्रापि परिचयार्थं नाम्निचयुष्मदि धास्म दिचनाते नामादिष्टयपाद युस्मञ्जुत्रि निर्नागोर मेघन्यथा
नवति वकारत्रयार्थ विहरणा तिनाम्निय्युज्यमानस्यादिना युष्मत्वस्मत्वनिरिक्तः मित्यर्थः शास्त्रानामतस्मिन्नुयुज्यमाने वकारादप्रयुज्यमा
नेपिप्रथमपुरुषो भवति युष्मादस्मादा प्रथायोगमतिनाम्निप्रयु   ज्यमान इति द्रष्टव्यं अन्यथाव्वराजा नवमान्यादौ नाम्ना अव्ययवश्मा
नेपियुष्मन्नाया प्रथमपुरुषः प्रमाण्यन युष्मदि प्रयुज्यमा   निचशास्त्रादप्रयुज्यमानेपि मध्यमः अस्मदि प्रयुज्यमानेः पिउन्न
मः आदिमध्यमत्रिकाणां पुरुष इति मज्ञा सर्वविद्याकरणा   ना॥ कर्त्तरिपंचापरस्मैपदं कर्त्तरि भवति वकारादात्मा
नपदामपि कर्त्तरि प्राप्तस्येन विवक्षितमतिपरस्मैपदात्मनेपदे॥   नवतइत्यर्थः तत्रत्र शत्रुतस्मात्परस्मैपदि नाथ्विकरणानतिबादा
योयोऽन्त तत्र नेभ्रमनगुमध्येद्विर्चात्तदानेन्त्रनिद्वचरितधातावा   नपरस्मैपदिनः अपविकरणं गणविभागज्ञापकं यस्य तस्मान्नुत्रछिक
रणानन्त्रमातानिवादयः प्रत्ययायोऽन्त न्द्रतिपुइतिछित पकारादिंचव्याहत्यादि पिकार्यार्थः अपकर्त्तरि भ्रमतोरप प्रत्ययानवति त्वादि
प्रचत्पुदिप्यालपुपरतः पकाराविकरणालक्षापनार्थः गणविनागकरणबातु विकरणमंज्ञाविकरणात्तत्वः विकरणालद त्वस्य ज्ञा
पन नादवच्चर्थः प्रयाजनंयस्य सविकरणानज्ञापनार्थः क्वचित्तविकरणालदत्तापनार्थ इतिप्रवति तदाश्चेदिज्ञादानूनदामदोडिः तिप्र
णार्थोऽस्मिन्याऽन्त गुणः भवतारत्यन्ततस्पनाभितागुणो भवति भतारितिषष्ठी निर्दिष्टस्यानुहर्तेः तदत्यस्याऽन्त्यइतिपरिभाषयाऽन्त्यन्द
तस्यन्त्यनिहितं लाऽन्इतिछित श्रो अव् नवंतिकर्त्तृर्थविवक्षायांद्विवचनंतम् अपिज्ञादिर्डितु पुइ तुयस्यमपित् नाश्चादिर्यस्मदादि।

४८

:इदमेवव्याचष्टे पकारेतंता तारोतारमृइत्यादिकंवप्रत्ययेविहायअन्यः प्रत्ययानिंडिःत्सं ज्ञकोनवति डिःसंज्ञाप्रयोजनमाह   ।
जित्यत्सुमि जिति अत्सुमि किति डिःनिवर्णेरभ्रातापुणा मभवेतिडिश्तु क्तिकायानो परतस्सुमूतंवर्जयित्वा नदेवमस्पष्टयति दुवनः रु
नदिर्वचनाश्चात्तापरडमिसतिपुणानवति अजुहवुरित्यादा यत्र दुवधमतगवडमूपश्चाद्विर्वचनेनवगुणः यथाजूजुहवुरित्यादौ
नरवप्रज्ञत्वयोजयति यस्मात्किति परगुणाभावः ततस्तस्मात्कारणातृतमिडिःत्वात्गुणइतिषेधेपिपकारेतेविहायस्तुक्त्वात
अत्रप्रत्ययनिमित्तागुणानवत्येव आअनुस्तोविंसर्गः नवतःन्तेभ्रातारेप्रत्ययगुणोवमनवइतिमिद्वतमःस्विवादिवचनातियाङोति
लिनूउदाहरणासोकर्थंनवति कर्त्तृवर्कर्थविवक्षाया नवञ्जति।   इतिछित अरद् अरेइतिसोकतिकसप्तमाकपर अाकारस्य
लोपानवत्विकारएकास्वपरे आदइत्यकारिकारो त्वादि।   प्रत्ययाच्छाज्ञेयो वेनप्रकारणनेदात् मस्याक्षावस्यदूत्रस्यप्र
ति। अकारलोपश्चानवेमानिसिध्यति नवधः नवव॥   स्पष्टं चोरा अकारस्यन्यादिप्रत्ययस्थायाः वामाःपरयो
:आत्मनवति इतिअत्यस्यअकारस्यअकारेशान नवामि॥   सोर्विसर्गो नवाथः नवामः वात्सुत्यसेनवति नवमि नवा
मातिपदोनाप्रयोगदर्शयति मराजा भ्रमिकानवति राजे॥   तिनामप्रायोगानुप्रथमःत्वसाधुनवमि युष्मदः प्रायोगान्मध्या
मः अहमोऽस्मविक्रवामि अस्मदः प्रायोगडत्तमः इगपत्तामादिष्ठवयपादश्रोत्र श्रोप्रथमपुरुषादिप्रयोगिविज्ञाप्यवस्थाभाद॥
अव्यवस्थत्रावपुरुषविशेषइति भातार्थन्नुअव्यवहितंवपदंतदङ्गसाराअनुरूपविशेषाःप्रयाकृच्चःसाधुसपदचत्तवप्र अ
क्रियापदस्यपुस्तसामसंन्निहिताझनमध्यमेपुरुषा ह   विधिसंभावनायो यात यातां युस् यास् यातं यात यां याव याम ईत
ईयातां ईरन् इथास् ईयाथां ईध्वं ईय ईवहि महि १७ विधिश्चसंभावनंचविधिसंभावने तयोःदादेयः प्रत्यया नवति कर्त्तव्यःकार
णार्थत्व संभासावर्थश्चकर्त्तव्यार्थः तस्य अज्ञापनेनप्रादशः सविधिः पुरुषप्रयत्नायासेनइष्टसाधनयागादिरित्यर्थः संस्कारवशात्कल्पन

प्रजेयटी०

ऋ इत्यादि यावत् तत्रयादादयो भवंति तेषां धातूनां पाणिनीयमते लिडिति संज्ञा भवंतीत्याह ॥ १ ॥ अकारागमो धातोः
परं इत्येव भवति गुरुत्वात् सर्वस्मात् प्रकरणात् तृतीयादिप्रत्ययस्थ इत्यर्थः इति ज्ञेय अन्यथाऽदवयागइत्यादौ त्विषु प्रसक्तिः स्यात् इकार
ऋते श्रृइण् भवता युष्मेद् आकारात् परस्पैव स इत्यस्य इआगमो भवति टिच्चाद्यो नवडव सू इति हेतश्च आएमो विसर्गः नावेपुः नावे
युः नावः नवत नावताया मियः २ अकारान्यागमो भूइ इत्यस्य भवति इति यामित्यस्य इयमादेशो ज्ञातेश्च इए नावयाम भावम विस्ते प्रयोगं
दर्शयति शिष्या गुरुं शुश्रूषकोऽभवदिति विधिः अत्र शिष्याणा गुरुशुश्रूषा कर्तव्यत्युपदिश्यते भवेद् मा वेद पारगो ब्राह्मणो वादिति सं
भावनायां प्रयोगः यतो ब्राह्मणश्चातुर्वेदपारगं वेसंभाव्यत इति क आशीः प्रेरणयोः तुप् तां अंतु हि त आनि व आव आमप्
तां आतां अंतां स्व आथां ध्वं ए आवहे प आमहे प आशी आपरणेच आशी प्रेरणेन प्रयोगमाह आशीर्वादे भाव्याशी
ः अथवा परस्य इष्टाशंसनं अनिष्टनिशंसनं आशीरुच्यते। प्रेरणं तु प्रवर्तनं तयोः आशीः प्रेरणयोर्वर्तमानाद्धातोः प
त्ययो भवंति तेषां पाणिनीयमते लोट् इति संज्ञा तुप्तां अन्ता तुह्याश्च शिषि विधिवक्तव्यः तुहि इत्यनयोरुभयोरनयोरादेशो
विकल्पेन वक्तव्यः आशिषि विधिप्रयोगे कारागुणप्रतिषेधार्थः तत्तुतादित्यादौ गुरुत्वात् सर्वादेशो भवतु भवतात् भवतां भवंतु
भवत भवा १ अकारात् उत्तरस्य हेर्लुग्भवति इति हिलोपः भवादेशः भवतु भवतात् भवतां अदंत भवं तु अहः स्थाने तु आदेशो भवतात् भवत
भवत भवानि भवाव भवाम भवत्सर्वदा आशीर्वादे प्रयोगं दर्शयति आयुष्मान् भव भवतात् अतिशायनमेव भवात् अतिशायनम
युषः वर्जितायुः इत्यर्थः अशोभनं बकारात् उष्ट्रार्थान्तो परस्य इष्टं च आयुरुत्साम्यातामध्ययनात् योग्यतात् भवामाम्यात्र्वं अध्ययने प्रवर्तत
यते त अनद्यतनस्याद्यदिपूर्ता अन् मिप् तं त अमिप् व म तन् आतां अंत थाम् आथां ध्वं इ वहि महि २० अनद्यतनेति रूपयाति
अनतीतायाः रात्रेर्यामद्वयादर्वाक् यावदागामिन्याः प्रथमयाममध्ये भवेत्ताववृत्तद्यस्याम्येकः कालः अद्यतनः तातान्योऽन्तातात्तामनातविवा ५१

अनद्यतनः तस्मिन्नद्यतने भातेकाले द्योत्येकर्त्तादिविवादयः प्रत्यया भवंति। एषां पाणिनीयमते लङिति संज्ञो दिङ् सिप् अमिप् ए।
घाऽकारस्त्वच्चारणार्थः तस्यकार्याणि दिति इसंज्ञायालोप। विनाशाविधइत्यादि उच्चारणकार्याणीत्यर्थः नानारकारः उच्चारणार्थः
वाक्यानेकसि दकारस्य तकारः दिबादावट् दिइ दिवादौ परे धातोः अडागमो भवति। हिन्नासादौ अभवत् अभवतां अ
दे अभवत् इकारस्त्वच्चारणार्थः सोर्विसर्गः अभवा अभवत अभवत अदे अभवाम्नोरा अभवत अभवाव अभवाम आदेशाया
गदर्शयति योऽभवनवसुः स्यः सर्वदुः चस्त्रात्रास्तवन् एवं यथोक्तव्याख्या एषदृष्टो अस्य अकारः उदात्तः अनुदात्ते
त इति आत्मनेपदार्थः सकारार्थं दिति इसंज्ञा प्राप्य लुप्ता ः योतायमकार अत्मनेपदार्थः तस्य कारणात् परात्मैक
अनेकइत्यादिनि भवनचनानि प्रायाख्याति सर्व चतुर्था। बादि। एध आनइतिस्थितएधते आदाधइ आ ह्वाञ्
धेय तस्य आदागः आत्मनेपदिन आधसंबंधिनस्वञ्च कारस्येइका भवति एधआने इत्यत्रा आकारस्य
इकारे कृते अइए एधते अदे इत्यकारलोपः २२ एधेते। एधसे आदावइः अइए एधेथे एधध्वे अदे इत्यकार
लोपः एधे वामाशा एधावहे एधामहे प्रयोगं दर्शयति। धर्मादेधते आदोराज्यमित्यादि प्रायाख्याविस्तारवनाया
इनानाति भवनचनानि प्रायाख्याति सर्वत्र अइए एधत अधेयातां एधरन् एधेथाः एधेयाथां एधेध्वं एधेय एधेवहि एधेमहि प्रयो
गं दर्शयति धर्मतः साधुरेधेत साधुः सत्पुरुषो धर्मतः एधेत वर्धेतइति विध्यसंभावनायां प्रयोगः आशीः प्रेरणयोस्तामादयः
एधतां आदाधइः एधेतां आदाः एधस्व एधेथां आदाधइ एधध्वं एधै एधावहै एधामहै एधै वर्णेदीर्घः एधस्व हे एधामहै अनद्यतने ता
नादयः स्वरादेः स्वरादेर्धातोर्दिताया इडागमो भवति दिबादौ एवं दिवादावट् इत्यस्यापवादः दिताया अडुद्यातानस्यकारात्र एधत
आदावइ एधेतां अदे एधंत सोर्विसर्गः एधथाः आदाधइः एधेथां एधध्वं अइ इएए एधे वर्णेदीर्घ एधामहि इत्यन्तदर्शनार्थं आकारः

× एधामहि × १

तुशान्नआत्मनेपदार्थः सर्वत्रात्रयूकर्त्तरि एधवन्नूरूपं इरूते आदावइ अइए इरूते अदेइरूते इरूमे इरूव इरूवे अदे इरूलोरा
चं.ज.र.ठ.१. इरूवाद इरूामद यादाद्यात्मनेपदेश्व अईएमर्वत्र ईरूते ईरूाते ईरूयाता ईरूरतात्राविमर्गः इरूवाः ईरूयाथा इरूध्व इ
रूेय इरूवहि इरूमहि तुवादवात्मनेपदेषु ईरूतां आदावइः इरूतां आद ईरूतां ईरूता इरूध्व आदावइः ईरूथा ईरूध्वं एए
इरूेइरूावहेइरूामहि अनद्यतनात् दिवादोतेनादिषु दिवादावद् अईरूतइतिस्थितअइए एरूत इतिजातेनतः स्वरादेरिति दिनाय्राइ
गामरूतएवेवेरूते आदावइएणरूता अदे एरूत एरूथाः आदावइः एरूथा एरूध्व अइए एरूालोरा एरूावहि एरूामहि तुषचमू
णाके इकाराङ्कितस्त्रिमरूविक्षनार्थः षकाराविङ्गिामद्दः विक्ष्ना। नार्थः वकारवर्त्तमानात्कारः स्वरितञाडुनयपदार्थः अयूकर्त्तरि एव
तियचनोपर्वते इत्यादि पवते पवन्ते इत्यादि सर्ववत् विधिमं सावनयोः आशाः एरणयोः अनद्यतनेतोतचश्चेवतनूपर।
स्मिपदात्मनेपदातियोस्पति परस्मैपदेनवतिवत् आत्मनि एदपधतिवत्नूरूपतय एवमत्यपिन्वादिकाः जयाः गोडगते
डिवादात्मनेपदी गाते इगातो डिवादात्मनेपदी गाते इगातो। अवति क्लिशायः रूयति एवतिङ्य् उयाति कुरूशास्कवति
कवतिवउशाष्ट अवल्गास्उ वोधते पवते ववरण तरति वत। यत नरतिएकारांता एकारांताश्च सार्वत्नीवादिकाः दइपालनेदयते
धेटपानेधयेति कोगारेशाष्टे कायति दोस्वाप्ना शाउयति एवंध्वसयत्यादयः अकयकगतोककदास कङ्आदोत नरवमरवसर्पण अ
गवेकगतो लगमगारशकायां राधउत्ताघउ शघउ शाक्तो स्माघङ्कवान अर्चपूजायां कचतुउदासिबंधनयो। इत्यादायात्मपितोवादायाः
मउयावादवंगतव्याः इदानीन्नादिगणेकयतोनतरलेकूञ् णालुकामविकरणगणनेदशाएकैयस्पता हशातूञ्यदादेर्गणान्ञ्दनरूणइ
त्यादिकानक्षत्रगणानकङ्गशितिबादया। स्वद्वाराग णाप्रत्ययमनूहोवर्णितकष्यंतइत्यर्थः अइनरूणए अयूकेवंगत्यय आदोदलुंक अदा ५१
दर्गणाउत्यत्रस्याणोलुस्मवति वत्यत्रस्यजातमात्रस्यपितकार्यसोधताससाम्पत्यर्थः तादोसा दावप्रत्ययेमर्वेत्रवसावपोऋमाताम्निति कार

अति अन्नः अदंतिअन्ति अन्तः अद्यायादादो अद्यात् अद्यातां अद्युः इत्यादि तुवादो अत्तु अन्नाता आन्तां अंदंतु कमाउत्तरस्यौहोर्द
र्नवति मातारूभावपरूइत्यनिशायाः अद्धि अन्नात अन्नां अन्न अदादिस्थापउगामोवरूध्यः अत्तर्जाताः परायादिपूर्भिपूरणायोरुगं
स्मिनवानात्यर्थः दिवासावदू स्वरादः इतिअट्ट्हायउतमवर्णदार्थअयणालुकिचरूतञ्जा दोदिम्यारडागमेचरूतञ्जादूनइतिरूपं आ
न्नाआदन् आदः आत्त आत्तइत्यादि शाउस्वम्रेइकारआत्मनेपदार्थः अयोलुक् शाइ सर्वत्रशाउायुणोनवति सर्वत्रआ त्तिषय इतिवि
शेषणाय अन्यथाशिष्यकिंचिदिवअमादित्यादो विरुध्यात शाते शयाते शाडातारूट शाडः अंतः रूट उकारउत्तारणार्थी टकाराउब
धस्वानतियमार्थः शरअंतडतिस्थित आतांआतादनता आतः अ तः अत् अनतः अतः अत्मनेपदस्य अन्त इत्यस्य अत् भवति। अक
राउत्तरस्यो नवति शेरते क्लिनात्यमाः शाषाशायाशाराथ। शायेशावाहे शामाहे। विधिमंसावनयोः शायीतेशयाथा
तां शायीरन् इत्यादि आशाः प्रेरणयोः शेतांशा यांतां शाडाः ताङूट आताःतादनता शेरतां किलात्यमा शि
ष शायाथां शिध्वं शायि शायावहे शायामहे अनद्यतनतता त अशेत अशयातां रूदूअत् अशेरत अशथाः अश
या थाअयाधं अशयि अशावहि अशामहि तुसूव्यक्तायां वाचि त्रकारअनयपदार्थः अबादावापितशिमे स्तुवईप्रत्यय
याऊत्तमारवषणाय अवाक चितूअबादावितिनावसभमोमवानाः अपिरूात आदिशक्षातअ पावकिचरूातपश्चात् ईकारा विधियइति
समादधात अन्यथा अपित्रादि ङितइत्यानईकारस्यङि आनूअवायादोगुणनावाःप्रमेज्यतआत्यरूत्यथासमादधत अपूआदिः अ
नायः स्यतास्मिनूअबादोविषय लुग्विषयइति तस्मात्सशाविधेरव्यात प्रत्यय व्यतिरिक्तबादाप्रत्यायस्यांतङिवतेततनूगुणप्रतिषेधःअ
धवाअत्रस्त्रापकारमुच्चारणाय ईयितिशसीतितनईकारस्यपिचानूषेवानात्यत्रगुणनवत्यव अन्यच अबादावपिति शमाति ङितक
राकातिदोशाड्ष्टव्यः तत्रपरूमन्नकाराःस्वास्वयाऋसानामितिदकारोतेनरूकारापितिपरापिईप्रत्ययः तस्माद्रुवाविनिमित्रानि गुर

उणादयो।

णाबादेशो ब्रुवाति अत्यत्र स्थानिवद्भावान्नगुणः ऊर्णा द्योर्धातोरिच्यौ। स्वरोस्त्योर्विनिटस्यानेऽधातोरित्यत्र अरुवस्योरुतेरयशब्द
ऊधातो। विकरणस्थानेऽनादेशस्तापकस्यतु प्रत्ययस्यधातोरसंयोगात्पूर्वक्रमस्य एकस्वरस्याच्धातोरित्यकलक्षणस्यैयो रुचये
नायाश्यिबोनवनः स्वरेष्वारायस्तद्विलक्षणस्य आतकस्वरस्य अनेकस्वरसंर्वस्यवड्यो यकारवकारोनवतः ऊशाष्ट्रानृयेत्याद्यो आतकस्वर
वोनावयियकारानवति इयवरियादोअसंयोगपूर्वेव आतकस्वरस्योपिवकारानभवति विशासमाह नानप्यार्ता न अनपि व असाय
गपूर्वस्य अन्तकस्वरस्य चाधातोरूवर्णस्य अनपिविषय्यआरयरेषकारोनभवति किंतु उच्यादेशोनभवति ऊऊवतुरित्यादो अनपाति
अहणाड्रादा नास्यअविषयवकारपास्यर्शनानङ्कतातिनिषेधा निञ्जहोतःकिंबोनुवति नुर्आनिडतिञ्चितस्य नुवंति अबादीवा
।थितिञ्चिरगुणः वश्च्वुवच आहस्थराप्यचानां तुधस्तरूषा॥ नि बादीनाप्यवामांगाय अङ्गम् वम् वपु अङ्गम् शत्यानयवा
दशानवति यथाक्रमं ब्रुवःआह इत्यादेशाद्यनवति मि धानामेवआदेशनान्नणकारात्प्रूहघ्यः आह आहतुः आ
ऊः तरस्थकारथारब्रुवाहकारस्यनदारादोशानवति आ ह्याआहतुःयादादो ब्रूयात् ब्रूयातां ब्रूयुः ब्रूयाः ब्रूयातं ब्रूयातब्रू
या ब्रूयाव ब्रूयाम ब्रुवीत उवब्रुवायातां ब्रुवारन् ब्रुवायाः ब्रुवाया मां ब्रुवाधं ब्रुवाय ब्रुवावहि ब्रुवामहि उबादोशघमनगुणः ततड।
कारः ब्रुवातु ब्रूताद्वा ब्रूतां ब्रुवंतु ब्रूहि ब्रूताद्वाः ब्रूतं ब्रूत वच ब्रुतीणोनात ब्रुवाणि ब्रुवाव ब्रुवाम। आत्मनेपदे ब्रूतां ब्रुवातां।
ब्रुवतां वच आतोः ताइनतः ब्रूष्व। किलातः सब्रुवाथां वच ब्रूध्वं ब्रुवै वच ब्रुवावहै ब्रुवामहै दिवादोषि अमानिसत्विरवासवणक्रमा
मिति दकारऊस्यनकारस्याइथात् हिपियरपिईकारः गुणो अब्रवीत् अब्रूतां अब्रुवन ईकारः अब्रवीः अब्रूतं अब्रूत वच अब्रुवं।
अब्रव अब्रूव अब्रूम आत्मनेपदे अब्रूत अब्रुवातां अब्रुवत आतोःताइनतः अब्रूथाः अब्रुवाथां अब्रूध्वं अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि।
।एवमन्यपिब्रुविकरणाःइस्था। स्वाप्रकथान यावायरण शब्दासस्फमनस्तरण वागतिगंधनयोः आसरण नावासो मामानीलायहारा। ५२

दाने साक्षोके इत्यास्योःअपि धातुपादस्वर्गवयाः ब्रुविकरणस्यापिञ्जहोत्यादेर्गणमातेदर्शयति ऊवानादनया कदाचि
च ऊइत्यादेर्गणाडुत्यन्नस्यापोनुभवति सतिनम्मिनद्धातोर्द्विवचनं नस्मिनुविसति धातोर्द्विमित्यर्थः सस्वरआद्यावयवोः द्विरु
क्तोद्विर्भवति एतञ्चसंगताः त्रिलिरिवत उत्तरजास्यापुग्याणानवद्धिति ऊहास्तुः २ सर्वसंबंधिनाः कवर्गहकारयोश्चुं चेन
वति सर्वसंबंधिनाफयानोऊबास्थचपाश्चनवति एतन्मध्येऊबेस्यासर्वेषांफदधयनानाऊस्दगाबानवंति नापस्यासर्वेषांधफेबध्वा
व्यानांचपानवतिनाविवकाः अत्याधाड्ढाहानिधनचदहानात्यपि हृयस्यातुऊऊरितिइतिश्चित आपालुक गुणः ऊहाति ढिन्नात्रगुण
।ऊऊतः देः २ द्विरूक्ताडुत्तरस्यातइत्यस्यातनवति नानाप्यार्व इति नानप्यार्वशति अत्रआतयोनियद ऊहान्तरवअच्छिघ
यवकारःआस्यर्थमिति सर्वमिनिहितंननद्रुहान्तरविधा यवकारः ऊकतिगुणःकिलात्मसाऊहोषि। शब्दावीलाप
ः प्रत्ययसंबंधिनउकारस्यवमायाः परयावीलायान वति क्वचिदत्यत्रापानिधनुसंबंधिनाःतुवर्णस्यात्माःप
रयाःवीलापःऊऊः ऊऊव ऊस्ताऊऊम। व्यापरयोऊ हान्तरव्युकारलापकत्तिऊवषणाथःयादादो ऊऊयात्
ऊऊयातां ऊऊयुः ऊऊयाः इत्यादि होदमितिबाद्दिवि॥ धेवाक्रव्युः अग्निहोत्रऊहोति अग्निहोत्रऊऊया दित्यनम्मि
न्नर्थविधविहितस्यतिवादोपाणिनाख्यामामसलदृसंज्ञा ऊबादो गुणःऊहोतु ऊऊतादाडिः वानगुणःऊऊतां धेरित्यतु ऊ
कतु ऊदशाध्याडुत्तरस्य हेर्द्विर्वक्तव्य इत्यािहधि ऊऊधि ऊऊताद्वा ऊऊतं ऊऊत पित्वातगुणः ऊहवानि ऊहवाव ऊहवाम।हे।
वादो द्विवाशावदगुणः अजहोत दिश्वात्रगुणऊहाहाडुरऊऊतांआतअमृद्विरत्याडुत्तरस्योत्वंसनवति रूतर्द्विवचनछसिपरत्वेन
वतिरत्तुक्वात अजुहवुः गुणंसो विसर्गः अजुहोः अजुहुतं अजुहुत अजुहव केचिदत्यत्रापात्फक्रमातधातोरुकार
लोपः अजुहुवं अजुहुव अजुहुम अजुह्वदरगातो उकारआत्मनेपदार्थः ल्वाद्यादितइतिसूत्रविहोषणार्थः होतेइति।चिन

पुंजपदीप

कादेर्दीर्घ इति द्वित्वं श्नोर्लुक् ह्रस्वः। द्विरुक्तस्याभ्यासस्य सर्वस्य धितोदीर्घस्य ह्रस्वो भवति तयोर्लुकि हुन्नन्तरं प्राप्नोति यथा जहातो
माङ्मानौ शब्दान्तयोः सर्वस्य ईकारो भवति लुकि सति ज्ञस्वा जहातु। कथं जहातु इति ईकारः। ततो जहाहि इति मि
द्ववेऽहःबान्धुन्तश्च वा इति पाणिदर्शयति॥ हुश्नो लोपार्धं संज्ञस्य ईकारस्य नश्यम् पराभूय आन्तराद्वर्तिनस्य पति। जिहीते॥
स्याधमानो शकारस्य लोपो भवति। ङिति च परे ईकारः। जिहीते ङिति च परे आकारस्य लोपः। लोप ईकारश्च। पापवम सर्वे जिहीते। जिह
ते जहाथ जिहाथे जिहीध्वे जिहीवहे जिहीमहे। जिहायाता जिहाताम्। जिहाथा। जिहाया। धा। इत्यादि सर्वत्राकारलोपः। तुवादौ आत्मनेपदे
षु जिहानां जिहाना जिहाथ जिहाथां जिहाध्वं। पित्वान्न आकारस्य लोपः। एए जिहे सर्वत्र दीर्घ जिहामहे दिवादौ आत्मने।
पावश्च अजिहात अजिहाता आतां आताम् अनतः अजिहत अजिहाथाः अजिहाथां अजिहाध्वं अजिहि अजिहीवहि
अजिहीमहि अदाकृत्याम उकारउदि आयदि। क कारः किंकार्यार्थी कादेर्दीर्घ इति आपो लुक् द्वित्वं कस्य
ःआह्वाध्वुः कपानां अबेघणाः जहाति मिवाश्रत्रापि ङिति। इमे ईकारः ङिति परे आकार लोपः जहाति अहिया
न ईकारः जहीतः। तामां ङित्वादाकारदेरिस्य तु आकारलोप॥ श्च जहति जहासि जहाथः जहाथ इत्यादि यादादौ विशेषं द
र्शयति आतो लोपः जहातेराकारस्य लोपो भवति यादादौ परे इत्यकम हल्कि कं ते यं पवति तदा जह्यात् यादादौ वत्सुद्ध
न्निकुम स्यामिति पदवश्च अव्याः यस्मात् आतो लोपो वक्ष्यमाणेन यादादौ —— सूत्रेण आकारलोपः इत्यर्थः। किंचित आतो लोपः इ
त्यस्य वक्ष्यमाणं निर्वहति जह्यात् जह्यातां जह्युः इत्यादि तुवादौ पिति हस्व ईकारः जहातु ङित्वादाकारः जहातात् जहाता
हिरिति अन्तः अकारलोपः जहतु ईर्वाहो जहातोर्हेरि परे इकारो भवति हेस्थाने ईकारः सिद्ध एव। किं कारणं इकारः मध्य।
नावपादाय धातोर्ल इति आकारस्य वा अथवा ईर्वाहो इति सूत्रं पवनाय ई। ई। वा हो। जहातेरिकार ईकारश्च वा भवति हौ परे इकार

परे जहिहि ईकार पक्षे जहीहि तत्र पात्रावपाते आकारः सिद्ध एव जहाहि नातउ जहीतात् एवं रूपत्रयं भवति मवर्णेदा
र्घः जहानि जहाव जहाम अजहात् अजहातां अजहुः। ह्रस्वा अलापः अमि ङितिश्चोर लस्योविति सूत्रेण आकारलोप इत्यर्थ
ः अजहाः अजहात अजहातं अजहाता। ङित्वात्तावन्न आकारलोपः अजहां अजहाव अजहाम जुहोत्यादि तु कारोद्धितका
र्यार्थः आकार उत्तमपदार्थी कादेर्दीर्घ इति आपो लुक् द्वित्वा ह्रस्वः। ददाति दादो द्विरुक्तस्य दादाकारस्य लोपो भवति ङि ति
परे देस्थावित्यस्यापवादः स्वासवयाः दत्तः दे ददति ददासि अङित्वात्राकारलोपः। दत्थः दत्थ ददामि दद्वः यादादौ सर्वत्राकार
लोपः दद्यात् दद्यातां दद्युः इत्यादि तुबादौ ददातु दत्ता द्वा दत्तां ददतु दादो दामि निबुकुवचानतदादया। संगृहीता॥ ता
दववि दृष्णामि दादानामिति लोपारदादीनां सर्वस्या। लोपो भवति अकारस्य वा एकारादेशो भवति शादिस
क्षितएवाकारस्य नतु आतः इत्यादि प्रमाणं बोध्यम्॥ देहि दत्तात् दत्तं दत्त इत्यादि दिवादौ अददात् ङित्वा
न आकारलोपः अददाः अदत्तम् अकारलोपः अ॥ दत्त अददा। पित्वात्राकारलोपः अदत्त अदद्म इत्यादि
आत्मनेपदेऽपि सर्वत्र दाकारलोपः दत्ते ददाते ददते इ त्यादि यादादौ ददीत ददीयातां ददीरन् इत्यादि तुवादौ।
दत्तां ददतां दत्स्व दध्व इत्यादि ददै ददावहै ददामहै इति धायामादेदपत्य सन्धुदददात इत्यस्यापि नपरे नोध्वतारिति ज्ञाय
अदत्त अददता अददत इत्यादि तु अत्र अन्तरां पाषाणाया। उभयपदी अत्र कादेर्दीर्घ इति ह्रस्वः कपानां जबचयो दधाति ङि ति
सर्वदस्य कास भवेऽधिकाराच्छिति ङा सपराभवेंदकारस्य धकारो भवति दादिरित्याकारलोपः दधतम् इति सिद्धम् सवसच पादन्नसाना
मिति धकारस्य तकारः धत्तः अत्र तथो दइति न भवति क्षासपरात्पूर्वो विकृतकारश्चामवान् हरिस्यतु दादिरित्याकारलोपः धत्थः
दध्मसि इत्यस्य पित्वान्नाकारलोपः धमा धसे धे तात तनन्व धं हि इति ङिति कासधकारिः विषयसर्वत्र पश्चमान्पपिकादाया।

५३

MEMORIAL

पृजप ८०

अनुसंग्रहान ऽष्टव्यः दिवादिगणमाह दिवक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकांतिगतिषु दिवादेर्यः दिवादर्गणात्तूयप्रत्ययो
भवति कर्तृविहितेष्वन्यादिषु चतुर्षु दिव्यर्थेषु परतः आपापवादः दीव्यति दीव्यतु दीव्यतु दीव्यतइत्यादि भवतिवद्रूपं तथ
षिवमावनतुसंतानेसीव्यति ष्ठिवाग्राविस्तीपष्ठीव्यति त्रसताच्छागाञ्यस्यति त्रुटछेदने त्रुट्यति राधसंसिद्धौ राध्यति शुषशोषणे शु
ष्यति श्लिषआलिंगने श्लिष्यति दृहविवित्सुदृष्यति ... दर्शनेदृश्यति तृपप्रीणनेतृप्यति दृपहर्षेदृप्यति इत्यादयो
दिवादिरादिगणस्त्वाष्मानादाइष्टव्या ॥ ॥स्वादिगणमाह षुञ् अभिषवः कंडन स्वादेःश्नुः ष्णतोरादौ वृत्तमानायाः ध
कारणकारयोः सकारनकारौ भवतः इति षकारस्य सकारः   स्वादेः श्नुः स्वादर्गणात् श्नुप्रत्ययो भवति चतुर्षु दिबादिषु परे
षु अस्यापवादः प्रागभिप्रायोगः तथाश्नोरित्यक्तवा   नु अभिषुतुइतिस्थिते श्नादन्ननधात्तोसुनुंमा प्रादेः णात
सुनुमा प्रादरुपसर्गात्परस्यास्वादेर्नोनमादीनांधातु   ?इतिपूर्वस्याविनाशेवषकारणकारौ भवतः नाधतिते
षवतिमिनुषुमस्तु प्रादेः किलान्परस्यसस्यषः षकारा   रफऋवर्णेभ्यः परस्यानकारस्यणकारइतितात्पर्यार्थः॥
नुयः तुस्वनुयः विकरणस्यतुप्रत्ययस्यउरश्चान्यभस्यवगुणो   भवति पितिपरे अभिषुणोति कइयतात्पर्यः सुनुतः सुन्वति
सुनोषि सुनुथः सुनोमि उर्वासावात्लोपः सुन्वः सुनुवः सुन्मः सुनुमः सुनुयात् सुनुयातां सुनुयुः इत्यादि श्नप्रत्ययस्य उश्चान्न
गुणः सुनोतु सुनुतात् सुनुतां सुन्वंतु उर्वाहेः प्रत्ययसंबंधिनउकारादुत्तरस्याहेर्लुक्भवति वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पार्थः तदवाहि
सुनोति वाअसंयोगादुत्तरस्यनभवतीति यथातक्षुअश्नुवसंयोगादुत्तरस्याहेर्नलुक् तेनअसंयोगादुत्तरस्याहेर्लुक्
भवति संयोगादुत्तरस्यतुनोविकल्पः सुनु सुनुतात् सुनुत सुनुत रूपइतिगुणः सुनवानि सुनवाव सुनवाम अ ५४
सुनोत् असुनुतां असुन्वन् उर्वासावात्लोपः असुन्व असुनुव असुन्म असुनुम इतिआत्मनेपदेपि सुनुते मन्त्राव।

असवः तासनतः सुषुप्त उर्वासावात्लोपः सुन्वहे सुनुवहे सुनुमहे सुनुमहे मन्त्रीन सुन्वायामासित्यादि सुषुता सुषुवाते।
आतोः तोदनता सुषुवे पिताषुपइतिगुण। सुनवा वहासुनवामहे असुनुत असुन्वातां असुन्वत असुनुथाःअसुनुध्वं।
असुन्वि असुन्वहि असुनुवहि असुनुमहि एवं चिञ्चयने चिनोति इत्यत्र हेमचरणे धुञ्कंपने धूनोति भिछिशायने इ
त्यादयो ध्मनवः स्वादिगणश्चाधमनुपाकादवगंतव्या। रुधादिगणं क्रियांदर्शयति रुधिर् रुधिर् आवरणे इरइत्संज्ञकः इवि
लोविकिविडाषणार्थः रुधइतिस्थिते रुधादेर्नम् रुधादिगणात्नम्प्रत्ययो भवति कर्तरिविहितेष्वन्यादिषुचतुर्षु दिब्यर्थेषुपर
तःसकारोमिदन्त्य स्वरात्परेः इतिमवसतिनियमार्थःतोणिमंते   ।रुणध्तिइतिइतिस्थितेतथोर्धः तस्यतस्य धकारयोरपोस्त्रका।
रधकारस्यार्धकादेशो भवति इतितकारस्यधकारइत   रुबेजबाइतिपूर्वधकारस्यदकारः रुणद्धितससोस्यातम
सायस्यातमावश्रम्चनमस।नस्यनमसा रुधदेन   सिइत्यातनविहितस्यातमप्रत्ययस्यसंबंधितारःकारश्र
सुवीन्यस्यधातोश्चाकारस्यलोपोभवति उतिपराइ।   त्यकारलोपनयोर्वइतितकारेस्यधकारस्तातरुबेजबाइ
तिमर्वधकारस्यदकारस्तात नञापदान्तइत्यनुस्वारनवाइति   सिध्यति एवंरुतिसर्वत्रअकारलोपः रुंधंति रवामनपायकसा
सामितिधकारस्यतकारः रुणत्सि धकारस्यधकारस्तात रुंद्धः रुंद्ध थित्वात्रअकारलोपः रुणध्मि रुंध्वः रुंध्मः रुंध्यात् सर्वत्र उ
वादकारलोपः रुंध्यता रुंध्युः इत्यादि रुणद्धुपिद्वाअकारलोपः रुंद्धता रुंधत रुंधतु रुंसाद्धिर्हिः रुंद्धि रुंधता रुंद्ध रुंद्ध पिदा
त्राकारलोपः रुणधानि रुणधाव रुणधाम दिस्यादीस्यात् २ हसाउत्तरस्यादिप्रमिपरशत्यतयोर्लोपोभवति इतिदिलोपः
धावसानइतिजुबाचपाद्य अरुणत् अरुणद् वाशब्दोशाक्रिरेव अमवतइत्यादित्योदेवेकामवरूपअकारलोपः अरुंध
नामध्यमइरुषकवचनादिस्यादिसादितिसिपि उपसावसानइतिधकारस्यविकल्पनदकारस्तारसःस्कारस्यसका।

३ऊ०१०८

रोधानवति मिपिविधाय इतिसकारस्य मकारेऽतेनस्य चाद्यार्विसर्गइतिविसर्गः अरुणः पक्षे अरुणत् अरुणद् तयोर्द्वयोः अ
रुन्द्ध अरुन्द्ध ठिङ्न्तानावश्चाकारलोपः अरुणध्व अरुन्धं अरुन्ध्म आत्मनेपदेऽपि अकारलोपः तयोर्द्वयोः रुन्धे रुन्धाते रुन्धते रुन्त्से
वपाकसमानो रुन्ध्मः रुन्ध्वहे रुन्धाते रुन्धीत रुन्धीयातां रुन्धीरन् रुन्धीथाः इत्यादि रुणद्धु रुन्धां रुन्धन्तु रुन्धि
वपाकसमानो रुणध्व रुन्धधं रुणधानि रुणधाव रुणधाम रुन्धीयातां रुन्धीरन् रुन्धीथाः इत्यादि रुणपिञ्चाद्वाकारलोपः अरुणद् अरु
न्धतां अरुन्धत तयोर्द्वयोः अरुन्धाः अरुन्धथां फलबजबाः अरुन्धं अरुन्धि अरुन्ध्वहि अरुन्ध्महि वर्जितरुन्धीकरणे भिनत्ति।
शिषविचाषपरणादिपूर्वः नम श्नुतिः श्नु विचितश्चि छिन्त्या॥ कारलोपः अर्थकरणश्चिनत् छिनत्ति छिन्दन्ति अन्यथा॥
क्रिंन्त्रीरुणक्रान्तिगतिषु अनक्ति इत्यादयो रुध्मविगा॥ णच्छाध्मनाद्यधम्व पादोदवगातव्या व तनादिरूपमा॥
धनमार्गदर्शयति तच्चविस्तार तनादेरुपू तनादिर्गा॥ णादुपूर्वस्याऽयानवति।वच्चर्धिदिघ्यर्यंतन्त्रपरतः तउ
तिइतिस्थित रूपइतिगुणः तनोति इच्छान्नगुणः तनुत॥ इत्यादि तेनुयात् तनोतु अतनोत् इत्यादि छ्नतिविा
रूपानयं उक्ति अकरणे अकारवतनयपदार्थ। उकारस्त्रि॥ मकृविधमनार्थः तनोदरूप् रूतनिश्चितिस्थितागुणइतिगुणे
रूतकरूतिइतिस्थिताः रूपइतिगुणः करोति डित्पठु डि-ति अत् उ। केवलतरकारस्यैवकारोनवति डि-तिपरे रूतः वपप्रस
यनिमित्वगुणरूत डित्पठुरिति अकारउकारः स्याडिच्छात् रूपेइतिगुणगुणः कुरुतः कुर्वन्ति करोषि कुरुथ करोमि रुजे
नित्यवाभारुलोपाचसम्यः रुप्नाचामः परयोउमोर्वाइतिविकल्पनप्राप्तववर्सलोपानविकल्पनकिंतनित्यस्यादि कु
र्यात् कुरुतद्धा कुरुता कुमवतवताम्पर्थः कुर्वः कुर्मः कुर्वोय रूत्रउत्तरस्य उकारस्यलोपोभवति यकारपरकुर्यात् कु
र्यातां कुर्युः कुर्याः कुर्यातं इत्यादि कारा कुरुतद्धा कुरुता कुर्वन्तु उर्वादिशितिलोपः कुरु कुरुतात् कुरुत कुरो। ५५

तापिच्छाः रूपइतिगुणः करवाणि करव करवाम अकारात् अकरुतां अकुर्वन् प्रत्ययस्य ऽहिस्रा उकारस्यगुणश्रोविसर्गः अक
रोः अकुरुतां अकुरुत रूपइतिगुणः अकारवंतिस्य सुलोपः अकुर्व। अकुर्म। आत्मनेपदेऽपि कुरुते कुर्वाते कुर्वते इत्यादि
कुर्वोधाकुर्महे कुर्वीत कुर्वीयातां कुर्वीरन् कुर्वीथाः इत्यादि कुरुतां कुर्वातां कुर्वतां कुरुष्व कुर्वाथां कुरुध्वं रूपं करा
वै करवावहै करवामहै अकुरुताम् कुर्वतां अकुर्वन् अकुरुथाः अकुर्वाथां अकुरुध्वं अकुर्वि अकुर्वहि अकुर्महि एवंरु
ण क्षिणु हिंसायां क्षिणोति इत्यादयो रूपोऽवादवगन्तव्याः तुदादि गणप्रक्रियामाह तुदव्यथने तुदादेशःतुदादेर्गणात्कर्तृवि
हितशश्यादिश्चचतुर्थपरश प्रत्ययोनवति तुदति तुदेतुतुदेत्॥ अतुदत् एवंभवति वाच्यं स्पृश स्पर्शने स्पृशति मृशे मर्श।
मृजति स्फुरति इत्यादयः। तुदादिगणस्था धातवोऽवगन्तव्याः॥ पादोनमान्याः स्वादिगणप्रक्रियामार्गदर्शयति दुङ्
अक्ष्यविनिमये ताक्रयादेःस्वादेर्गणाश्नाप्रत्ययोन वतिकर्तृविहितशश्यादिषुचतुर्थपरतः श्नोर्णामं।
नि क्रीणाति ईहास ताइत्यस्याकोरस्यईत्वंनवति डि-तिश्च॥ सपरक्रीणीत मूइतिस्थित आकारस्यशत्वरूते क्रीणन
तः तनः ताइत्यस्यविकरणस्य किकरणस्यसंबंधिनआतः आकार स्पलोपोनवति डितिछोरपरश्चाकारलोपः एवंरूपरउस्साधनं॥
यां क्रीणामि हि-ऽआत्मवाआर्ईकारः क्रीणीवः क्रीणीमः क्रीणीत क्रीणीवं क्रीणीमा क्रीणीयात् क्रीणीयातां क्रीणीयुः इत्यादि क्रीणातु क्री
णीताद् क्रीणीतां क्रीणन्तु क्रीणाति क्रीणीतात् क्रीणीत क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम अक्रीणात् अक्रीणीत अक्रीणन् इत्यादि आ
त्मनेपदेऽपि क्रीणीते क्रीणाते क्रीणाते अक्रीणीत ग्रहउपादाने.ग्रहादि-तिव ग्रहाणिति ग्रहोदिगणपर्येषमायिबङ्क्वचनं।
तदेवविहरणानि ग्रहउपादाने ज्यावायाद्याज्ञोवजुमेतुमंतात कनप्राकान्तेव्यधतोऽत्वाव्याकोत्ताय्यच्याज्ञाकरणा प्र ग्रङ्गाष्पा
यो श्वाबदन्ते स्त्ररूपाक इत्येतषांकि ङिडितिषेपरसंप्रसारणंसेवति अन्तवत्तिपातायज्ञादिमध्यगणिमचावादशुक्लो मंप्रमा

णंनाम यवरणं शृतइतियज्ञायवरामितित्रज्ञातांकय गृह्णाति अत्रनाप्रत्ययस्य अपिन्नादिहिदितिङि:न्वानसंप्रसारणं ग्रहणस्या
दिउयकः किज्ञान संप्रसारणं गृह्णाना गृह्णंति इत्यादि गृह्णीयात गृह्णीयाना इत्यादि गृह्णीत हिविधायविशिषमाह हमाद्यानादो
हमातआनतदो हेमातहमातानक्र्यादिगणात्हापारआनेहत्यायीनवतियक्रआनहइतिछिताआनप्रत्ययस्यडित्वात्संप्रसार
णं अतेइतिहल्लोपः णत्वे गृहाण इत्यादि अगृह्णात् एवं मुषमुषो मुष्णाति मुष्णीयात् मुष्णातु मुषाण अमुष्णात् मुषवान्तये मुष्णा
ति मुष्णीयात् मुष्णातु मुष्णाण अमुष्णात् क्र्यादिगणे ह्यत्र लेपिअनुबोधउयाबाद वगंतव्याः एवंसर्वत्रकर्तरिप्रक्रियादृष्टव्या वादिस्म
प्राणप्रोक्तांश्चेत्तनाउक्रियाकाण्डरिज्ञातायस्पर्धा मुनयस्तनोशास्त्रं तरस्यवहारमोकर्यायतिबादिचतुष्टयस्यशास्त्रानरभामिदं
संज्ञातरमाह एतद्विनक्रिचतुष्टमार्वधातुकंसंज्ञपरमार्धका तुकसंज्ञं पाणिनायामो इति एतदितिबादिविक्रियचतुष्ट।
य परमितितिबादिचतुष्टयानुपरंयकप्रत्ययादिविभक्ति षकं अनिशायनहमादद्यंदिाम्वतिपउत्यथादि अ
रयतूविस्वतिप्तदादि शातुशोनाचोविहायरुस्तत्पयाः श्च तस्मर्वमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनायोनामात तिङ्शित्सार्व
र्वधातुकाआर्धधातुकसंज्ञं पाणिनायानामात आर्धधातुकांश्च। परस्मैकत्वात् ब आत्मनेपदस्तु तडुंजविनिर्मितायांसारखेत
स्यविहतात्विनार्थवत्यां यानेतिकर्त्तरितिबादिचतुष्टयास्यंप्रक्रियाकनिघायादिक्षउायागात् ब आ। इतिकर्त्तरिप्रक्र्यातव
तुष्टयप्रकघनानतरंमावकर्मणोःप्रक्रियांदर्शयितुमुपक्रमते अथभावकर्मणार्थकिंप्रक्रियति अथशास्त्राधिकारार्थः यकिप्रत्यय
एतस्मावकर्मणः प्रक्रियाधिक्रियतइत्यर्थः अकुविकर्मणित्र नविद्यातकर्मयेषांतेअकर्मकाः टाइकाइतिसमासोमोनःप्रत्ययः ते
भ्यःकर्मकेभ्योबाह्यकर्मरहितानेभ्योधातुभ्यः लुविनावेआत्मनेपदंभवति तथायसकर्मकास्योबाह्यकर्मसहितेभ्योधा
तुभ्यःकर्मणिभवति अकर्मकस्वरूपमाहयितुकर्मनिरपेक्षक्रियामाकाङ्क्षअकर्मकाः नूपेधात्वामाशाढ-प्रततयः इतिस्रयनयडाविन ५६

मरणशंयाप्तमज्ञाच्छिनिजागरणं काइलज्ञाहस्विदापर्यर्थधातुगणांतमकर्मकमाङ्कः गतिज्ञानपविश्वतपविधनदामालाजनामाङ्हुते स्र
तिजागरणं क्रयत्वदम्बयदानसज्ञाकमिस्टशं नविस्तुतिपठिशंतिपुष्टधमपष्टं घमादिकं वदसकर्मकाज्ञायावक्रिमानादिकर्म
ए स्पइकर्मकाः सकर्मकाश्चधनवालस्पणाया: कर्मनिरपेक्षक्रियामाकाङ्क्षिरस्वबाह्यकर्मनिरपेक्षाभावात्यवकाराद्दृष्टव्या
यताहिसकस्यापिअवि वक्षातःकर्मनिरपेक्षक्रियामाकाङ्क्षिस्वबाह्यकर्मनिरपेक्षाभावात्यवकारोदृष्टव्यः यताहिसक
र्मकस्यानिधायिच हरुपात नेरुद्रपते नेदपद्यातइत्यादी तथाचदशापणइत्यसयसातः शापणार्थतयाकर्मसापेक्षक्रियाभि
धायिनापिअर्थतरहात्रःभरणार्थत्वेनकर्मनिरपेक्षमहउप न यथानदीवहतीत्यादौ तथाहताभावविक्षापहत्यनी
त्यत्रधात्वाधायिसंयरहणकर्मनिरपेक्षतादशावावर्धतात्य ादोअविवक्षयाकर्मनिरपेक्षताहरुपात जावबाणाए
धरणजीवतात्यादौप्रसिद्धाकर्मनिरपेक्षता उक्तंहि धातोरर्थांतरहात्रःधात्वर्थायपसंग्रहात् प्रसिद्धर
विवक्षातः कर्मणाकर्मिकाक्रिया वदन्तिच अकर्मकापि कदाचितूसकर्मकतामनुभवतीति तस्मायिधातवः
कर्मनिरपेक्षामवक्रियामाकाङ्क्षि तेअकर्मकाइतिज्ञेय नतुस र्वधाधातवस्कर्मकास्विनुमर्हति यताहिकर्तृव्यापारलक्ष
णयाक्रियया उगम्यमानमातरनित्यकर्मजाग्रादवकारात्यर्थसर्वत्राउसंदधाति यथाओतशायानेकारातिपचति पाकंकरोति
इतिगम्यमानत्वात् अकर्मकेसकर्मकविवक्षाबाह्यकर्मणि नातरइत्यसयं ब यकचउर्धातानीवकर्मणिचयकुप्रत्य
यानवति चउर्थस्त्रांक्रियतिवादिगुपरतः उिन्नादवगुणप्रतिषेधविधनातुककारोऽयकीतिविशेषणार्थस्तावववतेमि
थमार्थमाह सावास्येकत्वादेकवचनामवनवति प्रथमपुरुषस्मानावःक्रियासामान्ये नाम्येवअनेनेवकर्मणित्वनवचना
नवनातिस्पचितं उदाहरति स्पयतनधता एध्यतेअभिजके अस्पतसंक्रिगउयतेश्रणइएणअत्रधात्वर्थसामान्यविव

कुं.उ.प.२७

इयानात्वेआत्मनेपदं वायत इति कश्चित् घरवद्यंकारःसर्वत्रेशा।उगुणो मनुष्यानितङ्क्ञाम यथ्यन्यस्यक्रियाद्यनापितद्युणा।
मिषध्यात पञ्चम्य ञाय्यात अकर्मकोपि कश्चिद्विवक्षावशाद्दर्शयति अकर्मकोपि कस्यचित्सकर्मकत्वमत्र भवति अकर्मकोपि
स्यकर्मरहितापि धातुःकदाचित्सकर्मकतां प्राप्य कर्मयुक्ततां प्राप्नुवति अनुभवतानि यदागादुपसर्गायोगात्प्रवर्तनः सकर्मक
वत्तुशाहृतं तादवविहणानि उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यत्र नीयतइति वचनादिति बलात्ःमनुष्यधातवनशाक्ताउपसर्गेणि
घो:न्यत्रनीयतेअन्यस्मिन्नर्थेसंचार्यत इत्यर्थः उदाहरति सुखमनुभूयते स्वामिनेति इह सकर्मकत्वात्कर्मण्यात्मनेपदं अत्र
सुखंकर्मप्रत्ययार्थः सकर्मकेभ्यरूपमाह यित्वकर्ममापेक्षा कि यांमाप्नुःनसकर्मका इति सकर्मका वाच्यकर्मयुक्ता इत्यर्थः उ।
दाहरति कटःक्रियते कर्मण्यात्मनेपदं कटस्यकर्मत्वं अ न्याक्रियमानामिद्युरूपमानेष्यमः चेडःरवाक्रियते
सागरेरिति अत्र शुभ्रादिमध्यमःविशागे:सुखादिक्रिय अ स्मदित्विनमः क्रियतइत्यादिमाधयितुंसूत्रमाह अथ
कि ऋकारस्यरिङ् आदेशोभवति यकारस्याकिचपरात्।। स्यायकं च तस्मिन्नयकि ङकाराःतद्वंधमधनार्थः
तनक्रियातइत्यादौ यइतिद्वित्वेणनदाघः क्रियते क्रियतो कि। यतां अक्रियत एवंतेत्येयकृप्रत्ययमाइष्टव्या मृदु:प्राण
त्याग भावेकर्तरिविकासवरूपं कर्तरिहुङ् वादात्मनेपदं हृतइति ध्रित तुदादरइति अप्रत्यय आगते अयकोतिऋकारस्य
रिङादेशः तेनधानोशितिङय श्रियात इतिस्मिद्धति आद्रियात हङ् आदार तुदादि एतस्यापि कर्मणि कर्तरिएकमेवरूपं
दानमाद्रियतइति आदरणस्यदौतकर्माद्रियतेवोरणधर्ते अत्रधर्मेति निश्चयमा याय्यकारेयरसर्वप्यदार्थानवति किति कचिन्
दार्घ इतिसूत्रंयवंति विमृचयाम इष्टिकाःश्रायंत लयतेअत्रवाक्ोवनयत्रकर्मण्यात्मनेपदं दादरि दादश्नातिकानवे
तिङि तिपराञ्यादिशास्वाने तुध्म ष्ठागो पा उदाहृ यो इत्यत्रषंथहरणं दापूलवान दिपूदाधत एताय स्तुपिचातु दायत इत्यव ५७

रूपं यत्त्किरेस्थादौ शोतनकरणइत्यं स्यापिदादिस्वमाहस्मकश्चित् नस्य द्वतंदश्यं दादीनुदाहरति विरदविदश्वहदायतामि
ति तुरोगेदान तस्यकर्मणि यक्ति तुबादाचात्मनेपददाहरति इतिइकारतायदार्घवशादायतामितिरूपं एवं तुधश्वधरणाधो
धाण्या:निधीयतांस्म्मत्रगमो हर्वज्ञा धनायं माङ्माने मायतागोशाह्र संध्यङ्गराणामा मध्यङ्गराणांसमूत्रमाचंभवति अम
पिविधस्य इतिआकारस्थानेचकारागायतेइतिरूपं षोतकर्मणि आदेः सः सःसंध्यङ्गराणामा दादरि:येदाघ विञ्चवउपमार्गाध्यव
उपसार्गाव्यवस्थायत उदाहृत्यागे ईकारः दार्घस्यदायतयायात दीदेशि दार्घापायत शागात्रिनितौ आदात्सः सः दादरि ये
दार्घः ध्रायत ध्रायेत ध्रायातां ध्रायत इत्यादि ताताततमा बा तानात तत्रा वा तानातयोंनकारःअसञ्ञकाराभवति।
किति पारं मायात ऋगतो गुरुणस्त्रिसंयागाद्यो आर्त्तःसं यागाद:ऋकारस्यगुणोवाभवति यकि यङि किति णधा।
रोआशाधर्यादादोव अर्थेन स्मर्यतामस्मरतःस्मर्यात् कर्मकर्तृस्वरूपमाह यत्कर्मगुणात्यागात्कर्तृत्वेनविव
स्यात्मकर्मकर्त्ता इतियत्कर्मगुणात्यागान्नुपचारातक र्तृत्वेनविवक्ष्यतेसकर्मकर्त्ता उक्तंहि क्रियमाणंतुयत्कर्मस्व
यामवप्रसिध्यति सुकारो सुकर्मणः यस्मात्कर्मकक्रितिसद्धि ङः तत्रापिएतदादाबादाहरणपश्यत उदत स्वयामव अंत्रपाकं।
प्रतिकर्मन्तः उदनोसगुणत्यागात्उपचारेणमार्दवादिगुणयोगात्कर्तृत्वेनविवक्षितः तेनकर्मकर्तरिप्रत्य
य: प्रत्ययेनच कर्मकर्तानिधनातदेवइत्यत्रकर्मणि द्वितीया नकर्तरि तृतीया एवं निङुरविहारस्य तुक्राबदात नियतकाष्टस्वयाम
वत्रूयतांकदार:स्वयामव द्विकर्मकस्योदाहरणमिति द्विकर्मस्यकस्यधातो: कर्मणियक्किकर्मनियमार्थमुदाहरणमिदं विद्ध्यमाण
मिदं विद्यमाणमित्यर्थः नगरंनायतेनागरिकेर्वान वर:अत्रवति वरइतिसुस्यकर्मतस्मिन्प्रत्ययेनाभिहितप्रधानत्वापिरण अ।
कारम्मयेपदार्थ: आदस्तः सःनायतइतिरूपं तुयातव्यायां लोऊनयाच्यतयज्ञमानोयागकेन् अत्रयाचतविषययज्ञमानःअ

कैज्यठ८टी०

अखंकर्मयाच्यतइतिव्रस्यायत अभुास्यकर्मण्यानिहि तिथजभानइतिव्रघमा उक्तहि णादायाण्यंतंनिःकर्मगत्यर्थाभुरख्यकर्म
णि प्रत्ययं यांतियाच्यादिणिणाख्यानप्रयुक्ता रूति इतिप्रष्ठजाक्षायां ग्रहाङितिविनिसंप्रसारणं यथाभुक्तरख्यकर्मपिघइत्य
यानामि धीयति तदाभुरख्याख्यकर्मणिद्विनीया पष्ठिव्रघमा ष्टख्यातपरंषपष्ठिकेनपथा इत्फसाहरणंथ्रसाहु अकुरख्यपा
ख्यकर्मणिप्रत्यथा नघाभुरख्यकर्मणिपष्ठिद्विनीयया पांख्रप्रघमा ष्टख्यांतपरंषापष्ठिकेनयोश्व इत्फसाहरणं पवमकर्मकासानं
भुक्ताहरणानिप्रायागवाशानूरुथ्याति ब इतिमारस्वतस्याम्याटीकायांउजसूभुजायकप्रस्यायस्यावकर्मप्रक्रियाविनिछयिना ब
श्री नावकमनिरूपणानंतरंष्ठन्म कर्त्तरिप्रक्रियावक्ष्यमाणप्रस्य यप्रकारारावोप्रणाथ्यातनिछ्यनइत्यर्थ पाराक्षाणए अतुम अ
म पघ अत्रुमाअाणप व म ण आत ईतासे आघे धे ए व हधाता परास्मैअनद्यतननिभानकालनाबाद्येयःप्रत्यय
नेवेति अनद्यतेनःनानइत्युक्तृतलंख्यति छिषाधाना हिर्वचनंनवतिणबादौपराणबादापरशनिचुकागृह्णा
स्यात आद्योणादौ आ न्वांणौदो असत्रुवअद्वौ तायाअ नो सर्वस्यअकारस्यहूवाआइस्यवआकारालवति णादोमि
ति आल्वारित्यत्रुत्रपसाघदोषशाष्ठस्पातिर्दिशमपरिहरतुहृत्वि स्ततूआइसस्यात्याह षष्ठानिदिष्टस्यायनहूइस्तकार ऊध्वश
तिरूष्ठा फ्यानोजबवया इतिनकारस्पबकारऋतेबन्त्रअईनिष्ठितनुवाभुकू भुवाभुगागयामानवति णादौपरे भुकुविधमसमा
मृध्यातनगुणाहबाबभूव बभूवडः बभूडः ऋादणादि गुरूजकरणान्तृगातोनूअधरणाप्रास्यणयोःव भूवरण गुणतो गुणुभु
तो ऋश्रवण स्युश्रवण इत्येतस्मात्परस्यवमादःवसप्रत्याहारअपि हिर्यस्पराविधमाप्यविवधस्यणादिर्निणस्पप्रत्ययमह्वहस्पइट
नलवतिअन्यस्माद्गनोःपरस्यणादिरणस्पवस्यादरिटेनवतानिनियमादिडागमश्रुत वन्त्रविधइतिरूपावकथं ववघ उवाध उाष्टे
७घ भुाश्राब भुश्राघ पवंकाराणामिटूनमवतिः अततेषधमयाधातारूपधनयाआकारस्यहिर्नवति निमितिनिवप्रत्ययेपरत

MEMORIAL

५८

उपवपूपाकेणपृद्विर्वचनं सरखआदिर्हिरहि परचइनिष्ठितश्रतत्रपधनयाइतिहद्धिः पपवाणादिःकिन् णादिरपिछितलवति
लापः पवाकित्यचास्या पवादेनामनादेशादानां किंतिणादोसर्वस्य लापानवति अकारस्यकसम्पराकाशइति पवानिविवृजेवचत
नपवमहशाधेतावालझणाया आदेशः आदिणपाति आदेशादयः नआदेशास्थ अनोदेशास्यः पवंविधानापवाशनां किंतिणादे
७परेसर्वस्यद्विरजनिसर्वहृयस्यमरोरस्यलापानवति नाकवत्तलायोनवति नरुकवत्तलापः पकहसस्यअकारस्यपकारोलवति पव
सहशाःपवादयः तत्रमाहश्यएकहसमध्ये अनादेशादिर्वच एकशाश्वःकेवलपयायि पकयो केचलयोर्ईमायाईसयोर्मध्य कारयवा
यतगता विस्पअेएकाया केवलायाईमायामध्यकारावर्जितप नाहशोधमनुः पस्पवआदेशादिर्वनान्वितास्येवलापः युधापे
ननुः एकहमानावयघायप्रकृतु अनादेशाद्विनाना उहेशुरिति कुत्रादाघा उगदतु सर्वस्यलोपेअकारस्येका
रवचतापचडः पेत्तु वकारादृङमिमिन्नानावपिफ लनउश्याणानां पत्वलापोनवतएवं परच पणादिव
धमर्थराधविकल्पमलवतः तघाश्राशादवकारादानांशु गत्तूतस्यआकारस्यपत्वलापोननवत इत्यतावानर्घः सा
लपस्यकारादेवास्यः विद्रधयशति धतोपरस्यधपःइट्वा नवति अत्रआर्द्धधातुःसूत्राह धाणाआद्यपानित्यमिट एकस्वर
वशमानाधतुंयावस्वनामेपि नित्यानिटांश्चविह्याशाभ्याघोपावट् क्रादेस्तुइटनलवति तघाददि ष्टत्वादोआकारस्यालापेश्च अव्य
यानामनकार्यशानूवायहणादियनाविवस्थानस्यात ऋ आदिघ त्वेघ्रू विव्यपिघ ऋू संवछरिघ ह ववरिघ मृज ममर्जिघ ममष्ठी
स्वर्शिष्ठ स्वस्थ क्षिदिघ ददाघ चकर्थइत्यादि श्य स्मटःकिंशेवस्चक्रुयामितिनस्यइटमाहितस्यकिंशंवक्तव्यं काशाशेव्यवसावि
कल्पार्थः तनाचस्य निघजघनास्यादोइदूसहितस्यापिघपा किंवेन अन्यघाअपक्षात्लोपः प्राप्तित्पनः किंसुफलमाह किंचातिवसर्व
लापःस्य पत्रसर्वलापाईस्यवनान्यास्यनिनावः किंचमाह पचिघ अन्यदापपक्ष पचघु पचाणलुकंगसाधारणिदकत्र्यः ततो

पुंज०याए

विकल्पेनइद्धि पणावपप्र ओवा किञा देवलोयो पेिव पेचाते पेचिर पेचिषषे चाध पेछि पेचिवद्दि पेचिमहे रञर्वमंठ
धिनारकारम्यजाकारानवेनि इस्रम करण कुरोश्रुः ग्रस्तइतिच्छित ध्मनोनामितः क्षाता रत्यानूतम्यह्रवकृविनम्यसामिनो
जिनिणि नि चप्रत्ययापरत्वदिर्नवेनि वकारइतिमिणति ज्ञिणज्ञानावान् नृहद्धिः किया त्रगुण चकतुः घकुः चकर्थ आदि।
ह्यात्र चकपुः वृक्षावकार चकर णवुन्नामांवाणित् चकय वक्रमाउदाहरेत्रि गत्मारात्य चकारेति अतीतनद्यमानपरा इति।
हष्ययीकव्याइतिरञिन आत्मानपदविबाकाचकोत चकारा घिलात्वामः चकाषाचकाधं नामिनाचतपतक्षिदातास्मना।
ठीनाःपरम्यधकारस्यदत्वंभवति चवर्णनिबादानां संबंधि ।नामनवति चक्षाद वकावरुवद् चरुमाह अमुत्तिमह
णबादेहित्विति हिचं अअमूइतिछितआत्वोर्णदावि। त्याहार। अनात्रपध्मयाइतिहद्धि! ततः मवरोर्दाघः
।आम।द्विचचनादोआम्वारित्याकारेऊतनमासाद्दे त्यकाररलोपः आमड आमु आमिम आमछुः आ
म आम आमआ।मि घा आमिमानतु अन्नुरमावेध्म। उलकइतिसर्ववमोविनिः रनिद्दिनकधमवनागाक्रियर
ते।मत्ये त्लाकाद्वषस्यमिद्दिरित्यगाऊनामयाचि किंत का।। मादिप्रत्ययादामूक्रूपरइतिज्ञापकानणवादिव्यतिरक्त।
आर्द्धमत्त कनूत्वो नात्रनितस्यात्ता अन्यथा कृतूपरइत्यवावक्ष्यत्अत्रलावणपत्रत्याद्यइवामयन्नइत्योदिमाहाकविआयः
सूलं अथवा दाद्याच क्रिडरव्यादवा। असार्वधमत्ताकचिहितोपितुडेत्यायविवक्षणइत्यत्रअनित्यत्वप्रकटयति तथाआदेशावि
धइत्यस्यादर्शनात् णबादीनन्तावायत्तल्लावण्यदस्पादाइवामयत्रइत्यत्रआमेतिप्राप्याणा गतिदास्यादान्नावेमय असध्म।
तारितिमदानानन्मनेअनुप्रयोगार्थंआम्नणबादावामेतिरूपतिहपंण कामादिप्रत्ययादामूकृच्छूपरः।कामादधोता प्रत्ययांताच
णबादोपरआमूप्रत्ययोनवति मचकुञमूत्रपरः प्रयाक्तव्यः सचआमूरूपरोवा अमूपरोवा प्रयाक्तव्यः इत्यर्थः काम आम अ

५८

दयताख्यदिः ऊन्नतिकणाति स्वोमत्यागुरुमान् अनेकत्वगाध्मतुदरिद्राकाश। जागृ उषाविदगतकामादयः कामृआष्टकुञा
या आमूप्रत्ययः चकइतिमिदामव कामावक्रेकामांचक्रिराकामांचकृष्वेइत्यादि कामामासे।कामावभूव इतिनावरूपं।
प्रमणादिरद्राञांता कार्यरितु कामामासे कासाबभूव इतिपरस्मैपद कामाचकादयोचकादयांचकाआनकञ्चरः चकामृदासो
च कामांचकारऊजागृतिडाक्षो अत्र आमूप्रत्ययमस्याभ्यावतव्यतिरिक्तयात नविश्च तेनगुणः जागरां चकारःजागरं चकतुः जागरा
चकुः इत्यदिनाम्पादिः एधांचकार ध्मंचकार इत्यादि विदज्ञाने आमि विदर्तगुणः विदांचकार विदांबभूवाकृदस्तिनर्ध्ने उद
नितर्के उदाचक्रे उद्दांचकार ऊहांचक्रिरे इत्यादि इहांचक्र ।याइहांचकइत्यादि उघविद जागृ तेषांआमूचावक्तव्य
।उषांचकार उवोष विदांचकार विविदजागरांचका रा जजागार ठेतकामादयः कामादिप्रआमंदर्शयित
दाप्रत्ययांतेभ्य आमंदर्शयति कुरुञ इत्यायामा स्मन।।मः कृतइरपश्चाद्विचचने कुला स्तुःष्योर्विद
सि घिलात्समः सिध्मत्वरितिमर्वत्र ज्ञोयांविकार्यइति सिंहांआमूप्रत्यया सेवर्णदीर्घः विकार्याचकारे पिप
ओंाचकार सप्रत्ययः द्विचः य सेइतिप्रर्वम्यइकारः त्वा।। कुः क्षिलात्समः पिपकृ इतिसिद्ध ततःआम पिपक्षांचकार
णिप्रत्यया तानाषात्मायाबभूव पालयामासाइत्यादिज्ञय क्ष्मायंतवत् आमूप्रत्ययांतएषकपद चकारेपित्यादिएषकु
पर ततव्यवधानतपिकविते प्रयोगेअस्यात यस्यायनाभ्यायायागयत नस्येततरेरच्छनापितवेनातिन्यायातेन प्रधंसना।
यायानऊषचकार इत्याद्यविरुद्ध विधःस्तुवलामपिआमू अञ्जुप्रयोगावक्तव्यः विदाकारातविदांकुरुमतोद्रा विदाकु
वंत्र विदांकुरु विदांकुरुताद्वा विदांकुरुतं विदांकुरुत विदांकुरवाणि इत्यादि जातवृहाणोद्विरुक्तानामाम्यावक्तव्यः अ
नाये जुसाभादनायाः कुच्छ्रंध्मरणाधारणयाः जालजायाइत्यतामद्विरुक्ताताकादिगणप्रमिदानां वा आमूवक्तव्यः।।द्विरुक्तामिति

उंजयराण

न्त्यांलुकिरतिइकारादन्त्यस्याप्यलक्षणं कपानां जबवपान्तस्थः। अणः पञ्चम् बिनयांचकार कृतो शुविनिरकारस्य ककार
: तस्य कपानां जबचपाः इति जकारः। ऋकञ्चामू इति ख्रितोगुणः श्रवाङ्गदायां वेकारबिन्दरं चकारति द्विरुक्तानामित्विमि द्वा
नामवनिर्देशानात्तकारस्य आकारः परङ्क्षिलोपाया बिभ्यतुः बिभ्यु। इत्यादि नानाप्याद्वे इतिनवकारः दमारःनन्नुः इत्या
दि जिक्राय संयोगपूर्वचत् उभनतारितिईय जिक्रियतुः जिक्रियुः इत्यादि सपता इयो ज़र्गिः प्तु पराङ्गच सपराङ्गनयो
:सपराक्षयाः विबाधालङ्जिज्ञायइत्यस्यक्षेत्तोः गिःइत्यादाशानवति आदेशानंतरं द्विवृक्तताकृतेशुः जिगाय जिग्यतुः जि
ग्युःनडयुप्तृदस्मदावपराङ्गाषोकघंतर्हिमधोमान्नुरूषः।।   याःपराङ्के गायाग इत्याशंक्याह केचित्पाङ्कवयोरल्पका
लपिणादि वक्तव्याः इति विविस्यविमन्तक्ता अपक्कवश्र   पलायः सुप्मादं किलविललाप इत्यन्नविचित्याः तृष्णस्यपशे
रवे मादेकलिंगंजगाम त्यपक्कावव्रनमरुषघायागः   मांसुरगमहनजनखनघसइत्यतवाउपधालोपो
भवति क्रितिखारपरर जगाम जगामाजन्तुतुः जग्मुः जगा।   मिथ जगाथ जग्मथुः जगाम जगम जग्मिव जग्मिम ए
वादेर्द्विवे अहाशुरितिजकारः लितिउपधायाः इनिवृद्धिः किति।   उपधालो इतिमाधनप्रक्रियाउदाहरति जगामायस्यादक्षि
णादिशा हनहिंसागत्योः हलाघइतियकारः द्विवे कृतोशुरितिसर्वहकारस्य ककारकृतकपानांजबचपाइतिजकारः उपधा
वृद्धिः जघानसकृसंकिलवासुदेवः हलाघइति पूर्वहलाघ इतियोगविभागःकर्त्तव्यः तेनउक्तेति मिन्नामावपि इष्टमालघ्यत्तेयथा
स्यात जघ्नतुः जघ्नुर्निघनचंप जघानिघतिअकिन्नात्रापधालोपः जघ्नतुः जघ जघानजघना जघ्निव जघ्निम जनाशडनांवाज
नुएडेतिद्धिता द्विरुक्तिः उपधालोपकृतेजजनुइतिस्थित स्माःशुतिशुरितिनकारस्य नकारः जज्ञजगृज्ञतादेनात् इतिउदाहरणं
जेज्ञातेजिगिरइत्यादि खनखनोमान्त द्विवे कृतेशुः उपधलोपः चखान चखनुः खनमसर्वरुदितिउदाहरणं मेद्रेरवानादिकर्म ६७

यत नकारातानिसर्वरूनुचखुतुः चखुः वखवतिभावखेंच इत्यादि घसृअदनेत्रो द्विवे कृतेशुः कपानांजबचपाः उपधावृद्धि
:जघासघसंजघास घासेरपबालत्रणस्याघासंकवलंजघासमचयादत्त्वर्थ जघसअतुमइनिस्थित गमा मितियघा संख्यान
घकारस्य ककारकृतचरत्ननस्य मकारेकृतेअत्रनस्यमकारस्य संक्रिरलादित्यातनषि द्वाप्रोमाः पश्चादं च नवनारयति घसा
देःषः किलान्यरस्यघस्यादासस्यायात्नवति आदिशाघा नशाशिवास्याद्वृत्तणाइतिसस्यष जक्षतुः जक्षुः धृजघसिघ जघस्था
जक्षथुः जक्ष जघास जघस जक्षिव जक्षिम आशिएणे सोआकोरानांखाना पराेण प्रोत्तःनवति द्विकरंणं विनापिरूपंमिद्धं द्वि
कारंणआतोशुगितिशुम्यात्मपर्व टोलोपः कृत्वा दादे पापो   ताम्बोपायो उदाहरणं दादादानेनदाता पापोपयतु
दाउतः ताश्रीप्रातःतदाघ्यानधनंहिन्नावनयाराश्याह   र्धः आगतःश्नापिसुत्वं विहास्ति अविद्यमानअपूय।।
स्मिनस्माःनपद्मनपिक्रितिडितिधारपारआका।   रस्यलोपा भवति ददतुःददुःददिथदथादेदधु
:ददुःददिवददिम्र दधतुःदधुःददाथ दधिव दधिम प   वंपयःपउः इत्यादि छागतिनिंष्ठायोञ्जादेन्नः मः ञा
मास्थया। द्विवर्तनिकृतयनुसर्वरूपंनस्यभ्रमाडन्नयाः।।   खया।।शिष्यंत नशमाःसर्वस्यहमादि। ताषइत्यस्यापवा
दः कृत्वा घेश्चाइतिस्थित कपानांजबचपाः इतिघकारस्यातकारः नाश्चे आतोनपान्ताकारलोपः तत्रतुः तत्तुः तस्थिथ ना
स्याव इत्यादि पवेयथतुः यथुः यथिथ ययाथाइत्यादिश्चाञोच आदन्तस्र सर्वस्यहमादिः ताषसर्वस्य हमादिःशा
घःसर्वस्यआदिहंमःशिष्यतेआन्योलुप्यतेइत्यर्थः साधो समतुः सरुसमिथसमाथ इत्यादि शुभ्रसुता द्विवे कृतेशुआद
सुश्रःशाभाउवपा। लिन्नाप्तद्विउष्टाव उष्टाव उष्टुवतुःउष्टुवुः उष्टाथ उष्टवथुः उष्टुवमंत्योगान्तर्वचानृतधानारितिउच
उष्टाव उष्टु वःउष्टुम क्रादिशान्नट् यजादस्वसाजाममतिकरणदानभादि वं उपधावृद्धिः ययाजाइतिस्थित एवादाल

सर्वस्य णत्वादापत्यय आद्यन्ताय हादशो वा सर्वस्य संप्रसारणं भवति सर्वस्य यकारस्य इकारः इयाजः स इयाज जनार्दनं इ
पुंजप्रटी ७ त्युदाहरणं यजादिवचनं ग्रहः संप्रसारणं किं ति यज वच वप वह विश व्येञ वपुच्छ वृश्चा एतेषां धातूनां यवरा णां
यकारवकारचकाररेफाणां यथा इकारउकारऋकारा भवंति किं ति पार तद्विप्रसंप्रसारणमितिसंप्रसारणसंज्ञा भवति यव
राणामिति स्थानिर्दिष्टानुस्वरस्य यकारादिवर्णस्य संप्रसारणं दीर्घं चदीर्घस्य संप्रसारणं यथाक्रमं सयान सुधीरित्य
णादीणां बादौ पूर्वस्येति संप्रसारणं इयज्ञः इत्यूरिति छित्रेयजा यवराणामिति द्वितीयसंप्रसारणे सवर्णदीर्घ ईजतुः ईजुः
ईजिथ सो टः किं वक्तव्यमिति किञ्चानसंप्रसारणं इइ॥ सांप्रते छन्दसि यजादेः इति षत्वनात छुलि इ छपः पिद्ध
तन संप्रसारणं इयष्ठ इति रूप इयाज इयज ईजि व ईजिम एवमन्यत्रापि ईजे ईजाते ईजिरे ई॥
जिषइत्यादि वचपरिणामएण णत्वादौ सर्वस्येति संप्रसारणं उपधमहति॥ उवाच संप्रसारणद्वय सव
र्णदीर्घः ऊचतुः ऊचुः ऊचिथ उवक्थ ऊचथुः ऊ॥ व उवाच उवच ऊचिव ऊचिम बुवाप वि बुवाव वि
यत्तिञ्चान भवति अनपि विषय एकाम वरूपं आत्मनेप दपि ऊचे ऊचाते ऊचिरे इत्यादि त्रिषु पश्चाय सर्वस्य
संप्रसारण उपधमहति आदन्तस्य इति सूत्रेण सकारस्य इनत्वात् किलात्वमः इति षकारः सुष्वाप सुषुपे सुषुवसरणा इ
तिउदाहरणं अतः सादौ तव संप्रसारणद्वय सुषुपतुः सुषुपिव सुषुपिथ सुषुव इत्यादि अशुद्ध व्याप्तो इगप्तो अजादीनां अ
उअंत अर्थप्रकृतौ नांत सर्वस्य उद्गागामासवति णादौ समति अश्नुइत्यत्र उकार आत्मनेपदार्थः ऊकारवृद्धिकार्या
र्थः सर्वत्र द्विवचनं अश्नु अश्नुः इति छिते सर्वस्य उगागमः किञ्चावं ते अनअश्नुए इति छिते आत्मनेपदादि वितथस
र्गः व्यान व्यो विश्व भगवान् भगवान् ईश्वरो विश्वं व्यानात व्याप्तवानिति पर्य व्यानशात व्यानशिरे व्यानशिष इत्यादौ॥ ६१

अत्र अन्नणकारितातिश्च दिवं वकू आन्द्यामादा विन्याव आनंश दीर्घविधन्तमाम व्यावृतकस्य आनंजतुः आनंजुः
आनंजिथ इत्यादि आनंशाशब्दणा कजल नकाचित् आनंजम्रहृयावकारइत्यर्थः अर्चन जायो सर्वं व द्वित्वादि आनर्चतुः इ
त्यादि चिज चयन विलीतः मनादो किं चेवा वक्तव्य संप्रसारणवादौ वपरविता तर्धा त्याकिंइत्यादा विकल्पेन वक्तव्यः
द्विवि स्तवकिं किं इति जातेकाहास्तु उपधमहति निरुमर्व स्वार्विसर्गः विसर्जनायस्यमः स्वाश्नु निश्नु इति सकारस्या शकार
ः निश्चिकाय विरंजा निश्चयं चकारत्यर्थः अस्यागस्त्र्वकृत्यायकारः निश्चिक्यतुः निश्चिक्युः किं च वा वक्तव्यमिति व्यवहा
या किञ्चा न्यायानुगुणः निश्चिकयिथ इत्यादि पारुविवाय ।विव्युः इत्यादि ग्रह उपादान णत्वादौ सर्वस्येति संप्रसा
रणं ज्ञातव्य ह इति छितेरः इति अकारह्रातकाह्रास्तुरि। तिश्चवन ऋकार लिङ्वाउपधम हद्दोजग्राह इति रूपं एवं ज
ग्रह इति मिलेयहाडि तिलेतिद्वितीयसंप्रसारणं ज गृहतुः जगृहुः जगृहिथ इत्यादि। कविस्वप्रथमं हि
अविभक्त्य सर्वस्य इसादि बाधा जाहासु अतउपधम या इति सूत्रे जग्राहेति माधवेति तस्मात णत्वादौ सर्व
स्येति संप्रसारणस्य निराकरणं कृत्वा व्यय संवरण सर्वस्य दीर्घत्वात् दीर्घसंप्रसारणं कृत्वा लिङ्वावृद्धि॥ एज्ञायसंव
एमर्ग॥ सविव्याय उदाहरति संविव्याय उदाहरति संविव्याय यत्वाज्ञातसुजः सुजः उरुष व्यय अज्ञान संविव्याय सेवच्छे
संविव्यतुः संविव्युः संविव्यायिथ इत्यादि स्वस्रुत्तु समात स्वत्वावयनपि वमावयआदवो भवति अनपि विषय इति वय
त्यदशा द्विवे सर्वस्य संप्रसारणं उपधम हद्दि उवाय संप्रसारणद्वय सवर्णदीर्घ ऊयतुः ऊयुः उवयिथ इत्यादि व्यधताडने
द्विवे संप्रसारणं हद्दि विव्याध विविधतुः विविधुः विव्यधिथ विव्यद्ध नसोई प्रच्छ ज्ञाप्सायां प्रपच्छ प्रच्छेति अकारात्पूर्व
स्य चकारस्य वा ऐधमेव नत्रकारस्य तस्मात्रउपधमहद्दि पप्रच्छतुरित्यादौ कथं न संप्रसारणइत्यत आह प्रच्छादसो ग्रामोऽत्र

धुं०प्र०टी०

वाणीदर्शकित्वं त्वत्क्रिआभावात्मंत्रमाराणिनित्यर्थः आशिशाक्षानूनत्ति भ्रस्वाशृग्स्यात् राजाप्दर्शकित्वे राजत्तु रराजतुः इत्य
रदि हवाणोनः श्रुणपुरा सोल्लाट्मध्यमपुरुषैकवचनेनन वनिपातस्यात इति हाद्यावल्लाकारा णोनःपुरणंक्रियासमभिहारः प
नत्यारर्थत्याल्लोटः पाणिनीयप्रसिद्धस्यमध्यमपुरुषैकवचनंतुबादर्हिच्छयत्याचान्दं नत्तानिपात्स्यते वकाभ्यनूतनास्यैवधातोर
उपप्रयोगः मधुबाप्यज्ञसाभान्यस्याभुप्रयोगानिपात्यते। तत्र मधुवाप्यदाहरणमाह पुरामवंद्धकंदस्तुमाहिनदेत्तपुरवाणरता
निहराभरागता। इति बालाक्रारणपुरामवचरद्धंदीपुनःपुनर्नदनत्स्तुला।वाबलानुरज्ञानिमुभ्राय पुनःपुनरमरागनाजहारापत।
षार्यश्रुअवस्कंदस्तुताह्नि मुरवाणहारनिल्लाण्मध्यमपुरुषेक वचनोनाःशासीनिपात्यते इश्वस्वाह्यचक्रइतिमामान्यवचन
स्यकरालरबुप्रयोगः अन्यवस्तुताह्निस्तुनाहात्यावंस्तुना नि स्तुलवे लविष्यति ववनिप्रयोगातूङ्य विताघस्तुति।
स्वरत्तिया।नानिहिता मवाक्रारणोभरादवास्थयः त्ला कालेघस्यासिद्धिरिस्तुक्रब्रादिनि।ण्णबादिप्रक्रिया इ
तिणबादाल त्निधमयश्आशार्यादादीनाह आशिशिषियान ।यास्तां यास्तुम् यास यास्तंयास्त यासंयास्व यास्मायास्म
माध्यास्तां मारत्तु।माष्टासूमाध्यास्तां माध्व माय मावहि समहि । १८ एतयादादयःप्रत्ययोऽधेनाः आशीषिअप्रामप्राधानः पा
रस्यष्टाशाशात्त्वासनवंति न्वधातोःपरस्मैपदिज्ञानपरस्मैपदवचनानिप्रयोज्यानि न्वयात् न्वयास्तां न्वयासुः न्वयाः न्वस्त।
न्वयास्त न्वयासो न्वयास्म मथो मानन्वयान अतिओशरूदाहरणं।ज्ञावशाणधरणाताव्यास जायास्तां जाव्यासुःइत्यादि नवा।
नूशरदांसतंजरितव्यात आशार्यादादेःपंकिडितिवक्रब्यांततःचच ग्रयात यज इज्यात इतिसिद्ध्यति दादर २ दादराकारस्य
एकाराननवतियादादौ पाराधासादाविनिवान्आदिर्यस्य ततूयादादिववत्तेतस्मैः परस्मैपदंपृच्छात तत्समाष्टादावात्मनेपद
एकाराननवति तस्तादामाष्टधमाष्टयादिमिध्यति दाधमागेहाक्रपिवासोद्धाइतिदादिः दयात् धेयात् मयात् गयात् हा। ६२

यात् पेयात् सयात् स्थयात् यादादौ यादादौपरधातोः ऋकारस्यरिङ् आदेशोभवति उकारश्चधनोर्धः ततः
क्रियात् इत्यादौये दीर्घोनभवति क्रियात् क्रियास्तां क्रियासुः क्रियाः इत्यादि उदाहरति कश्चिच्छुइशाश्रकवाः वृसवि
स्तुमरहश्वरा।मंगलंवःक्रियास्तुः अत्रापियादादावपिपरस्मैपदइत्यव अन्यथा कृषीष्टत्यादौरिङ्प्रसज्येत कृषीष्टा कृषीयास्।।
स्ता कृषीष्टा। इत्यादि विस्तुस्ममंगलं कृषीष्टत्यादौगुणभावार्थमाह। ३। ऋइत्यस्यषाष्ठेकवचनांतस्यरूपंटरिति ऋकारस्य।
रूपंटरिति ऋकारस्यइडुर्जितयाः।मिःस्याःपरयाःगुणोनभवति मिःन्वतमिमाष्टादि।नयाःमिस्याःइडुज्जितयाःषरयाः।
ऋकारस्यनगुणः तस्मात्कृषीष्टत्यादिसिद्ध्यति माष्टादिष। स्ययस्यइट्रारादवमिद्धगुणप्रतिषेधस्तुतर्दुगणप्रतिषेधकत
:इतिक्षत्र मिक्रमत्यारत्लानियमायतिस्याद्यातृक्रा। रस्मैवमिस्यारनितोःपरयोर्गुणः प्रतिषिध्यते इकारा
दीनांउमस्यपिगुणप्रतिषेधकप्रस्यर्डिङ्गुणो नवत्यवतिनियमार्थमिदंसूत्रं ततवेषाष्टाइत्यादे
गुणानस्यात्यव वेषष्टा वेषीयास्तांवेषीरत् इत्यत्र।। दि ड्डस्तातो आत्लस्मन्।गच्चाषीष्टत्यादि एकस्वरञ्चनूरन
ट संयोगादेरात्तोवा संयोगादेराकारातस्यधातोःआ कारस्यएकारोवाभवतियादादौ अपिविषय्य अतसंयोगा
दिश्वआकारो।तथ्रु स्त्राधनुर्वर्जनाद्यादित्यकामवरूपंअन्यत्रास्त्रयात्तास्थयात्र्यात् स्नायात् इत्यादि स्मृस्नात तासातो तारम्
तासि तास्थस् तास्थ तास्मि।तास्वस तास्मस् ता।ता तारो तासृम् तास्म तोसाधेसोश्च तारहता स्वाह तास्महे १८ धतोःस्थीव
सविस्यार्थेतादयोलवति स्यातादिविन्यार्थेस्थोनविष्यति तिस्थानोवो तस्मिनुस्थानाविति मिसतासास्यषासिहः धातोःपरस्यामि
सतासास्यषासिद्धिः अइस्थायामात्मनःमातातारो तारसादिः मा स्त्रीप्यादिः स्यपाक्रियातिक्रामस्यादौत्त्विष्यतिस्यप इ
त्यतयामिडागमोलवति लविता लविताऽरौ लवितारइत्यादि उदाहरति स्थानाविनारोऽप्तासाराक्रमारस्यति नेकस्तुरादओ।

ऊंजपदीप

द्रश्चान् एकस्वराध्धातोर्वुपाविअस्वदात्तङ्झेवंपविमास्डिागमान्नवति छिश्वि दा शा द्यु रु क्षु कुञ्ञ क्ष्णु पु ह्नु बञ्न् वि
वर्जिताः आकारवर्णचेर्ज्ञवर्णाताःएकस्वराध्मतवाःनिटः तथा यति लति रति वमि घमि गमि रमि नमि हंति दिग्वि
मन्याशाकाङुङ्काःमिङ्कानङ्कावङ्काःलिङ्कानङ्क नङ्क दहि पवि वचु वि बिवु शिषु सुपु दिशि दशि दशि स्पृशि।मशि।विशि।क्र
शि।रिषि।लिशि।स्पृशि।मार्षि।कुढि युधिःक्रशि।मिषि सुध राध्र रुधि वधि क्रुधि व्यधि रुष कुषा।पुष्प शिष रूष द्विषु शुष विषु तु
षु श्लिषु पिषु नसि व्याप् लिपू लुपू वप् स्वपू रपू तृपू क्षुपू शपू क्षिपू अदि मदि नदु तुद कृदि हदि छिदि भिदि क्षुदि स्विद्यनिवि
द्यति पद्यति विनति हन्ति जेनि रनि रंजि नृज्जति यजू स्पृश् । निजू रुजू भुजू मृजि मृजि मज्जि सजि विजि भुजिरनंह मातश्च
अनिटः इतिअनिड्ग्रहानिश्चिम्मानिट् सट् प्रत्यागोलसो ऌो नत्रस्वरतिह्ना नपक्रागोपकाराः इत्यादिरूपं दाता दा
तारो दातारः याकारांतबान्नद् एवंविता स्वता वेता गोइत्यादिइकारान्तश्रोत्रद् लीञ्न् नेता नेतारो नेतारइ
त्यादि इकारांतवान्नट् अनुस्वः उकारान्तबान्नट् हर्ता हर्तारो इत्यादि कर्त्ता कर्त्तारो हर्त्ता हर्त्तारो इत्यादि ब
त्यादो नविष्यतिस्यप् धातोःस्यपूप्रत्ययोमवति नविष्यति ।नविष्यतिकाललिबाहिद्रष्टादशासुपरसुतिबादयःस्याद
आयधाक्रम परस्मैपदोत्मनेपदव्यवस्थायापरातःवाक्यात्क्रयाइत्यर्थः इडागमः गुणःक्रिलाल्पसः नविष्यति नविष्यतः नवि
ष्यति नविष्यसि इत्यादि यज्ञस्यपू नइतिश्चित स्वशषराजादेरितिषत्वं षाढाःकास्मिइ भज्ञम वधितेःषकारढकारायाःक
त्वंनवति सकारपरे षाढाः क्सेसइतिकाराःनस्यादिविषयःनिनमधुलिनु इत्यादि नककारः षकारस्यककारत्वात क्रिलान्ध
साध्यत्वात उदाहरणं यक्ष्यतासोराज्ञाइति यक्ष्येते आदाघस्य यक्ष्यत यक्ष्यम यक्ष्यावा यक्ष्याम इत्यादि हनृतःस्यपः इतऋक
रांतात्परस्यस्यपइडागमोनवति गामस्त्रधातोःपरस्यस्यपःइडागमोनवति परस्मैपदयोर हनिष्यतिकरिष्यति गमिष्यति ६३

गामरवचरस्मैपदनियमात्मयः आत्मनेपदत्वमस्यात संपदर्थक्रम गमःसप्तनेपदविधानादात्मनेपदे मासान
विमःनःआमपि मकारमनकारागमवति अनपिविषये वसनिवास्त वक्षेति वक्ष्यतइत्यादि दहनस्माकरणं दात्दर्घड
निधः आदिवाताम्निधकारस्यानरपसवधाक्रमानामितिधकारस्यककारःक्रिलान्नासनिषत्वं धक्ष्यति धक्ष्यतःध
पधात्यालघोः धातोरुपधायानामिनोलघोर्गुणोमवति इदक्षरस्य धक्ष्यति निदिशविदारणे उपधायालघोरिति
गुणः स्वमसचपाक्रमानामितिनकारःनेक्ष्यति।छिदिरछेदनकरणे छेत्स्यति उदध्यवालोत्स्यति अनिटुचात्नेटणपस्य
नो णविधान शाउस्त्वात्।अनिटग्रहस्यतिरिक्ते ख्यातइट् हा। स्पातारामात धास्यति उपकाशे त्राष्यति मुगुबाधान्ना
वाहाःकास्मा त्रोस्यति नुगुपान्ताल्यवज्ञायाः वशो षराजादेरितिषत्वं षाढाःकासइतिषकारस्यककारः।।क्षि
लास्यसः।नास्पात असहणार्थस्यतुवरानमनेपदाम वरहणार्थस्यउपरास्मैपदे नुवउनक्षाति स्मृत्यर्थधनुआय
गःअनद्यतने नूनपिस्यपूभवति आवामश्चाकृविहृरि ष्याक आसानवसास्मारसीत्यादिघयाऽवशातुक्त्वा।
स्यपक्रियातिक्रमः।क्रियोयाः अतिक्रमे क्रियायाः अ।। तिक्रमेकृते।चेद्भविष्यन्तीमस्यादिबादिपरःस्यपूभवत्याय
नवति कृतस्विच्छकाराणामक्रियाया।अनिष्यन्नीमन्यास्यपुवस्यथाःमदिवादिपरःइत्याकव्यइत्यर्थः दिबादावत्त उदाहरति
यदिसुहृद्भिःसुगास्यचानविष्यनतदासुनिरूमनविष्यत् अनविष्यता अनविष्यन् इत्यादि आताक्तुनवानुयक्षोमिष्यत।।
आमुउधलनोन आ।मेष्यत।अपेतइवानयद्याग्निःपाक्षोमिष्यन् अपरुनृस्पतः।वोःकृःक्रिलात्सः। केषरमागुहः।।कलदा।
मा ब्रोह्मलिष्यन आह्लिंष्येनाःहननिमागोत्पाः अहनिष्यत् हरपस्यपइअनितापिईट आकृशक्रोक्रिलानासाःअसक्रुत
नोलसिःधातोर्नैनमोत्क्रालन्घनघतनवाति।उत्पायानवति मचरिबादिपरःनम्यपेरामादिबाद्यःआयाज्याइत्यर्थः इो

MEMORIAL

उज०टीका

कारमिरितिविज्ञायणार्हः अन्यथा सङ्ग्रहस्थ्योऽन्तमस्त्ययाद्दोवारिचारःस्यादिति अन्तमन्तङ्गनिश्चिता दाःदःयो।दाश्चशाइ।
एन्त्रूपिवरनिस्य॥परस्पास्तोर्लोपो भवतीति इति मिल्लापः मचल्लो।यासुग्रहाद्यः तेनअन्तूसिस्येस्त्रगुलइटूहकायानअष्टुस्तु॥अन्त्रा
हृष्टिः अन्तूता चुवःमिल्लापोवुकूवक्तव्यः अनूचतु अन्त्रः अनूता अनूतइत्यादि आसातु आसातां स्याविदामकारांतानुविरवातरा
स्यअनस्यमूभवति अस्याल्लोपादृक्तव्यः अडः असातां असातइत्यादि अधस्तामधुः अस्यात अस्यातां अस्थुरित्यादि इणःमिल्ला
पेगादक्तव्यः।अगातू।अगातां।अगुः।इत्यादि अगास्ताअगातांअगुः इत्यादि एवंदासायार्दर्शिताः।दाःाम्नायो घाधटूपलविकल्पे
नदादस्थावक्तव्यः सेध्यङ्गरागमा शो अशात् अशासात्॥ व अवात् अवासात् यो अयात् अयासात् ब्रा।अघ्रात् अघ्रा
सा।अघ्रासात् धिट् अधात् अधासात्।धेलादधेरेशा।अ [illegible] वावक्तव्यः अदधत् अदधतां अधत् एवंअधत् अधसा
ते अदधदिति धादारूपद्वयं ज्ञातव्यं भिदःमाङ्गे प्रयुज्यमानेअटोल्लोपो भवति वेदाहरति अस्माणः।
सोध्वसंमागांगर्विनमंदिर अटोल्लोपार्दर्शितः घस्वेष्टायं आम्नात पदनुन्नातसिः अघसामः अतिङ्मानां
तुमितमतांमामस्याम्मिट् क्विल्लाम्यमः दिवासावट अघस्तिः॥ अघस्तिषातां अघस्तिषत अघस्तिष्ठाः अघस्तिषाथां अघस्तिढ्वं
अघस्तिषि अघस्तिष्वहि अघस्तिष्महि माघस्तिष्ठाः माघस्तिषातां इत्यादि व्यवधानत्वादटोल्लोपः मानेवाङ्कृतः किंचित् माधा
गादि अघसाल्लोपानभवति मानिषादप्रतिष्ठांतमगामः मास्वतीः ममाः इत्यादौ स्मयोगमधुवति किंचित्स्मयागादिप्रा
योल्लोपसिद्धति एवंस्मन्त्रदितिवर्तमानायामपिविस्तरः स्मायोगमन्तूनार्थवावक्तव्या वदाहरति आहस्म द्राणीनां इति आहि
ति इहआहय्ययंचानामितिवर्तमानायाविरतः स्मायोगानन्तूनार्थजातो होराततवावस्थर्थः यजतिस्मयुधिष्ठिरः इत्यादस्मर्थ ६४
ः शिल्पायपरास्मैपदस्यारमिल्लिनूभवति सिचाबुहद्धि क्लिलाम्यः मः।अकाषात् इतिस्थिते मोःसिशोश्चपराणादिस्माराडा

गमोभवति अकाषात् आविरूपसर्गः आविरकाःषात् बुनिधुः अकार्षी स्याविदः अकार्षुः इत्यादि एवंकृञ्परिवर्तंसर्ग
ःपर्यहाषात् निराशावर्ते॥निराकाषात्। चदव्यक्तायांवाचि।न्नानसिः दिवादावट अनन्तपक्षयाइतिवृद्धिः सिमसतामी॥
स्याप्यामिट्स्मरितिदितोईठ्अज्ञागमः इटइटि इटःपरस्याल्लोपोभवति ईटियार इति मिल्लापः भवास्तदीर्घः अवादीत् अ
वादिष्टां अवादिषुः अवादीः इत्यादि त्रुऊमानो प्रथमर्षः सर्वत्रमाधनक्रिया शावृजात् शावृजिष्टां शा
वृजिषुः इत्यादि अनन्तक्षणश्वसुजागृहमादिवर्जंवृद्धिः हकारांतानांमकारांतानांयकारांतानांक्षण हसमायां स्वसजागृणाता
जागृनिजादाय हसेहमात आदिशदानूट वधिगतिवाहा ःएतानवर्जयित्वा हसमडल्पकारांतापलक्षणाण भ्राक
टपतावपिवर्जयित्वाअन्यधांतानांवृद्धिः कामणादौ हरणोति हकारांतः अग्रहीत् मकारांतः कमुपादवि
क्षणाअक्रमीत दयगतौ अदीयात् अयययगतौ आयात् क्षणहिमायां अक्षणीत् अश्वसीत् अजागा
रीत् अवधीनोवावृधणः हासहसात अहसात्॥ गमंधरसी अघ्रगात् कादवर्षावरणयाः अकेदीत्॥
ता बिगतिहाप्याः।अग्राघात इत्यादिप्रायागवृशोनाङ यंलोपाङ्काश्राम ङ्कड्बरस्पासार्लोपोभवति कामेप
र ऋञ् आन्मातयाद नह्य लोपेङ्कादितिमिल्लापः अकृत अकृषातां कमानावात्रमिल्लापः अकृषत।आतोः।ता।
दततः।अकृंघस्था इत्यादि अकृष्वहि अकृष्महि। इत्यथ कमासावानूनमिल्लापः।दादारिः।अदित।अदिषातां अदिषा
तां अदिषत अधित।अधित अधिषातां प्राञ्चित प्राञ्चिषातां प्राञ्चिषत पञ्चसर्वस्यातिष्टतेरात्मनेपदेमिति त्यायस गञ्जाहरण
शङ्काषागासो इह-अध्ययनइत्यस्याधातोः।गाआदेशोभवति सोपार अधिपूर्वः अध्यगीष्ट अध्यगीषातां अध्यगीषत।अ
ध्यगीष्ठाः अध्यगीढ्वं अध्यगीष्वहि इत्यादि पक्षवरादेरितिङितायाःआगमः आधोष्ट आधोषातां आधोषत इत्यादि क

३अ०२१० ऽशाक्षुरन्नूतामिः दिवादिपराः इतिमिल्लापः सवर्णदीर्घः अशावीत् अशाविष्टां अशाविषुः इत्यादि कस्मात् कस्माउन्नस्य
मिल्लोपो न भवति कस्मात् अपवृ सूननृ इति स्थिते मिल्लोपः अपक्त लोः कः किलात्मसः अपक्ताम् अपक्तन कस्मादि
तिमिल्लोपः घोः कः अपक्ताः अपक्षाथां अपग्ध्वं मिल्लोपः घोः कः कावडवाः अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि कस्मान्नवे
त्रिमिल्लोपः अपाक्षात् णित्वे णिचानुवृद्धिः अडुदाम्नश्चाज्झट् दित्यादावडागमः कस्मादिति मिल्लोपः अपाक्तां अपाक्षुः इत्या
दि प्रच्छ ज्ञीप्सायां सूत्रेणामिः अडागमः णित्वे वृद्धिः च शषछाजादिरिति षत्वं षढोः कः सिकिलात्मसः कषयोगात्क्षः दि
त्यादिरडागमः अप्राक्षात् हुलिहुः अप्राष्टां अप्राक्षुः इत्या दि कस्मादिति किं एधि ष्टलादेः मिमतो सोप्सयामिति इति
आगम एधिमृ इतिस्थिते त्सेर्ईमोऽशसोषाचानुनमिल्लो पं एधिषातां एधिषत एवं अशाधिष्ट तथा अकाषी।
दित्यादो कसे परस्मानावानुमिल्लोपः इरतो वा इ रुदनपस्य सइदितु नमाइनिः धातो बहि उप्रत्ययो
भवति स्रुततिखादिपरः उप्रत्ययश्चायं परस्मैपदएवे तिमिनव्यं रुधिर् आवरणे उप्रत्ययः इकारस्य गणप्र
पाल्पर्यः अरुधत् अरुधतां अरुधन् पक्षे अरुक्षुन्नु इति स्थितिदित्यादावडिति अनिटो नामिवतः नामिवत्तः।
क्षचोपात्र अनिट् मध्यपवितावधातोः परस्मैपदे परे वृद्धिर्न भवति इति ह्यो कनायां स्वामवर्णाकस्मानामिविधकारस्यम
कारः अरोक्षाने तावार्ष्टि कस्मेजवाः कस्मादिति मिल्लोपः अरोक्षास्याक्षिदः अरोक्षुः इत्यादि अनिटो नामिवत इति सूत्रे
नामिवद्ग्रहणं हसोस्वति सूत्रे तत्र अनिट् आत्मनामीन्नामिन स्थान वृद्धिर्भवति नहि अनिर्दिष्टस्थाना वृद्धिर्नामि
स्थान इत्यक्तं आरे अवृद्धिसंज्ञस्याकारस्य अकारस्थाने न वृद्धिर्नान। तस्मात् अवर्णवर्जित स्वरवर्जित इति नियमात् कर्तव्यः॥ ६५
कादिर् अकोक्षात् रंज अरांक्षात् इत्यत्र मिस्थान पि वृद्धिर्न वर्त्यते आत्मनेपदे अरुक्षत अरुक्षातां सित्यादिरिति नगुणः इ

त्यादि क्षिदिर् द्वैधीकरणे अक्षिदन् पक्षे सूत्रेणामिः अनिटो नामिवतः स्वामवर्णकस्मात् इट् अक्षैत्सीत् कस्मादिति मिल्लो
पः अक्षैत्तां अक्षैत्सुः अनिट इति विशेषणस्य व्यावृत्तिमाह विवक्षोऽगादौ अदेवीत् अमिदू सूनवृद्धिः एवं शिवम्सेवोः
या आसवीत् इडागमईडागमस्य च उपधाया गुणः इटइटाविति मिल्लापः इत्यादि नोक्रमे नित्यमिति किंः किचपरधर्म तो
गुणो न भवतीति न आह्वज्ञ नोक्तं गुणएवति विधकार्यं अनित्यं किन्तु अनिश्चित द्वयतितस्मात् ऊर्द्व ऋतोरिटीत्यादि निमित्त
स्यात् आगमस्य प्रतिषेधस्य अनित्यकं तु गुणो भवतीत्यर्थः असरत् अदर्शादित्यादौ अदर्शत अदर्शातां अदर्शन् अदर्श
न् इत्यादि अदनास्थानो सूत्रेणामिः शादे रकाम दृशो रुक्ष कामं दृशो दृशामिति बहुवचनेन दृशे सृज मृज अक्षा
कृष दृप पातञ्जा ह्या। दृशादीनां संबंधी याच्च इतस्य इट् स्यात् इत्यादि अनितारूपेक्ष गुणो नो विधसं
गणे दृशादीनां अर इति अवयव रूपनिदर्शितेन सू त्र दृशामित्यन एवनिर्देशात् दृशा
दीनां गुणः स्यात् अतः प्रथमं गुणः कर्तव्यः पश्चा त् वृद्धिरिति निश्चितो उपधाया गुणः अरइत्यस्य
दशाः अतः उपधाया इति वृद्धिः अडागमः। शषछाजादीनामिति षत्वं षढोः कः सिस्यादौ वृद्धि।
नात्मसः कषयोगात्क्षः अद्राक्षीत् कस्मात् इति मिल्लापः हुलिहुः अद्राष्टां अद्राक्षुः अद्राक्षीः अद्राष्टं अद्राष्ट अद्राक्षं
अद्राक्ष्व अद्राक्ष्म एवं स्पृश अदश्च। अस्प्राक्षीत् अस्प्राक्षीत् सृज। असृजत् अस्राक्षीत् मृश आमर्षणे अम्राक्षीत् अम्राक्षीत् कृष
विलेखने अकृषत् अक्राक्षीत् तृप इत्यत्र च चत्वारि रूपाणि भवन्ति अतृपत् अत्राप्सीत् अतर्पीत् अताप्सीत् इति मि
प्रत्ययः अडागमः उपधाया लघोरिति गुणः सिपकारस्य दित्यादिरडागमः अनर्दे ईमइतु मिष्ठिते इट्
इटीति मिल्लापः अतिझातुर्

३ज पदा०

इंतावपाद्रूइतिरिक्तेषा आ आचृइतिज्ञानं पर्वणया गाजुमारणविकाल्पाड्ष्टव्यः लोकान्नेषस्य रिस्तुकथ्यात् अन्यथा।
स्वाद्यपिलस्यमिदंयियतमायमिति मिस्याः उपधयायुणानलवतिम्यारतिरोःपरयाः दि-मिगुणनिषेधःसेट्यपिल
स्त्रविधनेनियमार्थं सिद्धमतारंलानियमायनवनातिन्यायात अनिटो मिम्याः परयाः उपधयायुणानलवनाति
ग्रहः। वन्यवनवमानिम्रचितं ऊमाविनिसालापः अनिदत् अनिदतो अनिदन् पक्ष आनेश्मत अनाश्मा कसादि
निमिलापः। आनेसुः इत्यादि आत्मनेपदेपि अनिन्नाअनिश्माता अनिश्मत अनिश्नाः अनिश्माथां अनिश्चं अनिश्निं
अनिश्वहि हम्नवम्रान अवर्निष अवर्निषाता मित्यादि लिस्तुषादर्ई: लुकारइतुयस्यमलितुषुबुआदिर्यस्यासो
पुषादिः लिताध्मातः पुषावश्चट। प्रत्ययोनवति । दिवाध्दियपरास्मपदादः अस्यति वदि ख्यालिपूमि
चणात्पिपुषादिमाच्छपवनायाः आस्यात पुणाग मश्ववक्तव्यः आस्वात् लिम् गम्नृसृश्रपातो अगम
त अमृषत पुषादि अघुषत अचुनत् अच्छनतु उ ·परवावेदमआगमोवक्तव्यः मकारस्थानानियमा
र्थेः अवोचत् अवाचत अवोचतां अवोचन् इत्यादि । इम शेत मकारान्तात् शकारान्तात्तकारान्तात्
नाम्नुपधात् अवर्णवर्जेधारापधात् अविद्यमाने टोध्मातादि वादिपराः मुकप्रत्ययो नवति शकारंतोहेश अतिरि
क्त इतिःक्षय उद्पुहरण दादेर्घइति हकारस्य घकारः आदिकुमाता मित्यादि नाधकारः स्वासचपाक मानो मितिघ
कारस्य ककारः किलात्पः दिशादावट् कपयोरोरुः अधुक्षत् इतिरूपं अधुक्षत अधुक्षन्तूस्य दिलिहाअ स्वादानः
द्राटा पादाः कासा। क्लात्मासा कपोत्सागरू। अति रुत् विप्रकाशादशातो कुषोषरज्जा दरितिषः षाहाः कासो क्रि
लात्यासः अहागमः प्रपसर्गाः मस्तर्मदार्धः पाविरुत् श्लिष आलिंगने अश्लिक्षत्। नयचकिलतरुणगमवाध्या परे ६६

पुषादिरान् अश्लिषत् व श्री इतिमारप्तुनस्यादिश्चातोमुधियश्रांउजरालनकर्त्तरिणंबादयःषट्विनक्श्यां। म
प्रदर्शितणमो व अधनावकर्मणाः रता विनक्तायानिपूर्वं मइतिणवादयः प्रङ्गिनक्षयः कर्त्तरि दर्शितः। इस्या
नोभावकर्मणाः प्रदर्शयतइत्यर्थः तत्रआद्वविकर्मणो निनियमादात्मानपदं प्रयुञ्जते अकर्मकोपिकदाचितूसकर्म
कोपिकदाचितूसकर्मकः माप्तुपसर्गबलादत्तसवतातिप्रयुक्तं अत्रप्रवर्ष्यस्यतवतिस्मृतिव्यतिरिक्ताज्ञानार्थयात्जा
नातेश्च सकर्मकेषुपसर्गबलादत्तसवतातिप्रयुक्तं अत्रप्रवर्षस्यसपतस्मृतिव्यतिरिमज्ञामार्थाया तूकर्मणिप्रत्ययः
कर्मण्योत्मानपदविधानात् कर्मण्यात्मानपदविधा नात् पञ्जातेइरइत्याशनिनचचवाओमि प्रयोज्यानि
पराल्हिदिश्च आख्यातोदोइम्बः ऊणानाजबचणा । तवाचुक् अतुबन्नूव अतुबन्नूवाता अतुबन्नूवि
र केचित् आन्याणीदावित्यतस्मात्मूत्रात्मूर्यक। र्त्तरित्वे वोवतिसूत्रेपवति नस्मातआकारविक
ल्पयाद्र अतुबुन्नूव अतुबुन्नूवातो अतुबुन्नूविर इत्य ाद्यपिरूपं कादेणादिशिति नियमात इडागमः अतुबु
न्नूविष नामिनाः चतुर्थोध्सट अतुबन्नूवाट इत्यादि पे। वे पेवात पेचिर इत्यादि तत्रविस्मारं तोनामतज्ञात
न कुरन्तशानदादन्नाशो विआदन्नप्ता। मात्रिवदाहरति मामहंसविलासया हंसअष्टमा त्रिधातुविलासशास्त्रगा
मनविशात्यायत्रत्न हंसविलासायनि कर्त्तरित्वनीया त्वोप्लिहर्षक्रयमध्यक्षराणामा जाप्ल मन्त्रोदिधोद धातो दधिर
इत्यादि कादो मेधावाहृणाततुक्रान्त वक्रुर वक्र वाद वक्रमाद पवसमुषा वहाष इत्यादिरूपं अनुवदविष ददिध
दिविहादिमाहः अतात्पायाकारालापद्धारेतानाधातुमादतत्श्रृहदशावताव कर्मार्णाः मिमतासासु पार्णि दिव्यवकव्याः
। लुरातयधनवः तेषाद्रतत्रृहदशंचये मिमतासास्यप्रत्ययोः स्त्रवांतुवकर्मणाः णितुइड्वानवति वाशब्दादवआनि

टांमपि स्वरांतानां धस्यनोक्त सुबन्तानां सिमतामास्पंपांघाडस्नांवति सवर्णादिति सूचितं आशिषि यादादौ शाष्टादयः
पुअप१२१० तेषां वसिमता मास्पणानितार णिन्नातु दृष्ठि स्वरांतानां अश्वत्नविषाष्टाराज्ञासुख अश्वनाविषाष्ट अश्वनविषा स्वाध्व
नाविषायास्पां अश्वनाविषारेन् अश्वनाविषाला अश्वनावषायाम्यां इत्यादि णित्वात्ता वपरूढ अश्वनवषाष्टा अश्वनविषा
ष्टा अश्वनविषायास्पामित्यादि विघोषाष्ट काषाष्टा ऋषाष्टा स्वस्ताते अश्वनविता सुखंतवात निकर्मप्रत्यय द्योतनार्थी
कारिता कर्त्रा इत्यादयः एकस्वरांता अनिटोपिलक्षणाथाः नविस्पतिस्पपि अश्वनाविष्यति अश्वनविष्यति वा सुखादेव
दंत्वन क्रियातिक्रामस्यपि अश्वनविष्यतवयाऽत्र अ द्याशोष्यात अश्वनाविष्यतवा ब इड्न्यकर्त्तरि इ
क्षतान्वनिपरि अकर्त्र रिकिर्वर्जिते धर्वनावकर्मणि च इण्प्रत्ययो नवति मेरषबादः णकारात्वर्षा लो
पः इणमत्रियो गवन्तोल्लापानवति सत्रियोग वेति चकारण आत्मनेपादाशुणः सूचितः हि
वचनादौ विनाक्रोडद्र सर्ववतणि तुवक्तव्यः अश्वनावि अश्वनाविषातां अश्वनविषातां अश्वनाविषत अ
श्वनाविष्टाः अश्वनविष्टाः इत्यादि किंचित् प्रत्ययपरत्वा मिलापडवं ति अश्वनाविधं पाक्षाटुविष्टा अश्वनावि
ढ अश्वनविढ़ अकारि अकारि अकारिषातां अकारिषत अकृतइत्यादि अहारि षातां इत्यादि आमाजि अश्वनकार
नगुणः अपाचि अपक्षता अपक्षत स्वरांतानां हनगृहदृशा मितितियः मान अस्प अनइटोणि वविकल्पः अनाणि अना
णिषातां वा अबादि अबादिषातां अबादिषत अध्मरि अध्मरिषातां अध्वोनामित्यादि पदगतो प्रतिमतिसर्वः प्रति
पादि प्रतिपत्सातां प्रत्यपत्सत इत्यादि सेटः असर्णि वंचक्तव्यमिति नावकर्मणो रिटमहितस्याप्सर्णि वंचास्य मित्यर्थ ६७
णिकरणायाजन मागाह अनवपत्सया इमितिहि अग्राहि अग्राहिषातां अग्रहिषताह नेहनाद्यायोगविनागप्रुक्त

निमित्तानां वेचकारा अघानि अघानिषातां हनोत्तुहि आत्मनेपदेवधा दिशा वाच्यकव्यः अदर्शि अदर्शिषातां अदृक्षा
तां अवधि अवधिषातां धोरू मक्तलोपम्नुदाज्ञानामितिनकारलायः पहेहनामिः किनवक्तव्यः अहमातामित्यादि अ
दर्शि अदर्शिषातां अदृक्षता इत्यादि आतायुक आकारांतानां धातुः युगागमोनवति ञिति णिति चपर अदायि अदा
यिषातां अदासातां दाबिइत्यादि अपायि अधायि अध्मायिनि एवं अन्नायि अमायि अयायि अध्मायि अह्वायि।
अख्यायि इत्यादि आकारांता। पश्चादेविशिषमाह पदादेः कर्त्तव्यमणमक्तव्यः अपिरुक्षता नावे कर्मणि वक्तस्प
र्वः ब्रदयादि वाद पस्पाता वदपश्चात् आदिशष्टात्सदाय जमबुधपहरि ताथि पायानां ग्रहणं अशायि अशायिषा
तां अशायिषत अजनि अजनिषातां अजनिषत जम ह्याष्यानीहि ज्ञेन्हीहि एतायाई कदव्रुज्जनासकरा र
व इदानाश्वस्पयातस्पः निबाद्योयोऽप्तड तिप्रत्यया यडादय। अंतयं येषां तेप्रत्यया तांक्षता
वा तिप्याः पारवितिबादयः यो अंतइत्पर्थः अतिशाया हमादेर्यड दिश्युदिश्या हितिमव्ययपदं अतिशायेधर्षेदा
पादधर्म ताद्वसूप्रत्या हारः आदिर्यस्यसतादिः सस्पधातो। यडप्रत्ययो नवति सनित स्मिन्याडधातार्हि वचन हा
सादेशितिएकारौ तात् हमादरिति वक्तव्यात मन अतिशाये नचकामि अतिशायनजा गर्दिइत्प न्नतेपड इति सूवि सूत्रित्या
यड नवति श्रम कोवासुनस्पात गत्यर्थाद्वातो कौटिल्यएवास्यानुखुप सद चर जप जन दह दशोसू पास्पालावगहा
थानेवति इत्पनावान वंसंग्रह वेकाराहस्पात य ड यडिपारस्तर्वस्पनामिनाद्गुणो नवति यज्ञान्यानन्यक्ष कपाति झा
नव्यातनताप्रत्या रायणः नू यड् हि वें फपातां ऊबचपाः गुणः बोनूयइ तिजातः सोधातोः यडादिप्रत्ययात गाज्ञा
धातुसंज्ञा नवति यडादिः प्रत्ययः अंतय स्पपता हत्र आद्याद्यातुसंज्ञा नवति बोल्नू यत्पस्पधातुत्वगाधिते धातु

अंजयराव

चाशिवादस्या डिश्चोदात्मनेपदंश्च पूकर्त्तरि अदइत्यकारलापः अतिशाय नलवति बोन्नूयते बोन्नूयात बोन्नूयात इ
त्यादि हुजपालनान्यवीरयाः हमादिः अतिशायथइ छिन्न रूपानाजा बचया यडा तिग्रणाः बोत्तुस्यात नुवंस्यात्सः
बोन्नुस्ोन बोत्तुस्यंनांश्चा बानुस्यात बोत्तुस्यतांचक अन्यत्र विशाषावक्तव्य सुहविचित्यमात्तस्यात लिदश्चाधारनल
लिस्यात जोल्लयात विविद्यात विदृशात विकृलालाविदमत्रार्थो यथालामपिपकामबरूप आतःआ अतः यडिमात्तिसर्व
स्यश्चकारान्तवति अत्रापियथ्रा स्थानेनाथ्रुक्कापानिलक्षणार्थ तेनवावदाल्यादिसिद्धाति गमादीनानिवक्तव्यं जाग
म्यातइत्यादोनसर्वस्याकारः हुपचषूयाकि यइछिवे अ। कारस्याकारःपाप्च्यात पचव्यक्तार्थ वत्ति पापच्यात इ
वबलाकारेजाइव्यति कचित्त्वरादाधपियडूसेवता। त्याह स्वरादावटादानायडूवान्यइत्यर्थः स्वरादापर
स्वरादर्थलाद्वितायाः स्वययाः विरुक्त स्वरा द्विर्भवति यत्रद्विताया वयवः तत्रद्विताया वयवा
स्यस्वरस्यद्विर्व यत्रद्वितायावयवस्वरानविद्यते ता त्रसस्वरोद्विर्भवतीति मिवद्वत्तवादानव्यं जनस्यापि
सस्वरस्यविधीयते इतिरकारस्यसस्वरस्यसस्वरस्यद्विर्वच नाअटइयतइतिस्थितोआतइत्याकारः अटाटाते इत्य
कव्याख्याति तन्मतस्वरकर्षणबलाकारः स्थितः स्वरावेःपरइत्यनेनयङसहितस्यपरावयवस्यद्विवचनत हमादिःश
इत्यादियल्लापूआतइत्याकारस्वरूतनअटाद्यतइतिमाधवप्रक्रियायुक्ता अटाटात अटइशाश्ययोगात्कौटिल्यगमनं
व्याख्यातितेनगत्यर्थानां कौटिल्यएवयङ। इतिशानव्यं अश्राताजाम आशाश्यतसर्ववत् अशाता शुरणोत्रि संयोगाद्या
इतिपरसंगुणाः ततस्वरादेरितियडूसहितस्यद्विर्वचनहसादिःशेषः आतइत्याकारः आरोर्यते कौटिल्यनगच्छतात्यर्थः
अराश्र ऋवति कर्णोतिपतश्चटोद्यः कर्णुश्राछादनेयडूद्विर्वारस्यकारस्यापृथकूत्वाए कारानकास्त्वा ६८

तुव्यवधानेनकारएव तेनअणुअयश्च इतिद्विर्नियडाति सर्वस्यगुणः दीर्घः कर्णोनूयात। यमजपार्त्तकूयमप्रस्याहा।
रांतस्यजयादीनां वक्तव्यंस्यगुणामामासवतियाडि सति अत्रापियहुकितचनिवक्तव्यं तपामितिबकवचनं निर्देशानुजप्ज
नानंजनापेत एतेशूसूलत गन्तुगतावद्विर्वाका हा स्तुः यमानवात्रमामामानस्थापदांतकसइत्यनुस्वारः जगम्यतेस्वरगा
त्वमूचलनोयङ्द्विव सर्वस्यहसादिःशेषः रूपानांजबचयानुगागम। अनुस्वारःस्वन्त्रस्यतादचमत्रक्रियाणा वव
स्यात नञ्जगम्यतइत्यादौजसपरस्वनेनस्थायदांतूइत्यनुस्वारायुक्तः यंयम्यते वंवम्यते जंहन्यात इत्यादोकश्च
वमनुस्वारइत्यनआह आदशिनाश्चादयानिर्दिश्या तइति यायंत्रकुविधायते तमआदीनामनुस्वार
देशावृता आदेशाभ्रश्चाधानिर्दिश्यते अनुस्वार्थ मवन्त्रस्विधानमित्यर्थः तस्मात्क्रमानावपिअनुस्वा
रात्रस्विधानसामर्थात् नवाल्पव उङ्जन्यानाङ्॥ तद्वामायायावक्तव्यः सर्वस्यहसादिःशेषः क्रो
श्रुः रूपानां जबचया सर्वस्ययडोतिगुणः जंग्रायते॥ जपजल्पव्यक्तायांवावि जंजप्यात जंजल्यात दइन।
स्मीकरणे दंदह्य दंशादशान यडूछिवे वकसर्वस्या॥ अनुस्वारः दंदशूयतइतिस्थितालापःक्षनाक्षपक्षलात्रू
तस्यनकारस्यलोपानवतिडिनिहासपरअत्रेनालोपाअनुस्वारस्याथलक्षणार्थः तेमद्विताः यदकारस्यअनुस्वारस्या
लापर्थ दरस्यतइतिरूपं संजश्चामहति वंनयाम मात्रादवानरूत अतिञययोर्थतर्थमत्रइतिविज्ञवणं वरफलास्वा
स्यादि वाकारानुकक अतिशायनचरचित्तंत्र्यतअतिशायनफलातिपञ्चल्पतचरगतिलक्षणायाः फलतिः अप्राग
ञ्चयतइत्यत्रयोधिहि सइतिदायाःशशडपधस्यारूतत्रयधमयमएवंविधस्याधातोर्यडिसतितिसर्वस्यरीगादाशानवति त्रत
गात्रविस्तायायड्छिवारइतिरूकारस्याकारःरागागमः नराचूत्यानमपः इत्स्वतावरारत्यानवार्ताभ्रचित्रिवोत्राडि

पु॰अ॰०१०

अतिशायन मसामा द्वर्वेन इत्यर्थः॥ अरारूह्या नुमंप्रसाराणं राः इति अकारानागम॥ अंगरूह्यनइतिमिच्छति पदः सूक्ष्मसूर्यंच
त्रेशा कशा पनस्कं दायुङ्गि सनिसर्वस्यनागानामावक्तव्यः सदृगतोस्सुभेम अधःपतन चवंमतो त्रेश अधःपतन कुत्रा
हीमोषा पशुपतान कादिशमतिव्यापणाया॥ इत्यनेषां सर्वस्य मीक आगोमावक्त व्य यहिमति अत्रापियङु किंविति
वक्तव्य नेन पना पदानात्योदिमिष्यति पदत्रपसर्वः इदाना पयनापद्यान मघरनइत्यर्थः मनामस्यन दनाधस्यात
बमात्रस्यात चमास्कंद्यात इत्यादिङ्क्षा नुसर्वत्रनालापः ऋतारिः ऋकारानस्यधनाता रिः आदेशानवति यङिसति घ
शानिदशादेनस्य ऋकारस्य नानाद्विर्वचने ऋ क्रिक्रिय। इतिद्धितासर्वस्य हमादिशाषः कुहाम्रुः यङि तिसर्वा
स्याजुणः॥ यदार्थः॥ अतिशायन कारानानिचक्रायन्न द्व नूवरणा अतिशायनइणानातिदद्रायत हत्रमा
म्रायन हत्र जङ्गायन दादरिशिमाकारेनात ना नाद्विर्वचनं॥ यदार्थ। ददायत दधीयत येङा
निसर्वस्य जुणे॥ ष्टादादरिः आदन्नम्र! द्विशाशाम्रया ःक्रमानाऊककचधाः यङि तिजुणः किलोत्वःमः ताष्ट।
यन मा शो वाममाद्यात वापापण्य यथायान गोमा॥ न मध्याक्षराणामा दादरिः द्विजाजुणा यदार्थ। कुहा
म्रुः जगायान माङमान ममायान योतेनकर्मणि आदिम्रःघः मध्यक्षराणामा दादरिः द्वि यङि तिसर्वस्यजुणा
ः यदार्थः क्लिन्नात्वःमः मेघायन गांगान इत्यस्यापि जगायमइति रूपंदाणदान देङपानाना दावरकंडनगान
घासादिश्चा द्वदायुतइत्यवरूपं दापद्गाधानइत्यस्यापि दादायनइत्यवरूप धार्यङि घ्रोध्मइत्येतयोर्यङि पारइक
योसादेशानवति जघायान दधीयान वान्यत्र लुगूर्व्वर्न्नेन अन्यात्रयिचायष्ट चक्रुधस्यथमायांगविनापिवायङो
लुग्रवनीति दंदस्मकइत्यादोयङुकू प्रत्ययेवस्पात तस्मिंनियामचलुगतिद्धात्रणयङोलुगितिवक्ष्याति तुताः

न्यशब्दोलुकूनवति वाशाशान क्वचिन्नभवति लाया नोवपशो नियमार्थमाह अनपिचहसान् हमाङ्नरस्यथहालु
म्रवति अनपिविषयायङः इत्युपलिक्षणं यमात्रस्यापिलाप इत्यर्थः॥ हमादित्यकच्चा नृम्ना गाङ्नरस्यालापानमवति या
घांश्वतिशायनावामूयङ इतिम्न्नित मध्यमुरिनिध्मजुचान आजुविकर्मणा तिअकर्मकात्तनावत्र्यात्मनेय किप्रत्यये अयन
इतिआलापे वान्तृयान इत्यादाम्र गाङ्नरस्यपकारस्यानालापः वानुस्यतादववशन्नन वापयातदववन्नानन्यादो हमा
ङनरस्य लापः पिक्षर्ववमूप्रक्रिया अथवान्यात्रनिम्नावण लुकिमतिनिबादोप्रायाग दर्शयन्ना लुकिमतिपि निम्निवक्
तावक्तव्यः इतियङ्क किमति पितिम वकारमकारमकार॥ चपरवाइतिचकव्यपितिम्निइति चपन्नातादकार॥ एवषा
दधर्षः दिश्चरपिनाणधया जुणः द्विरुक्तस्यध्मता चरपरपिचरणधयानाघारितिप्राप्तोजुणाननवति यथावा
उज्ञाति अबोतुजं अपिशाष्टानुवानाक्ष्मीस्यादोहमा दोहमादोनदास्यवायङ्गंतयरास्मेपदिकादिचवह।
ष्व किंनिचुयङुगंतपरस्मैपदेक्वादिषत्र उष्टव्यामिति। पाचमा अन्ययङुगंतशनिपरस्मैपदविधीयान नववयङु
गंतको दिवन्नइष्टव्यामितियाचरबुः तत्रशतिइत्यस्यविधी यतइत्यस्यापकत्रङुगपदध्मरङाइतिमदशाइमे तस्मात
यङ्कुश्रंतयस्यत्ननशास्त्ररूपपरस्मैप इमस्याप्रातिपरस्मैपदिक्वादिवचउष्टव्यमितिबुकं क्वादिगणविहितायापादिधुक्तो
चानूक्वादिमहशोदिष्टच्या वक्तारानन्द्धरास्यादोऋतारिर्नभवति इष्टव्यमित्यानन एवयउयतयत् यङुगंतस्यनायायाअ
पुनुरङ्गयागानन्तरुणबानानत यथेनप्राणाक्तव्य आदोबानवाति इत्यादि आदाधमिद्धपायायाजुङ्कृष्टव्यपश्चात्प्र
यान्यमिति पवेवान्य त्रतिलुके मध्मजुःतिपूप्रत्ययः क्वादिवं आपालापः पितिम्निवाईकरः पापवीति इकारानीव
पक्षेपापक्ति अमच्चारादिसंचनानिमिक्तवदङुवादात् व्यजनस्यापिमस्वरवंविधीयात इति इकारस्यसंस्वरस्यद्विर्व

६४

MEMORIAL

ते। अरट्यतेइति स्थितं। आत इत्याकारः। अंतादाते इत्यकस्याभ्यौति तन्मतेन शाकर्षणबलात्कारः। अस्मिं। ह्वरादेः पर
इत्यनेनयङ् सहितस्य परस्य वर्णस्य द्वित्वं इति सादि। वाघ इत्यादियत्नापि आत इत्यादेव ज्ञातव्यमिति सा चेत् क्रिया।
उक्ता अयादेशस्तु इति। अष्टशब्दयागात् कौटिल्यगमनं व्यह्याता तेन गमन्त्यवनीनां कौटिल्यमेव यङ् इति ज्ञातव्यं। अं अं ताउ
ते अत्रापि यत्नस्य सर्वस्य अगातो. गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः इति प्रथमगुणः तस्मात् ह्वरादेरिति यङ् सहितस्य द्वित्वं हसादिः शेष
। आत इत्याकारः अरीयतिकौटिल्यगमनं बलात्यर्थः अट् अश्व ऋच्छति ऋणोति एतेभ्य इति यङ् कर्तृ आदेशो नायङ् द्वि।
त्वं एफयकारात्पादेशक स्थाने णकारात् नकारश्चात् व्यचक्षे न नकारः एव। नकारः एव तेन ऋणु यंगु इति स्थितयङेति
सर्वस्य गुणः दीर्घः ऋणोतेर्यतं। यमजयांक यम प्रत्याहारस्य ऊपादेशो चतुर्वर्णस्य शागागामा भवति यदि
मति अत्रापि यङ् किं तु तिवकायाजपामितिबङ्। वचननिर्देशात्तु अप्रजनात् जमापनु एतेभ्यस्य गाद्गा।
तो पहद्विर्वं ऋहाश्च।। यमात् चाशगागामः तथापदांत। ऋसइत्युच्चारः लगम्याति उरमः स्वमूवलाति यङ् द्वि।
सर्वस्य हसादिशेषः ऋपामांस्व। वपाः अगागमः अरुम्वा रावस्त्र्यति द्रव्यमवंजिरणावंवस्यति नेजगाम्यति इत्य
गदोकसपरवचनम्पयापवंत इत्यनुस्वारात् उक्तः यंयम्यते वंवम्यते जंजन्यते इत्यादोकधम उस्वारस्य तथाह आदेशो।
नाआदेशो निर्दिश्यत इति यथंतक्रविधीयते तेन आदेशेनाअनुस्वारादेशावता आदेशोऽनुस्वारो निर्दिश्यते अत्र।
स्थानिवस्त्रिधानमित्यर्थः तस्मात् मोनाव पि अनुस्वारा अत्रिधानमामर्षी नुस्वत्यव जंजन्यते हंतहोसायाश्चावक्तव्य
। सर्वस्य हसादिशेषः ऋहाश्च ऋपामांसवपा। सर्वस्य यङोनिगुणः लभ्रायते जंजेजल्यवक्ता यावाचि जंजप्यते जंजल्यते
ज्ञितिहमपदस्य अनलापोऽनुस्वारः स्थापलक्षणार्थः तेन द्वितीयवकारस्य अनुस्वारस्य लापदंदद्यतइति रूपान्तरअस्ही ७०

न वंभज्यते स्रो दंतातरूना अतिशायद्योतनार्थमन्नइति विशेषणं चरफलोरवास्यय इि चकारान्नुक्। अतिशायस्त्वरति
चंचूर्यते अतिशायनफलतिपफल्यते चरागंतितरणाद्यफलनिष्पत्तो चतुर्थत इत्यन्नद्यो विद्यमइति दीर्घः राष्ट्रवधस्य ऋतः
नपधयस्य एवं विधस्य धातोर्यङि सति सर्वस्य रागादेशो भवति इतो रात्रविकल्पे यङ् द्वित्वं इति ऋकारस्याकारः रागामतेः
नराघ्रस्यं ततंतो। दृह्नवर्शन वरीवृत्यते वार्तासुवित्र वाहासुअतिशायनमात्रं वर्ततइत्यर्थः जरीवृस्यते। संप्रसारणं रुइतिक्र
कारः रागागमः जुरीष्टस्यतइति सिद्ध्यति पद चम् धम् वंच् नश् कश पतस्कंदांथ इति सर्वस्य मागागमावक्तव्यः पदगातोद्गम्
धमूअधःपाताति वंचुगतो चंशाअधःपतति कशगतिशासयो पद्ध पतनगत्यादिगतिशासणया। इत्येतेषां सर्वस्य माकागमा
वक्तव्यः यङि सति अत्रापियङ् किंतु तिवक्तव्यं तेनपत। पदीतात्योदि सिद्धाति पदत्रयसर्वः इवना पपतोपद्यते ना
घटइतंत्यर्थः सनीसस्यते दनी ध्वंसते बनीभ्रस्यते चा तोस्कद्यते इत्यादि इिइतम सर्वत्र नलोपः ऋतो रिक्
कारान्तस्य धातोः रिआदेशो भवति यङिसति षष्ठीनिर्दा। शादंतस्य ऋकारस्य तातोर्द्विर्वचन ऋ क्रि क्रियइति स्थिते। सू
र्वस्य हसादिशेषः ऋहाश्च यङो तिसर्वस्य गुणः यासर्घः अति शायन कारातिवकीयते। हृत्र चरणे अतिशायनेहरणात्। निवे
शीयते स्तृञासद्रीयते हञजक्रीयते दादरिस्मिकारे रात तातोर्द्विर्वचनं यदीर्घः ददीयते यङो तिसर्वस्य गुणः था दादरिः अ
ाद स्मृहः द्वित्वं शाशाक्षपात् कृपातोऽवचयाः यङ तिगुणा किलात्मसा। तरीयते स्नाशोव सेन्नीयते याशापरण यथीयते
तिगात सध्यक्रूराणमादादरिः द्वित्वं गुण। पिदार्घः। ऋहाश्च जागायते मातृमाति मिमायते चोनकर्मणि आदृसा हृ। संध्य
रूराणमा दादरिः द्वित्वं यङो तिसर्वस्य गुणः यदीर्घः किलात्मसा सेषायते गागानो इत्यस्यापि तेजायमइति रूपं दाणादांसि दह
पतनते दोवखंडने पतवादाः स्वाहृदायते इत्यवरूपं दोपू शोधने इत्यस्यापि दोसायते इत्यवरूपं आध्मे शति आध्मायते।

धुंनराजीय

धीयति परइकारांतात् धातोर्न भवति जेघीयते देधीयते वा अस्य लुगनुवर्त्तते अन्येनेत्याचष्टे यङ्प्रत्ययस्य योगविभागे
यङो लुग्भवतीति दंदह्यं इत्यादौ यङ्प्रत्ययवत्स्यति तस्मिन्योगे च लुगिति सूत्रेणयङो लुगिति च वक्ष्यति तस्मात् अस्य
यङो लुक्भवति वाशब्दानुकर्षणं भवति लघ्यन्तानां परस्य नियमार्थमाह अनपि च हसात् हसाद्धातोरस्य यङो लुग्भवति अनेनापि
प्रत्ययोः इत्यनुवर्त्तते यस्मीत्यस्मात् यङ्प्रत्ययर्थः हसादित्यनेन भ्रातृव्याद्धातोरस्य लोपो न भवति यथा श्रुतिरायनात् बान्धवः
शिताम् अध्वनि इति धत्ते बालानां अङ्गुलिकर्मणि निश्चकर्म कीचेन नावश्यं न पादयं कि प्रत्ययेऽपि इति अल्लोप बाल्यात्
इत्यादौ स्वरादन्तस्य यकारस्य नालोपः बोलुयते ददरद्वे। … नापापच्यतादवदानन्त्यादौ हसाद्धातोरस्य तु लोपः बा
लुयते ददरद्वे पापच्यते ददरद्वनित्यादौ हसाद् … धातोरस्य तु लोपः। अत्रापि सर्वत्र तु प्रक्रिया अथवा अन्यावा
नित्यत्वेन लुकिं सनितिबाधोपपत्यां दर्शयन्ना लु … किमति विनिमित्तकारावक्रव्याः इतियङ्कि मति
विनिर्मवकारे मकारमकारस्य परस्वा इति वक्ष्यति। … निक्षिप्इति चपन्नूतरसकार लक्षणस्वर्णयोः किमार
पिता पक्षयायुणः निरूक्तस्य पक्षतो स्वारपारपिनपक्षः। यालघारितिप्रातोगुणो न भवति याबाबोभुजाति अ
बोभुजं अपिदा इति बाबाजीत्यादौ हसादौ नवत्येव यङ्गतेन परस्मैपदिक्रादिदिवबड्इष्य केचित्तु यङ्गतेन प
रस्मैपदक्रादिवबड्इष्यमिति पाठमाश्रित्य यङ्गतेन प्रतिपरस्मैपदं विधीयते न च यङ्गतक्रादिवद इष्यमिति आव।
स्थानत्र प्रतिइत्यस्य विधीयत इत्यस्य न परक्तरङ्ग पदस्मस्हार इति महस्सोहमं तस्मात् यङ्लुक्त्यस्य न तन्नाहरूपं पर
स्मैपदमस्यास्मि परस्मैपदि क्रादिवद इष्यमिति युक्तं कादिगणविहितात्मनेपदादिषु क्त्वा तु कादिसदृशेष्य व
कारात् एव क्ररीत्यादौ ऋतोरिर्नभवति इष्यमित्यनेन एव व्याप्यते यतु यङ्गतस्यतापयोः अत्रेनुरप्रयोगात् लुरूप ७२

बलात् चर्यनप्रयोक्तव्यं आदो बानवीति इत्यादौ आदो आदोषामि षष्ठप्रयोगात् इष्टव्यं पश्चात् प्रयोज्यमिति प
व वान्योत्रनितुक् मध्यमा निष्प्रत्ययः क्रादिवत् द्वित्वं अघालोपः पिनिक्षिप्रवाईकारः पापचीति ईकारो नास्य पापरूपा।
पक्ति पापक्तः इत्यन्तनोत्तेनास्यस्य न पापचीति पापचापि पक्षे नोः कार्कितानासः पापक्ति पापक्तः पापक्त पाप
चमि पापक्मि पापचः पापच्मः पापच्यानपापचन्त पापक्ता अपापचात् अपापक् मिमिपि दिस्यादिस्मादिति मिलो
पः नोःका अपापकु अपापचा अपाचमित्यादि पवाचावदीमि वावस्मि वावक्तः इत्यादि घटचेष्टायां मंत्रवं द्वित्वं फ
पातां जङ्घचरः संजोघद्वि संजोघदः संजाघटति इत्यादि … न्नयति इतिस्थिते यङोलुकि द्वित्वं पिद्मानगुणः संबोभवी
ति संबाभाति संबाभूतः संबोभवति नूशाक्षसुधी … अष्टइत्यक्रवानुचक्र इत्यादावन्यानपि यङ्गत
स्य णित्वयस्वस्याति संनानाकृतप्रश्नतायङ् … किमति सर्वस्येङ्करिकिरावश्याग मावक्तव्या।
कदाचित् नृगागमः एगदारिगागमः एकदारागा … मः इतिव्यवस्थाज्ञानव्या ऋतो रिविनाम्याधवादः तु कि
त्र यङो लोपः द्वित्वं रइत्यकारः चाः ऋ पिति नीता का … रः गुणः सर्वस्य ऋकारः चर्करीति रिगागमे चरिकरीति
रीगागमे चरीकरीति इकारान्नापत्रात् ऋक वर्कर्ति रिकः चरि कर्ति रार्ति चर्कृतः चरिकृतः चरीकृतः अत्रति मिनानाव
नानईकारः ऋ अतनमइत्यस्य अत्र चर्कर्ति चरिकर्ति चरीकर्ति चकराषि चरिकराषि चरीकराषि इकारान्नापरस्तु चर्क षि
चारीकषि इत्यादिसाधनीयं ऋतइतिनपरकरणात् सर्वित्रूप इत्यादौ न ऋगादयः तत्रुरुयङोलोपः द्वित्वं रइत्यकारः कु
होश्चुः आतइति दीर्घः गुणः चाकर्षि ऋइपदस्योदाहरणं वृत्वर्तीति वृतेलीति वरिवृतीति वरीवृतीति इकारान्नाव
र्त्तवर्त्ति वरिवर्त्ति वरीवर्त्ति इत्यादि ग्रहत्वगरत्तो यङ्कुचिच हसादिः शेषः ऋलोश्चुः अति इतिसर्वस्याकारः

पुंजरादेश।

पिपक्षि इकारागमाभाव इति । कश्चित्तु पिपठिषति । इहाणिवान्न तरिष्यातमं संप्रसारणं कर्त्तव्यं ॥ ढेः स्थाने तीय प्रथमायां गुणः ॥ इति गुण
रमावजर्यहा । तिदुपमवाम इकारागमावयाकृत्वहोद इति दाव्वनघो दे इति धकारकृतेतस्य स्तुत्वनट कारचकृतादट इति दृक्
स्ला य सर्वस्या दीर्घा गादि । कश्चित्तु संप्रसारणं कर्त्तव्यंः जर्गाद्विइति द्रुपमवत्ता सिपित्रुह्याद ॥ घादा काः मस्त्रादिजं वोन्तामि
ति धकारः किलास्य ज्ञाघृक्षि इत्यादिप्रयोगवशात् जय अनपिधर्मउल्लायना मितानयुणद्दी इति वक्तव्यो वति दिना मसृदित
रादि घयमृत्संकर्त्तैर्यङ् कर्त्तरूपमानादवारस्थयङ् प्रत्ययो भवति आचारउपमानात् इति सूत्रतो उपमानादित्यस्यानुवृत्तिर्लभ्य
ताश्वकयङ् विधानोत्तनद्विचं यदीर्घः शित्वात्सर्वनिपद अ चकर्त्तृकाकसंबंधिनि आचारार्थवाच्युपमानात् उपेतानुयङ्
प्रत्ययः श्येनायते काकेइति उदाहरणांतरं पठितायात मदा यदि सलोपो वक्तव्यः ॥ आचरे थेयडियारेमकारांतस्य
नाम्नः सलोपो वक्तव्य इत्यर्थः अप्सरायते कृष्णा अ प्सरा वद्वाचरति इत्यर्थः । पयस्तु विलोपश्च पयायते
पयस्यते नक्र उपमानादाचारार्थविः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ चरिति विलोपः चंद्र इव आचरति चंद्रति मुखं इत्यादि
क्षिय आचारउपमानात कर्मण आधारस्य चउपमानवा ॥ चिनाय प्रत्ययो भवति आचारार्थवाच्य अकारस्य वर्ड्का
रो भवति कर्मणउदाहरणं पुत्रमिवआचरति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । आधारस्योदाहरणं प्रासादीयति कुट्यां प्रसादेचाच
रति प्रासादीयति कुट्यां कुटी शब्दात् आधारसप्तमी कुट्य मित्यपपादः ब इछायामात्मनः मः धातोरिछायामर्थे सप्रायो भवति म
त्वेक्वसंबंधिनी मा इछानादर्थात् धातुरूपसंबंधिना वितु अत्र आत्म शब्दः स्वशब्दस्व धर्मापरुया तेनयस्माद्धातोः सप्रत्ययः
प्रयुज्यते तदर्थं वंयदिइच्छाधाताविन नदात स्मादातोः सप्रत्ययो भवतीत्यर्थः इषिर्यदर्थाक्रियामाहूतक्रियास्वविनाधातोः स
प्रत्ययो भवति यथा लोकुमिछति लिलुक्षुते ज्ञात अत्र इच्छानिइ विक्रिया लोकनार्था ॥ तुष्टिधातुस्वरूपसंबंधिना द्वयतइतिलुक्षते स ॥ ७२

प्रत्ययः इच्छाया मितिकिं कर्त्तुं जानाति अत्र इच्छा धातोः करणार्थत्वंनास्ति स्वसंबंधिना क्रियाइतिकिं पाकं वर्तुमिछति अत्र इच्छा
याः कारार्थत्वसंबंधात् पचतः सप्रत्ययो न भवति धातोरितिकिं पुत्रमिछमिछतीत्यादौ न सप्रत्ययः स्वसंबंधिनोस्तु कर्त्तात क्व
तस्य धातोरिछायामार्थ सप्रत्ययो नवति न त्त्वधृष्टास्यामि नु चिंतने न प्रचिकीर्षतीत्यादौ अत्र सप्रत्ययचिकीर्षतातिमिसिद्ध्येश्वा
उपसर्गणयोगा ॥ अप्यथा ग्राह्याः वयथस्य प्रादाद्दिर्वादिश्च मध्ये न द्विधा सप्रत्ययसंयोग धातोर्द्विवचनांत्र सनाया सप्रत्यय ॥ द्विवे
कपानाजबचया ॥ फिलास्य । सन् बुभूषति बुभूषत् बुभूषतु अबुभूषत् बुभूषामास बुभूष्यात् बुभूषिता बुभू । विष्यति अबुभू
षिष्यात् इत्यादि सिमतासास्य यामितिक घ्नंतृ इत्यादिः हावु । साः २ उत्वरुश्वद्दतमा तन्नवर्णांता न्रुवर्णांताच्चयरइ गुणात्स्व
सपरेइश्चेशा भावामवति गुणइति गुणः कथं तत्य तेआह ना । निटिसा । नविद्यांत इटयस्य असौ अनिट् एतद्वविद्यणे
ति इड्विर्जितसप्रत्ययपरधातोर्गुणो भवति अवाडिति गुणाभावपिनाति टिस इतिगुण निषेधसूत्रं गुणएवनन
वति न तु संप्रसारणादौ डित्कार्यनिषेध इतिसूचयतिसदी र्घः मकारयारस्य सर्वस्यादीर्घो भवति चित्रचायिन चिनात
स्सनादौ वा किंचं सप्रत्ययादौ च चइत्यस्य किं इत्यादेशः वा भवतीत्यर्थः तत ए चिकीर्षति चिचीषति इतिरूपद्वयं कृ दा
नादन्योः कुरूषति सप्तारू या द्वीर्गाः रितिवक्तव्यात् जिगाषति गुणिश्रयणां शुश्रूषति रुद्राक्षि रुरूषति यामे इश्वआ
श्रया इति पावेविधयाउवाद्यव्वेपरान्यातृप ॥ सइति स्वेष ते अश्च इश्वअनयोर्यों पिरिति सिद्धनीत्यर्थः विद्वणा नि अका
रस्य इकारो भवति सप्रत्ययपर आदशेस्पकोरला । काष्टनपिपरूति काष्टनपकु मिछतीत्य उकाष्टस्य डिपाकप्रतिक्रारण
त्र तन्नज्ञापनात्या काक्षामाह गुणः प्रकृतार्थान्यत्रमातः । इति प्रकृतार्थः प्रकृत्यर्थो धात्वर्थः सप्रत्ययार्थप्रतिगुणः अत्र धात
न्यवति स्व्वाः प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थगुणस्ततइत्यर्थः अयं विधिः सप्रत्ययांस्य त्राजयः सप्रत्यायावेपरात्य प्रकृत्यर्थः प्रधानं

सुजपद्य

ता॰ प्रत्ययार्थस्तुगुरास्तू नइतिनन श्चकाष्टनपिपक्ष्ंतात्यत्रकाष्टस्य इष्ठो प्रतिमाधनश्चासोवानयाकलङ्कण प्रस्ंस्यर्थप्रतिमाधन
त्विनष्टता याननमान काष्टनयाधाकः नमिह्यतिइतिणकास्येवधाध्मन्य त्यऊहानो । द्विव णिःमइतिइकारः हमादिः ग्रासः क्रु
ह्णो स्तुःइतिऊकारस्यणिकारः तस्यवरवामवणाकसानामितिककार । घित्नात्य । नित्यकृति ग्रऊमइतिच्छितासधक्तः धेतुबानिबो
दिः ग्रहादि॰ विदतिसंप्रसारणं ग्रहष्टहाम्बुनिवकारणसप्रत्ययस्यधकवितडि॰ चंस्ववित तेनम प्रसारणंप श्चादिचं राऊहास्थः
यः स्माइताकारःक्षोदः । आदिऊच्चानामितिघकारः पाठाकोसे । घित्नात्य । मोकेषायाणिङ्क्षः । ऊिद्यक्कति एवंयुक्तसवराण ऊघुङ्क
ति ह्याक्षिवृह्नतोहृद्हनसइतिच्छित दुहास्तुरितिसर्वस्यकःस स्यकष्यातानबचधाइतिऊकारः । हांतःस्तोणिन हेतन्धर्मालाःपरं
ःसप्रत्ययारणितूनवति णिच्चोऽुपधाहृद्धिः हातान्धानश्चा पदांतकासजिघांसति जिघांसंतः इत्यादि ऊनइर ऊकारः
स्यइरनवति किनिडि॰ निचपरः अत्रतपरकरणान्तु ह्री र्घस्येवऋवर्णस्यइर् विहिता । हिरण्यामित्यादौऋस्नहर
णइत्येस्यधातोः अणादिककरणप्रत्ययआगतरूप्य स्याछिऋकारस्यइरहइपरत विकीर्षतिइत्याद्यावपिकधेहु
पसिद्धिः इत्यतआह अमार्वत्रिकाःयंविधिरिति अयंविधि । यइरदार्घस्येवऋकोरस्यइरसनसार्वत्रिकाः सेर्वत्रसवासा
वैक्षिकः सर्वव्यापकोनमवति कचिद्यमिचरातास्पर्घ । ततविकीर्षतिजिहीर्षतास्यादोऋस्यापिइरनवति ऊ प्रथमा
इर यश्चाक्षिव ऊाहाःस्तु । ह्वोर्विहसइतिदार्घत्वं घित्नात्यासः सधस्तुः तिबादि विकीर्षति परिजिहीर्षति इत्यादि यतः या
कास्यअकारस्यवत्नोपास्यानवति अतणिविधाय । विकार्ष्यतइतिसिद्धानि एसंगतयत्नोपास्यादाहरणंदर्शयति पापयइति ।
च्छितेसधस्तुः तानातोइत्यादिनाताप्रत्ययः सिसत्प्रयाः सिसतासास्यपामात्यडागमः यतइतिसर्वअकारत्नोपः पश्चानय
लोपःपवितोइतिसिद्धानि । अथवाअनपिवहस्मादितियङ्लोपः डुदाञ्दुधाञ् माड॰रतंलात्र आकापतापदाहामार्घराधिये । ७३

तहादयः । सस्तानयाः निमकारस्यनकारः दिम्सति धिम्सति पुसातासिडुतिपुसिग्चति डुलभूप्राप्तौ घास्मवपाकसानामिति
नकारस्यपकारः इःम्मइतिइम् । सर्वस्य चलोपः सधस्तुः लिमप्रसक्तइतिच्छितोम्को । संयोगादिरितिप्रथमसकारस्यलो
पः लच्छुमिच्छति लिप्ुमान रिप्सति पातादिद पच्छुपतनइस्यमातृधातोः सिसतामास्यपामितिशमइरवासनवति यस्मिन
पाकइरतस्मिनपरकइम् सर्वलोपोनमवमासिपिततिषनि इइन्नावपरतुा पिप्सति आप्तृव्याप्तौ सप्रत्ययः चरादापरइतिपको
रस्यदित्वं पाप्ताप्तसइ आप्तोतेर्लोपः चरस्यइकारादेशःनवतिसर्वस्यचलोपः क्षित्वऊत्ययःपूर्वःतस्यलोपइत्यर्थः तस्य ।
पाणिनिमतःस्यामसंज्ञा एतन्मतसर्वसंज्ञाइत्यवामय अक रस्यइकारः सर्वपकारस्यलोपः ईप्सति आशरनायाया आ
शाधृतिदाब्दायावा अनायप्रत्ययानवति अशानायति पऊसपत्ययः सिसतामास्ययामिइ चरादःपरइति इडाग
सिनसच्चरस्यडाकारस्यद्वित्वघित्नात्यःसाः अशिशि षति स्तुपइत्यः गुपइ॰ गोपनऊबमायाः कितागोपन
येनशाशापधा इत्यादायाधनमवःगुपइङ्इतिबऊवूचना तऊयाः गुपइोस्वार्थसपत्ययानवति दिवं ऊाहाःस्तुःसप
त्ययः सधस्तुः डि॰ आसान्सनेपरं ऊगुसतविकिसाविविकि ऋति सामविचारणे दानिनऊान सामादीनासर्वस्यदार्घोवा
कव्यः मानसइतिच्छित दिवकस्वः पःसइतिसर्वस्यइकारः मामारामा मितिदार्घः नश्चापदांतइनि अनुस्वारः मीमांसतेअधर दा
दामानो शोसामान आपःस्तुणादिन्यः स्वार्थआयप्रत्ययानवति गुप्स धूपापण पन विविइत्ययमन्यपवगुपादिर्गणः गुप्सरक्षणे
प्रयधस्यानाघांशितिगुणःगोपायति धूपसंतापे धूपायति पणव्यवहारस्तुत्योपनच पणायति सामान्यायइचास्य ५ नान्यइच्छा ।
यासार्थ्यप्रत्ययानवतिनस्मनयोगावअकारस्यइकारानवति आत्मनःपुत्रमिच्छतिपुत्रीयति धनमिच्छति धनीयति इदका
सातइदनादाशोवऊव्यः नदकमिच्छतितदन्यति काम्यमपाहुनि इच्छायामार्घनाद्नःकाम्यप्रत्ययमपाहुनितिषः पुत्रकाम्

सुंजयटीका

तिकरणे यथा। कण्ड्वादिभ्यः करणार्थे यः प्रत्ययो भवति कण्डूं करोति कण्डूयति चकारात् कविनृ इष्टायामपि यप्रत्ययः सुगाग
मः सुगागमश्च तिन्नानव्यं हयिणमेषुनमिच्छति अश्वइच्छार्थे यप्रत्ययः सुगागमः वृषस्यति दध्यश्नं स्त्री ततन मिच्छति सुप्रत्ययः सु
गागमः दधिस्यति अस्सुगागमश्च दध्यस्यति शब्दकारोति शब्दायति वैरकारोति वैरायति कलहं करोति कलहायते सु
खायते दुःखायते इत्यर्थः इत्यादिक्रियते किरिकरण नाम्नो णिप्रत्ययो भवति करणार्थे मथडिनडित डिकाहि
लोपः घटं करोति इति करणार्थे घट इत्यत्र णिप्रत्यये आगमतस्मामप्रत्यये यां रिनि विमक्किलोपकक्काणे नोमप्रत्यय
इतिकारातरप्रयोगो डिकाहिलोपघटिइतिस्थित सधातुः॥ धातुत्वात्तिबादयः अनवप धमयाइति हृदि प्राप्तो मितः कस्य॥
धातुरा व मितइत्यवं प्रतितानां कास्था नवति धातुपा त्वात मितः मितृ हातः कमि विख्यात घट व्यथा प्रथा॥
हस्त प्रमास्रद स्वदा दक्षि ऊमि कमि तुरि चरिक दि नदि नटि वटि हेटि गडि चकि वकि कारव काग।
कगि कागि कागि अटि कणि चणि रणि भ्रणि कदि॥ षि ष्णविनम् गमू इल स्खल ज्ञा कल म्ना वल्ल हल स्वन
खन जन रञ्ज क्रमु गवंयथा प्रायो गत्र्यन्योपि मितो द्रष्टव्याः॥ मित्वात् कस्वत्वं अपू कर्त्तरि गुणः घटयतः इत्यादि करणा।
चय इत्यपतः करणाश्लाघ्नप्रत्ययः पुनः णि इति करणइत्युवकरणइतिविहिता करणेविश्लाघस्य। पितयमथ इह दवयति ततमतु
उकारानिमुंडमा वा मुंडयति तथातु नवाश्रानात् लाउनन निष्ठाशोच विप्रत्ययः सरिवनयति कथनान्तं डनयतिवर्त्तयः
तान्यर्थः वस्त्रमाच्छादयति पाशानमोचयति पोशायति वीणयात्रपगायतितृपवीणयति सेनया अभिगच्छति अभिषेणा।
यति इत्यादिप्रायो गवर्णाइत्येवं माहात्म्यकरोति महयति डिवाहिलोपम हिइति स्थित सधातु धातुत्वात्तिबादिः अप्रकर्त्तरिषु
णः पत्रथ कटिकरोति कटयति गर्वरयातात्यादेः गुर्वादिरिष्टेमयस्मुगागादिष्ठलोपस्थल्य सध काराभ्रन्त निप्रत्ययनयति पह

अन्तयति इत्यादिप्रयोगवशाद्विज्ञेयः॥ ध्मातः प्रेरणे ध्मातः प्रेरणं अथात्मक व्यापारे णिप्रत्ययो भवति प्रयम क्रिय
तोनिप्रयोजकः तस्यव्यापारः प्रयोजकव्यापारः कर्वतं कारयति प्रयोजकः इति कर्वार्थः प्रयोजक तकारयति प्र
योजकः तस्यप्रयोज्यकारेण क्रिया संबन्धः इत्यर्थः पचन्तं प्रेरयति पचनमिच्छार्थे पचन्ति प्रत्ययः णिचान्तत्वाद् धातुर्यादि हृ
दि धातुसंज्ञायां तिबादयः अप्रकर्त्तरि गुणायादेशौ पाचयति पाचयत् पाचयन्तु अपाचयत् पाचयेत पाचयाञ्चकार इत्या
दिविज्ञेया गमयती त्यत्र मितो हस्वः मासम अनुशिष्टे अनुशासयति हतर्थन्तू हतर्थ कारादेशो भवति णिश्च जित्इति
चवर्णिचं अपूर्वजिणौ तात्पर्ववर्जिते तस्मिन्नडिति था त्यय परस्थय धमदाघ घातयति शदः सतृ शातसातानि
त्यस्य धातोः शात् आदेशो भवति जोपाराइपधमहेति॥ शातयति राता त्रोपक ऊवथामचशात तेस्मरात।
कागता वित्यस्य धातोः आकारान्तस्य च पुगागमो भवति॥ वति णिप्रत्ययपारा ऊइइति स्थिताइक गुणा त्रिम
पप्रत्यारिति गुणः अर्पयति आकारान्तदा हरणानि॥ दापयति धापयति स्थापयति यापयति स्नापयति इत्यादि
णिड अध्यापने णिप्रत्ययः आदिस्वरस्यणिमवृद्धि॥ पत्राय त तश्चिकारान्तलोपः इडादेर्व्योपुक वक्रव्यइति पुक अधिष्ट
वः अध्यापयति कालइथा णिप्रत्ययः इडादित्वात्पुक गुणः क्षेपयति पादेर्लुक् पापाने इत्यादी नायुगागमोभवति सुके
पवादः पिबमाप्रस्यति पाययति औत्त करणे से धाइररणा मो पोदर्सुक वायवति आच्छादन ध्यान कर्मणि कृत्ने आका
ते श्रमं वरणे विज्ञतं तुम्पवरणे आदिशाश्रादतया स्था व्ययति व्याथेयति क्लाययति वाययति क्ष्मकारान्त बेम्नादी
न्मानपदस्य पिहस्व विजधुमान्तक वापाणयति धनयति पाकृपिइति स्थित हृद्धि पैआयाप्यायि इति ज्ञात मधातुः अकर्त्ता
रिगुणायादेशौ धायति धवधेवयति ज्ञावबोधनतो ज्ञो पुकर्षोपिइति स्थित मित्वात् मिति कस्व इति कस्वतायां ५४

प्र०राजी

प्रश्नार्थं विज्ञार्थमाह ज्ञानाद्यादेर्वा ह्रस्व इति ज्ञानाद्यादेर्धातोर्णिचि ह्रस्वो वेति ज्ञापयति ज्ञपयति आदिशब्दात् तृप्यथाप्राप्या।
गमन्तप्राम चिङ् ह्रस्वता विकल्पाद् द्रष्टव्यः फणयति फाणयति वमयति वामयति शमयति शामयति तथा ह्वलि ह्लापि प्रभृ
तीनां च उपसर्गाणां विकल्पेन ह्रस्वता प्रगतस्य उपसर्गाणां पुनर्ह्रस्वता ह्वलयति प्रह्वालयति प्रह्वलयति ज्ञापयति ज्ञपयति स्नापयति
नमयति नामयति वनयति वानयति इत्यादि सोपसर्गाणां तु न ह्रस्वता ह्वालयति प्रस्नापयति इत्यादि क्रियायां णिङ् मेदा घेता
चङ्क्रम्या वाङ् इत्यस्मात्रापरस्मात्ता सप्रत्ययपरइट्ट भवति तस्मिन् परे णेर्लोपः स्वरस्य ह्रस्वत्वं भवति तस्य च ह्रस्वाद्दीर्घो न भवति वा।
काशाद्विरुक्तिर्लोपो ज्ञा त्रिप्रत्ययः पुक् ज्ञापिरिति स्थिते। मिमतासाम्यपामिट् जिणिइस इति स्थिते गुणः इति गुणः इत्
एच्चय क्लिन्नात्सा मा जिज्ञापयिषइति मिलाधातुर्वा तिवा दयः ज्ञिज्ञापयिषेति धृति नि इडभाव पक्षे जिज्ञापिस इति।
स्थित स्वरस्येईस द्विरुक्तिर्लोपः ज्ञामपिस इति स्थिता ईइति अलोपः स्कोः संयोगाद्योः इति सिलोपः सप्रातु
: तिबादयस्त्रामेति ब अचचुरदिगणः चुरादा चुर दर्शणात्स्वार्थे त्रिप्रत्ययो भवति चुर स्त्रीणां स्वार्थेत्रिप्र
त्ययः उपधायाः लघोरिति गुणः चोरि इति स्थिते सप्रातुः॥ तिप् अकर्त्तरि गुणः पअय् चोरयति पालरक्षणे पालयति
चितासंज्ञाने चेतयति अर्चसत्ताया अर्चयति अकारस्तु वधबाधानाम् अपदमपि चोरयति चुरादिगणे धातुपाठो द्रष्टव्यः ञेरयङ्
द्विश्च व्यनाद्यात्तान्त्येनेः ई यङ् प्रत्ययो भवति द्विवादिपरः धातोर्द्विवचनं मेरयोवादः उ काराद्गुण प्रतिषेधार्थः चकारात् श्री।
हस्तोऽस्य इश्चिश्चस्ता चोऽर्त्तिज्ञान वा वारिइति ज्ञानवा स्वारि इति स्थिते ञेरयङ् द्विश्च इति करणमामर्द्धीत् धातोर्थिगुणो निर्व
तेत प्रधानादिचं अउगमः अचुचुरि अत इति स्थिते अ। १ किङ् निर्व्वतिवपारम् लोपान्नवति ज्ञिलापस्तत्लघोर्दीर्घः अङि
सति पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति इति पूर्वस्य दीर्घत्वं अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन् अचूचुरः अचूचुरतं अचूचुरत अचूचुरम्।

५५

डाक्टर भाऊदाजी स्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

विज्ञाने त्रिप्रत्ययः गुणः दरिति मात्वाजेरयङ् द्विश्च अलोति वा अद्दवराम विज्ञाने त्रिप्रत्ययाः सामर्थ्यात् सर्वगुणप्रतिषे
धः तस्ता द्विचं अउगमः अविविदन् इति स्थिते लघोर्दीर्घः अवीविदत् अवंअरुङ इत्त अङि लघोर्ह्रस्व उपधायाः अङि सति
सर्वसंबंधिनां कारस्य इकारो भवति लघोथार उपधायाः स्व ह्रस्वो भवति पुरवर्णो कात्रिप्रत्ययः अतउपधाया इति वृद्धिः
दिवादावटअया चितड इति स्थिते ञेरयङ् द्विश्च ह्रस्वः अपघादि अतइतिजात त्रिरिति त्रिलोपः उपधाह्रस्वश्च स्वरस्य संबधिन
: अपवत् पवेव्यक्तायां वाचि अपापठत् पोलरक्षणे पालयति अपीपलत् पदगतौ प्रतिसर्वः प्रत्ययादन घटचेष्टायां अ
ङ् द्विर्वचनं स्तत्कालात् फणानां जेबचयाः त्रिरिति त्रिले पः अङि लघोरिति सर्वस्य इकारः उपधा दीर्घः अजीघटत् न
रितः कृ इत्यस्य सन्ति ममपरिनः इति व्याचष्ट स्का रिता धातोः अङि वृक्षउपधाङ्वादि कार्यं न भवति रीरिङ्
दालगामा त्रिप्रत्ययः अङ द्विचं दिवादावट अदो। दोकि अत इति स्थिते हस्वः इति अकारस्य वकारः कथात
गन बचणः ञेरिति त्रिलोपः रिवाल लघोरिति नरा घीः अदुढोकते अटिटाकत् शासस्य न इति उक्त असासत् ह
याटथास्यायां अयथावत् चाज त्राम्पोम्पादीयाणां रमा ला पाइ हव लुप एतत्पांनस्तुकामि तिकाचित् अबस्राजेत्।
अबस्रासत इत्यादि ज्ञेयं बेहूणापरण इत्यधातोः किं शुत्पत्य यजोयवराणामिति सम्प्रसारणं वकारस्य उकारे कृते दाइति
हकारस्य ढत्वे कृते तथोर्धः इति किं प्रत्ययतकारस्य धकारे विहिते तस्य च ढुत्वे ढकारे कृते ढोढा लोपा दीर्घश्चापि ति तनढालोपा
सर्वस्य च दीर्घ त्वे कृते ऊढि इति तिः प्रवृत्त भवितस मासाष्वतिज्ञाम संज्ञाया स्यायुत्पत्ति कहिकारस्य मान्यार्थे त्रिश्रिरिकरणइतिश
त्यया समास प्रत्यया यारि तिविभक्तिलोपः द्वितीयादिलापे ऊढि इति निः पत्र ततः सप्तमी द्विवादिपरः अङ प्रत्ययः अगागमः
अऊढि अन् इति स्थिते त्रिरिताकारलोपः आभ्वटत इति ज्ञात तत्र अङि सिद्ध द्विचं स्वरादा परस्तिस्वेरस्यउकारस्य विधी

त्यात निमित्ततेनिविकायारेकारात अकरदतनइतिसिद्धं उअं स्त्रेरीदःपरइतिद्वितीयांशागमः उअअंअदतनइतिस्थित कपानां।
उ०पदी० अवृत्वा इतिटकारस्यइकारश्चात्तिस्यात नत्रिहेत्पर्दमास्याअरि रकारदस्वर्दस्यऋइति अरिपारस्वर्दकारस्यऋकाराइत्सवतीति
सूर्वदंकारस्यजकारः आकारस्यप्रत्ययस्वरविवृत्त्या अरिलघाविर्निस्तत्रएणइकारश्चनसवति अऊदत दागनिमित्तरतो आदाम।
स्वःत्रिप्रत्ययः रातोत्रोयुगितियुगागमा स्थापिइतिस्थितात्रेस्यइवित्र त्रेरितित्रिलोपा दादरिमाकोरस्तत्द्विवशाशास्यएइति।
सूर्वस्यवकारः ओघःतस्यचकपानाजबचपाइतिकारः अडेगामेः आदेशस्यइतिसूत्रेएणस्तत्वानकिलादितिवकारः छुष्टं इति
उपसर्गः इयस्वराप्रत्यतिष्ठिपत अवलघादीर्घइतिनदीर्घ व इकारस्यमायागपरस्त्वनगुणस्यात छ पायाने यास्थु।
कात्रिप्रत्ययः आपायिइतिस्थितोमध्यतुःअइप्रत्यया। द्विवादिपरः अशागमः वावसानइतिदेकारस्यतकाराओरिति
त्रिलोपः यतइतियालोपः दादरिः पश्चाद्विवें लघो दीर्घइतिदीर्घःअसायागस्वर्दंत्वनगुधातोरितियकार
: अपाष्ट्वत ऊपधानुः आदिगणस्यः अत्रदान्तवादान्त। तपदं ऊपाणालः ऊपाधातोः अवाद्यवस्यारघांशम्य।
लकारादेशोत्तसवति इतिलत्व स्वपातइतिस्थित अपकर्त्तरि। रि उपधयालघोरितिगुणः कल्पातइतिनवादोहूय प्रयोग
कव्याघारेतुत्रिप्रत्ययः उपधागुणः मध्यतु। तिपु अपेकर्त्तरि गुणः कल्पति यमिइतिहूपे न्हातउऊतिपिइतिस्थितमध्यायास्त्व
ति ऊथिरूपाद्विश्वालावकार्यायाःहस्त्रवर्तितक्यप् क्रियाचगुणाः हत्य स्तातिवदने ल्यप् कृत्वातक्यप् कृत्वातधातोःक्यप्रत्ययानवति
पिद्यात्कृत्स्यपिति ऊतिउगतेनसूत्रेणतुक् हेत्रवराण हत्य।छुअसुतो आदेशःस्त्रः तुक्सुत्य। तुत्रेग्र ऊत्य इणगतोइत्य।
।इत्यादि क्रियास्त्रजांतात्व यजादेर्धातोःस्त्रियांनावएे हत्य। छुअसुतो आदेशःश्नः तुकसुत्या इत्रत्र ऊत्य इणगतो इ
त्यः इत्यादि स्त्रियासजानाव यजादेर्धातोःस्त्रियांनावक्यप्रत्ययोभवति यजः आद्र वज विद स ओस् मन् वर इत्येतान्य इ ४६

ए समजुनिषद एत् कृ इतियजादयः यजादवस्त्रजादो यजादित्वात् संप्रसारणं इज्या शय्या उज्या विद्या सुत्र अतिधात अ
रोदःस्त्रःस्त्रः तुक् सुत्या आसुत्रपात्रवश्रात्नआस्या मन् मत्या यस्त्राक्रोवातिशमात्यउप्रात चर्याकृत्या अटाद्याइग् तुक् अजगतो।
संस्त्रर्वः समज्या वड् निषद्यः निषद्या पत्या पिव्रलान्तः ऊतोवारित्र व कृत्या ऊत्या क्रिया इतिकश्चित् हनधातोर्यजादिषु समावेशा।
सिद्धति हनक्यप्लोपश्चउदात्तातानिति उशास्तनकसासावेपिलोपः पश्चात्तुक् वधहत्याक्ति। क्तिःधातोःक्तिप्रत्ययोनवति।सु
यासाव स्त्रियांयजांनावइत्यतःस्त्रियांनावइतिचअनुवर्तते अवतवनमवत्नूतिः गमनंगतिः पवि विस्तार इदित्वात्नुम् पचवपा
क्तिः आवल्ति इत्यर्थः उपचपपाक पचनपक्तिः वहतिइतिस्थित सप्रसारणं रहादः नघोढ। इतितकारस्यधकारः ढुतिढुरि
तिधकारस्यढकारः ढोढलोपः पूर्वस्यदीर्घः वहनमूढिः विद्भानेमस्त्रवः रवामवधाः संविन्ति। शमादीर्घो शान्तिः
वाद्यादित इतितकारस्यनकारः मध्यस्तराणामाः स्ना नि। व ईशाशातानशक्तिप्रत्ययस्यात्रदगुणश्च ईश।
धातोर्वत्यायरत्तट ईश्वरः नघाशाडःक्तिप्रत्ययत्तट गु। एश्च शाडःसर्वशास्यडस्तातागुणःक्तिप्रत्ययपरेनत्तवति
सर्वः संज्ञातिः कर्त्तरिक्तिन् धातोःकर्त्तरिक्तिन्प्रत्ययोयाम। वति प्रकार्षएणकरातीतिप्रकृतिः प्रधानउरूपइत्यर्थः पति
: पृतिःइत्यादि प्रत्यागवशात्मुद्रय व इकुतियोधमडनिदशा धमडस्वरूपेवाच्यमतिइकुतिपघातोप्रत्ययोभवतः पचिःपति
: तिपप्रत्याय अपकर्त्तरि पवतिः पठतिः गमिः गहतिः गमांक। इतिवकारः षिद्भिदाभइ प्रेइतयस्यस षितनुस्याप्रातोश्च
तातिदादेश्च स्त्रियोमइ प्रत्ययोसवति उपचष् पचनं पवा मृडाष मृजा आबन्तः स्त्रियांइत्याप् त्निदि इद्विरणे त्रेदनोति
दा छिदनंछिदा जरादीनामड्गुणो वक्तव्या जरा लखा रखा इत्यादि व शरार्हमात् शुरुमोनाहाप्रमाधातोःकर्त्तरि
अप्रत्ययोसवति मप्रत्ययांतात् यतिइतिअकारलोपः स्वरहीनंपरएणसंयोज्यं आबन्तो स्त्रियाः विकीर्षा बुभुषा जिही।

पुंजराजटीका

धी आत्मनः पुत्रमिच्छा पुत्रीयति पुत्रकाम्यति कंडूयतीत्यादि ॥ पूर्वकाले क्त्वा २ धातोः समानकर्तृकधात्वोः पूर्वकालस्य सतिधातोः ॥
पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति समानः एकः कर्ता यस्मिन्नसौ समानकर्तृकः अथ वक्ष्यमाणक्रियायाः समानकर्तृकतया भवतश्च
ति स्नात्वा भुंक्ते भुक्त्वा व्रजति अत्र स्नानक्रियापेक्षया भोजनक्रियायाः पूर्वत्वात् पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः क्त्वा सेट् किद्वा
इट्सहितः क्त्वाप्रत्ययः वा किद्भवतीति सेतः किन्त्वस्य विकल्पो विधीयते तेन क्त्वा सेट् किन्नेति पाठः पाणिनिसूत्रस्यानुमतत्वात्
इट्सहितस्य कित्त्वं भवति वा ग्रहणात् क्वचिद्भवति इति व्याख्यानकल्पना गोत्वं वा ग्रहणात् व्यवस्थितविभाषात्वात् तेनाज्ञातयद्विकि
न भवति तस्मात् क्त्वा सेट् किद्वेति युक्तः पाठः कित्वाभावपक्षे ॥ लघूपधस्य गुणः वर्तित्वा देवित्वा इत्यादि कित्वपक्षे तु न गुण
ः रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा गृहीत्वा इत्यादि ॥ अलंखल्वोः ॥ प्रतिषेधयोः प्रतिषेधार्थयोः अलंखल्वोरुपपदयोः पू
र्वकालविना अपि क्त्वाप्रत्ययो भवति अलं कृत्वा खल्लु ॥ क्त्वा अत्र अलंखल्वु शब्दौ प्रतिषेधार्थौ तयोरुपपदत्वे
नतु क्त्वांताः कृतिषा प्रत्ययः वचपरित्याग क्त्वाप्रत्ययः ॥ यजादीनि संप्रसारणं ॥ वा क्रा ॥ उक्त्वा ॥ उदितः क्त्वा वेट्
क्त्वा इति साकतिता षष्ठ्येकवचनं पदं उदितो धातोः परस्य क्त्वा ॥ प्रत्ययस्य वा इट् भवति इसइत्याये क्त्वाप्रत्ययः उदित्त्वान्वे
ट लघूपधत्वे न गुणे शमित्वा इडभावे क्त्वाप्रत्ययस्य कित्वान्न गुणः इतिष्टुः इष्ट्वा समासे समासमिति पूर्वकाल क्त्वा पि
तो भवति तत्क्त्वा किंधातोः प्रयुज्यते समासकर्ता यस्मिन् समानकर्तृकात् अड्प्रत्ययः दिवादिपरः दिवि आदादि यान् गुणनिषे
धः त्रिरित्ति त्रिलादः अडागमः वा समानः इति दीर्घः स्यात् कारस्य तकारः अकारस्य अनुड् इति छित रत्नति सर्वस्याकारः ऋतेरस्मा अड्डित्यादि
त्यादिना सर्वस्य इकारः तस्य च ततो दीर्घः ऋपरो लडति लकारः विसर्गो र्येयं वार यवाकृषत् यवाकृपत् यवाकृपन्त इत्यादि ॥ ७७
॥ब॥ सारस्वतस्य टीकायां पुंजराजा महीभुजा व्यरूपि प्रत्ययांतस्य सिद्धादिप्रक्रिया २ ब अथादेशा विशेषा निरूप्यंते इति श्रवतिः

त्ययांतेकध्यानानंतरं आदेशा विशेषाः आदेशारूपा विशेषाः अथवा आदेशाश्च विशेषाश्चेति द्वंद्वः तत्र आदेशाः पश्यादयः विशे
षाः सुचादेर्मुम् पुत्रादेरुष्ट्वा आत्मनिपदस्य च आदायान्निरूप्यते तस्यार्थः दृशादेः पश्यादिः दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति शिवे
तविषये दृशादेर्धातोरिति दृशादेर्धातुगणस्य पश्यादि आदेशगणो विधीयते दृशिरूपे च दृशे पश्यादेशः अज्ञि करणेऽव
नत्वपू अदेरइत्कारत्वान्न पश्यति पश्यतः पश्यंति इत्यादि पश्यत पश्येत पश्येयुः इत्यादि पश्यतु पश्यताम् इत्यादि अपश्यत् ॥
अपश्यतामित्यादि ददर्श दृश्यात् दृशाम इति अनिट्त्वानिदं द्रष्टा अद्राक्षीत् द्रक्ष्यति अद्रक्ष्यत् इत्यादि अ
विषयाभावः छात्वस्य पुंवत् पा नत्यापिबादेशः ॥ तत्र ईकारस्य अपक्षत्वाभावात् न गुणः पिबति पिबेत् पिबतु ॥
अपिबत् घ्रा ग्रहणपरत्वात् अस्य जिघ्रादेशः जिघ्रति जिघ्र तु जिघ्रतु अजिघ्रत् एवं ध्मो शब्दाग्निसंयोगयोः अस्य धमादेश
ः धमति धमतु अनयोर्विषयत्वादध्मौ ध्मायात् ध्मेयात् धमता अध्मात् ध्मास्यति अध्मास्यत् दाणदाने अस्य यच्छा
देशः यच्छति यच्छतु यच्छेत् अयच्छत् इति दादौ देयात् दाता ॥ इत्यादि म्नास्याम अस्य मनादेशः मनति मनतु इत्यादि म
म्नौ म्नायात् म्नाता अम्नासीत् म्नास्यति अम्नास्यत् ऋगतौ इ स्थस्य ऋच्छादेशः अयं ऋच्छ निरूपते
ऋच्छति ऋच्छेत् ऋच्छतु ऋच्छेत् आर्च्छत् आर अर्यात् अर्ता अरिष्यति आरिष्यत् सृगतौ अस्य धावादेशः शीघ्रगतावेव अन्य
त्र सरत्यादि धावति धावतु अधावत् ससार स्रियात् सर्ता असरत् सरिष्यति असरिष्यत् शाद्दृशातन शायादेशः ॥
सर्वात्मनेपद्यावस्थ्या शायति शायतु शायेत् अशायत् शायादेशायात् अनिट्त्वात् नित्
शाता शास्यति अशास्यत् षद्लृ विशरण गत्यवसादनेषु अस्य सीदादेशः सीदति सीदतु सीदेत् असीदत् ससाद सद्यात् सत्ता
सत्स्यति असत्स्यत् निषीदति विषीदति प्रतिसीदति गमादेः गमादीनां ॥

छकारागमवति अचादोविषय गमामितिषष्टानिर्देशात् अंत्यस्यछकारः गच्छति गच्छेत गच्छेत् गच्छतु अमवर्णेष्वादय्य इयाद इष
गदःम्नादोक्ट पष्टा यच्छिता इष्यात् इत्यादि यमनियामाल यमच्छः यच्छति यच्छेत यच्छतु अयच्छत् ययाम यमात् मता अयमी
त इत्यादि ज्ञाजनोर्जा ज्ञावबोधने जनी प्रादुर्भावे ज्ञाया ज्ञो आदेशोभवति अचादोविषये ज्ञादेशः नक्रियादीतिनाप्रत्य
येः जानाति इहास इति अकारस्य इकारः जानीयात जानातु अजानात् जाज्ञौ ज्ञेयात् अज्ञासीत् ज्ञाता ज्ञास्यति अज्ञास्यत् जनी
इत्यस्य जादेशः श्यादेशः दिवादेश्यः जायते जायेत जायतां अजायत जज्ञे जास्यति जनिता इत्यादि ष्ठिवः श्रु श्रवणे इत्यस्य
शृ आदेशः स्वादेः नुः श्रुणोति शृणुयात् शृणोतु अ। शृणोत् शुश्राव श्रूयात् श्रोता अश्रौषीत् श्रोष्यति अश्रोष्य
त बासत्रादेःक्रम्वः सनूपवान इत्यादेःश्नाः अचादोविषये ष्कोभवति मत्र क्रम्वःनाक्रियादेः पुनाति पुनीयात्
पुनातु अपुनात् पुपाव पूयात् पविता अपावीत् प विष्यति अपविष्यत् कृत्राबदाने क्रम्वः लुनाति लुनी
यात् लुनातु अलुनात लुलाव लूयात् लविता अलावी त् अलविष्यत् एवं ज्ञकंपनोधुनाति स्तृत्र आच्छादने स्तृ
णाति निविशादेःनिष्ठेत्वौ विश्रनिविशे सप्त्यादिर्यस्य धातो ॥ परोक्षि विजिसगोमि सपरम्बति इत्यादेधर्मवियोगस्य तस्मा
न आत्मनेपदं भवति विश प्रवेशने निमर्वः निविशत जियते विमर्वः विजयते पराजयते संगच्छते संपृच्छते आस्तृणुते संस्तृ
णोति इत्यादि आङोनाम्यविहरणे आङः ङः आंनाम्य विहरणे हाङस्य षष्ठ्येकवचन ङः इतिरूपे आडमवोमहदहालाः मुखेप्रसा
रणव्यतिरिक्तसर्वआत्मनेपदमवति दद्यानमन्दयपदिता अपिआङ्पूर्वाद्व आत्मनेपदं नियमात आदत्ते मुखेप्रसारणे तु व्याद
दाति सस्वकोडाक्रमपरिस्थ अत्रमसंपरि एतत्पूर्वात्कृ डरतधोतोरात्मनेपदंभवति अनुक्रोडते संक्रीडते परिक्रीडते आक्री
डतएव कुजत्वनतु संक्रीडतिरथचक्र ममचाप्रापविस्पष्ठः सं अव प्र उप वि एतत्पूर्वाति ष्टाते रात्मनेपदंभवति संतिष्ठते

अवतिष्ठते प्रतिष्ठते उपतिष्ठते करणे एवात्मनेपदं गायत्र्या अर्कमुपतिष्ठते अन्यत्रगुरुरूम्बुपतिष्ठति वितिष्ठते उद्विद्यांत
पः अनुविश्व अनुघास उपसर्गात्यः परस्मात्रापः धातोरात्मनेपदं भवति अनुपत्ते वितपते आङोयमहनः यमहनु वयमहनु तस्म
तयमहनः अड सर्वानुयमधातोहनु धातोश्च आत्मनेपदंभवति आयच्छते आहते स्वांगकर्मणएव स्वंबेषु आहते॥
स्वांगकर्मणि तु शत्रुमाहन्ति लोपश्चमदोवा तामिति तातोपः गमास्थार हतोघ आघ्राते आघ्रात इत्यादि उदश्च
रथात् उत्पूर्वकाच्चरतेरात्मनेपदंभवति सकर्मकार्थे उच्चरते मलमुत्रादि त्यजतीत्यर्थः अन्यत्रतुमत्र्तु चरति समस्तृती
यायुक्ता तृतीयायुक्तः पत्युक्त्समपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदंभव ति अश्वेनसंचरते अन्यत्रसंचरते अन्यत्रसंचरति दि
वहत्त व्यवपरिभ्यः क्रियः वि अव परि एतत्पूर्वात्क्री णातेर्धातोरात्मनेपदंभवति विक्रीणीते अवक्री
णीते परिक्रीणीते शपउपालंभेशपथकरणे ईर्ष्याउपालंभोवशपथकरणे शपतेर्धातोरात्मनेपदंभवति वि
ष्णोः शपते शपथकारणार्थः अन्यत्रशत्रुं शपति ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनाताना मौन ज्ञावबोधने श्रु श्रवणे
स्मृ आध्याने दृशिरप्रेक्षणे इत्येतेषां सन्प्रत्ययांतानां आत्मनेपदंभवति जिज्ञासते सुश्रूषते सुस्मूर्षते दि
दृक्षते इतरइतरेतर व्यतिहारः कर्मव्यतिहारे व्यत्पूर्वादेः कर्मव्यतिहारः इतरेतरकरणं तायाप्रश्नक्रो
डाकरणे अत्र इहोमादिरिति आदिशब्दात् होमार्थान गत्यर्थान् एवहिंसार्थ चवर्जयित्वा सर्वधातुभ्यः आत्मनेपदं भ
वतीत्यर्थः विसंवदन्तवादिनः होमादेस्तु व्यतिघ्नति व्यतिगच्छति व्यतिपचति व्यतिहसति अन्योन्यइतरेतरपरस्प
रयोगोपिसर्वत्रात्मनेपदं अन्योन्यव्यतिलुनते इतरेतरं पुंवदते इत्यादिक्रम॥माउपसर्गस्योपदीर्घता उपसर्गास
हितात्क्रम पादविक्षेपे इत्यस्य धातोः परस्मैपदेदीर्घस्तात्भवति अधिक्रामति उपक्रामति अनुक्रामति अधिक्रामेत

कृ॰ण॰ ४४

॰ कृविदत्रपमर्गस्यापिरोस्यापिदार्घत्वं इत्यतोकामस्याच्छेर्वैर्नुलोयस्यात्मऽस्यादो याऽ पर्युपात्याश्मा पं विश्रार॰।
परिवप्रसस्त्रः परस्परम् क्रीडायामिस्यम्यक्षालाः परात्मपदंभवति विरमति आरमति परिरमति उपरमति ३॥ षे।
स्तुः स्यमायागींहृतवर्त्तति इत्वप्राढ्नो श्रुधक्रुधाया स्पइप्रश्रवेण रूपमामाम्रोः इत्यादित्याहृज्ञाः स्यप्रत्ययस्यपच
परस्पापरात्मपदं भवति स्पमोयाः परायोः परात्मेपादचानिडु वर्त्तिष्यते वर्त्स्यति वृत्स्यति वर्त्स्यति स्पंदिष्यति स्पश्य
ति कल्पिष्यते कल्प्स्यति सप्रत्यय विवर्त्तिषते विवृत्सति विवर्द्धिषते विवृत्सति ।शोर्द्धिषते शिशृत्सति इत्यादि मुचा
दिर्त्तुम् मुचादेर्शेतामुमागमान्नवति अबादौपरे मुच लुप विद मिच कृत् पिष सिद पतमुचादयः मुञ्चुमाक
रण उदादेःस्मुमागमः भिदत्याच्चरात्परः अद मुच। ति विद्मलीति मुमागेमः विंदति लुंपति मिंचति कृतं
तीत्यादि इदितः इत्तुइकारः इनुयस्यकालामुमाग मोत्सवति अबादौ प्रत्ययपरे इणदिसयुध्वो
कारइनु त्वादिवादपु मुमागामोः नंदतिनाद्दन नंदतु अनंदत शाकिंज्ञाकिज्ञाकाया मुमु ज्ञोकाल शामादे
ना दोर्घसिञ्चानि अबोदो ङ्पः श्वन्यनम्य ञिप्रस्यप्रातम्य ङ्पःदोर्घोभवति शामादम् श्रम तम मद पतश्रमा॥
मितिब रूपवनानुसृत्वात शाम्यति घाम्यति तम्यति श्राम्यति क्राम्यति माद्यति डुपविविलय श्रोपयोति रुतिवक्रातिनु॥
कुत्स्यापयावपरशोमादीना दुषिशदो घोलिवति ज्ञासः शातः सातः क्रानः दूषणं दुषः इत्यादि ध्याः धिनुः यकारयारो
ष्मलोराकारस्यालाणोत्नवति दोवस्वडान दिवादयः द्यति शानइकरएग ज्यति षोतकर्मलि आदमग्न स्पसृति
णाकारपवर्गाऽतरस्य काकारस्यउरुनवति इत्यपवादः कृपालनपूरणायोः सप्रत्ययः उदादशोरुत्रा पधा द्विवकर्त्तव्यो
गाधाविंदसप्तमिद्धार्थः मुमर्षति स्प्तृशाणत्याग मुमूर्षति ममाशमरिष्यति अन्यत्र म्रियते अमृत अमृषाए इत्या॥

५५

BHAU DAJI MEMORIAL

दि ऊदादेश्च नुर्णेङ्मादः चत्रर्शांतिबादिगणा मांमध्ये इकारादा वसप्रत्यास्ता शाद्देश्च प्रत्यय स्यञ्मदादेः परस्यइट्
भवति ऊर्स्तिरश्चविभाषान अदादिर्गणदापामुक् लघूपधश्चाऽनुणः इडागमः लादिति रुदितः रुदंति लादिषिरुदिषः रु
दिषः लादिमि रुदिव। रुदिमः इकारादोप्रत्ययेच रुदिहि लादितिः स्वमिति स्वि वस्वपिति श्वसिति श्वसिधाजक्षिति।स्व्रवि
ज्ञेयोरुदादिः पंचककारणाः स्वमप्राणने स्वमिति अनप्राणने प्राणिति जक्षादरासादनश्वस जक्षादः अनु अनःअस।
जक्षादिर्ध्मातामनङस्यस्यअतुइत्यादेशः अनुइत्यस्य अपइत्यादेशोभवति जक्ष जागृदरिद्रावकाम् शासु दीधी वि
वी इतिजक्षादयः जक्षिति जक्षतः जक्षतिइत्यादि जक्षि तु जक्षिहि इत्यादि रुदादिर्भ्यः इट्इत्येनाबोमामोवक
ण्यो आसादोत् आसादनुआसादी आसादः अम्ब। सातु अन्यमत अश्वपातु अश्वपत इत्यादि जागर्ति जा।
गृतः जाग्रति जाग्रयान इत्यादि दरिद्रादरिद्रा। लोपश्चडिति दरिद्रादुर्गोतोदरिद्रा दरितिदरिद्राश्वा
मइत्यतसाया स्वरस्यइकोरानवति ङि-तिहामपार द रिद्रादे स्वन्श्रालापश्च ङि-तिम्रारपार चकारादन्यत्रापि दा
रिद्रिष्यति दरिद्रति ङि-तिस्वरआकारलोपः अतइत्यस्य अनु दरिद्र
ति दरिद्रियात् दारेदाऽ अदरिद्रामाधातुनइकारः।दरिद्रिताह्म ङरिद्र ऊअदरिद्रातु अदरिद्राता अदरिद्रा शास्त्रिशिष्टशा
सति शिष्टइत्येतद्धमादः षडतिंश्चव शासात् शास्तु शिष्टाद्वा शिष्टा शासत शाधि इडुल्लाना इडूत इतिविवान अक्कवरि अ।
सादर्क्क रवसेसपाकमानामिलिस्वर्स्मविनइकारस्य इकारः एतिङ्खुः ईह ईडो मास्स्व ईड्व क्व्या इडइश्चअनयोश्चक
रिवशाष्ट्वेपरेऽग गामावक्रयाः ईशिषे ईडि षे नागे ओत्कारस्यौकारोभवति पिनिसकारे सकारमकारेवपारे अबादौवि
षयाद्युगिश्चोणायोति सुत युवति योषि इत्यादि उडरस्तुस्पइत्यु नोति नवति ऋशाष्टरातिः रवति ष्टु स्तातो स्नोति॥

धुजपदी०

स्वपीति वृरूच्छिति प्रस्वाप्ययात् तोति नवीति उ इति हीमास्त्रिश ।ब लोपः सुबुदासानां अनुदात्तानां स्वरपात्तुअसुदात्त
इति एवं परतिनामावदात्तसुनीमाशानावयम स्पालोपा भवति छिनिकामय्य सुप्रशान् कवित्तु अकाम एकवादो इन्द्रामा
गात्या। अपात्तुक इति लोपस्य सुदीनानामिति न लोपः इतः गमो घ्वस इत्यकारलोपः हिलोप्रि इति घकारः घ्रंति अग्ग्नलि
दि न्नावधमाद बोधवरूव्या वध्मदित्यादि मंना नमप्रत्ययात्स्य नकारस्य लोपो भवति हिसुहामाया ऊध्मादर्तम् हिन
स इति स्थित नमइति नामान कारलोपः हिनु अमति स्थित हिनमानि स्य नमामा स्यन्य कारलोप नश्चापदान हिंसंति इत्या।
दि तंज आमदीन रूध्मदिचात नम् मिदं यात्स्वरान्यरः नमकृ इ। तिस्थित नमइति नकारलोपः व्यांकः इति ज कारस्य गकारः।
नस्यवरवामवयाकमानामिति ककारः नकारआवकु स्वारपचामोफलि ध्मतुश इत्फ कचात् व्यवहिम फलिन।
कारएव नमसंबधिनाअकारएमिलितः सनक्ति। नमामास्यात आपदात नक्तः नक्तात्यादि अपिरंजि
दंशाषंजसंजा रंजराग दशादशान षञसंग सुञयरि श्वंग इत्यत्रधात नकारस्यालोपो भवति अपिपर रजति
रजपात् रजतु अरजत दशति सजति स्वजत व विदे। नवाती त्यादी नाणबादिर्वा विदन्त्रारघान वानोत्यादी नाणबा
दिर्मेषुति विदज्ञानेणप पिच्चातुगुणः वेदविदवः विदुः पघः पिच्चातुगुणः वेद विदशः विदापेवातुगुणः वेद विद विद अ
यवर्तमानेविदितोणबोदिः नवकपरातु विहितणबादिविलिङ्गणडति क्रियानिनादिवं परः विन्नः विदंति वेत्सि विदः वि
द्याविद्धः विद्धः वेत्तारातावारुट वेतोध्मेवेतारत इत्यस्य वारुट आगमो भवति विदूवित्रपसंगो व्यतिविदस्त कर्मव्यतिहा
र इत्यात्मनेपद आतोप्लादन इति अत् मविदात तिविशादर्शिपात्मनेपद पक्षे मविदातो विद्यात् विदतः वेत्तु विद्याद्धि विन्ना।.
विदश्व विदि विद्धाद्धि विन्नं विन्न पिच्चातुगुणे! वेदानि वेदा वेदा वेदाम अवेत् अवेत अविदा स्यावेद इति अनतम् अविदाः ८७

सइतिविकल्पेन सवं स्यादिर्मगोः दिस्यादीसात् अवेत अवाअविनं अविन इत्यादि अस् भुवि आणातुक अस्ति नमामास्थ
स्यकारलोप स्नः संति सोमः आस्मः मकारस्यालोपो भवेति मिपिपर असि स्थः स्थ असि स्मः अस्मीत्यत्रेपिवान्न अकारः
लोपः स्यात् स्याता स्युः सर्वत्र नमामास्येत्यकारलोपः अस्तु स्ता संतु असु हि इति स्थिते जविधाधि शाधिहातं ऊ दिशाध्दा स्वेद
विशाधेशाम्प शाधि शाधा निफत्वत्ताहि मस्तिस्या एधि मन्त्र पिद्यात्राकारलोपः असादिति असाव असा मा असेर इ आस्रापरो
दिस्यादि डाग मो भवति आसीत आस्ता असत् आसी आसा इत्यादि सानेतु सूनाव अस्त लिद आन्नादन हादः लेखाद्वे इतिति
एः नकारस्य धकारः नमपतु भवेद कारः अध धायोलया शिविशु। एः लेहु इति स्थित हादलोपा दार्घश्चास्कारस्य दकाराय रस्ता।
पोभवति सर्वस्य चदार्घः सर्वस्य ककारवर्जितस्य दार्घइतिव कच्च तन्नजराघ्टइति मिद्धति लादि लाढः लिहंति घाढाः क
स मि किलास्यमः कषायागक्षः लिहि लाढा लाढ ला। हि लिक्षः लिहा लिह्यात् लिहाता लिव...
... स्मः इत्यादि लिक्कवुपइतिस्थित हादः नामाई इचं गुणः हादलोपः लेद लीढाढा लाढा लिहंतु
हौ विशाघमाह लिहाक्षिरिढ्या वक्कव्यालिहिहि डइमावपके। माधन युक्ति माह कवित्यशानवमाश्रित्य हादइतिरअभिति लि।
फ हि इति स्थित हर्कमामावनुहाद इतिध्नवस्वाताक सपर इत्यनुनासत्वमाओ कचक विस्पदोनना अयणापस्तु कचात् एदानव
माश्रित्यवचकर्त्तव्य मित्यर्थः रोवरूतकमाहिहिंइतिहविधे इच हादलोपः सर्वस्य दार्घः लादि लाढ लीढ पिच्चातुगुणः
लेहानि लिहावलेहाम अनेयतान लाल दिवाशवंरूपण! दिस्यादीसान यासमानइतिदकारडकारो अलाड् अलेड अली
दा अलिहन् इत्यादि च्यूत गुहादिहलिहादिहोति स्यात्मनेपदामलुक् वधिमकच कव्या। अलिक्षत अलीढ अली लेता
अलिहानां अलिक्षत अलिहावहि बाबाडुहू व्यकायावाचि। व्याद्यादीर्च सायागाद्या! मकारककारस्या। लोपो भवति ।

उज्ज्वलदत्त

ऊमप्रमातामुश्चरामण्डानेव अम्यञ्जमाङ्इति कश्चिदन्यञ्जमयागादः मकारस्य ञकारो भवति नात्रांशस्य लञ्ज्ञाशय्यामक
रस्य ञकारस्य ञकारः लङ्मानन्तरुणाक्संप्रसारणं स्तृङ्ति मङ्क्षमङ्गेन मङ्क्तिं वङ्क्षु उच्चारणमात्रपदं वङ्क्षत इति स्थिते ञ्कोरि
ति ककारलोपः दुमिदुमित्तिनकारमात्रकारा आङ्पूर्वः आवष्ट आत्रस्यात आवरुण अतङ्स्य स्य अनु धात्वन्तकारा किलात्यः
सा व्यावाह्र त्याद्यः स्तुत्वेनधकारस्य टकारः व्याचष्टे व्याचक्षे व्याचक्षाते व्याचक्षीतन्यां चक्षोयाता कावक्षेत्रनु इत्यादि व्यारष्ट्र ।
व्यावष्टाना व्यावक्ष्ता व्याचक्षुत इति स्थिते स्कोरादयादिरिति ककारलोपः षस्तः कः सीइति पकारस्य ककारः किलात्यः मः व्याव।
ड्ढं इत्यादि अवक्ष्टइत्यादि वकारदीप्तो वकारिविकासः वका। मति दिपिमस्यता मिपिवेति दिपिपरम कारस्यनकारो भवति
अपकात् अचकाशा अवकाशुः मिपितुविकल्पेन नकारे अ वकात् अचकाः इति स्याकवत आङ्-स्वी। आस्मृति।
आस्यात् स्यादिदः आता लाप्यः आस्थुः स्तूघस्तो स्त ल्हेदि पिनिवस्ज्ञर्य द्विर्वतिपिनिपाते वकारात् इति ष्ठ
त्यिर तेनेमार्ष्टि मार्ष्टिनइत्यादिः मिचति ब शायराजादरि तिषच मार्ष्टि मृष्टा मृजंति मृज्यानुमाष्टुं टिस्मार्ष्ट माते षोड़
इतिड्य वावमानदकारस्य टकारस्य आमार्ट अमृष्टा अमृड्। नु इति लिङ्गिसातो वक्षवज्ञामस्याः लिजा गुण लिजादानोस्वं
स्य गुणो भवति इरअवृवव्धा आदेःष्म स्मः कादेशादाज्याल्लुक् ननोदिर्वचनं निञ्जामित्तिस्वस्य गुणः अत्ययस्य पिञ्चाडुपधस्य गुण
ःखोः क्कः स्वमेवयाक्मानो निरूवमर्गः नमादिस्वात् प्रादुश्चेनुपालो सुद्युमामिति णत्वं निर्णेनक्तः द्विर्वाच्चत्रपधस्य गुणो निर्णे
निक्ति णाः कुःस्वामचया किलात् निर्णेनिक्षि निर्णेनिक्थः निर्णेनिक्त निर्णेनिज्मि निर्णेनिक्तः निर्णेनिज्यात् निर्णेनिक्तु इति
वाशावद्व वेस्यादिमात् वावमानोञ्जवाधापिणचे निरणेनक्त रुरितिअस अनेनिक्तः इत्यादि आत्मनेपदेपि अवस्र्वः अव
निनिक्ते इवाच्चत्रपधस्य गुणो अवनेनिजीनाअवनेनिक्ता आवानेनिक्ताइत्यादि विविरूष्टघक्षरणे इरअवृवंधः कोःक्कः ति ८१

आमिनिसर्वस्य गुणः इत्ययस्यपिच्चनचधस्यानगुणः वेवक्तिः वेविक्ति विस्युभ्यासो वेवेष्टि षत्वं कामेववेविङ्वेवे
ष्टि षत्वं कः मावावक्षि वेविष्यात् वेवेष्टु अवेवेट् इत्यादि इयालनमरणयोः कादिरयंनिघातालुक् दिवं च स्वाषा
ऽिःसर्वस्यारुणा नोइयालनमरणयोः धातोरपस्वर्वस्य इरवति गुणः व्यापिपर्ति इत्यादि रुमालो कादिवं अपरलुक रुद्राशिस
वांस्याविसर्वस्यऋकारस्य इकारः इरुइतिस्थिते अमर्वलस्य परस्वेस्य इयादेशावकल्पः नमवर्णानस्मित अमवर्णस्वरपरस्वेस्यइ
यस्यादेशोवक्तव्यःवलान भवति इयकर्ति निःप्रदान वत्सवादिपुपित्वगुणविशेषः गतौ पिपर्ति इयर्ति इष्टत इवति इयर्षिर
इयृथः इयर्मि इयृवः इयृमः इत्यादि इयृयात् इयर्तु स्वरादि ऋषितो पास्ड़ागमः एञ्ञ्इति स्थितापित्वात् गुणः ऋदोदिस्या
दौ अआगमः ऐयरत् ऐयरद्दिस्यादीमात् ऐयः ऐयृव। दिःअनृनम् अमवगीयित्वस्युरुत्वात् गुणः ऐयरुः मिपि
ऐयरः ऐयः इत्यादतो असादेशादाप्लुक् गुणः ऐयः रतिः इतः ऐति आनकचरस्यासयोगपूर्वस्य उड्
तिवृप्रास्तात यतोऽस्यत्रयकारः इयन्तु श्रुरिस्यत्रुतयकारः। किंतु इदस्मवति इति इय् स्यात् गुणः एतु इहि गुणः।
अयानि अयाव अयाम एत ऐतां आयन् अ कर्मणियक् आत्मनेपदेपि दीर्घः ईयते ईयत इत्यादि केचित्तु आगार्यो
दात्तोअवृत्पसर्गस्य इणोदीर्घोणादो च कित इति सर्वस्य वक्तव्यः इतिवक्तव्यं पठंति अधिव इणाविन्मासक्षतोई यादिरूपवंदं
ति अवियादि तिङ्ग्गणवाईयवृतरिक्यादो धुरुनास्मतअमर्गिवन मर्घङ्ए एञ्ञामवर्णेदीर्घ इतिवाक्यः अत्रयुक्तं भूतमन्त्रश्चाष्ट्यं।
ईयात् इयाद्य उपसर्गात्तु अवियात् इयाय इयंइ द्विवचनादङ्भवृतम इति स्थिते सवर्णस्य स्यादिसु अभावसवर्णेदीर्घअसंया
गस्वर्वकार इयादोइयवृत्तरिति आनिवक्तव्यात दीर्घन इयुः असवर्णेद्वारस्वस्येत्य इयादेशः इत्यके फल रुणानन्तइष्वावामाह
वपीन कवितु उकारस्य उवादि शापिनवति उपदेशाद इत्यादिगुणस्य अतपरस्य उकारस्य असवर्णस्वरत्वात् सर्वस्य उवआदेश

इयूरछायां णपूर्दितं लद्युपधत्वात्गुणश्रुतेनपस्मादसर्वर्णेद्युरङयादेशः ईयघइत्यादि ॥ ऊयमाङरति धमङ्नामसंतद्यानुनमा
र्थडोप्रमर्वघा अनिधातिमशाकोमित्यलमारव्यातरव्यायनेनति धमङ्नासर्वघां साकाल्यनङ्गनिधननमशाकोङमा अनेनद्यातृधतु
त्वाख्नंनाः वधीनहिधतडगुणइतिधनडविरआहुङ्ते तस्मादत्तनद्यानुमाकल्पनानिधनमशाको इद्धमरमाह.ञानार्थद्यानुयघा
त्तासार्थमपराधःयथादिवनसूपं संसिग्धर्धस्यद्वअन्याबेत्वनितधातुपसर्गायाग्रानान्यर्धद्यातप्रत्ययघ्यन्ययदिनाङूपस्मदयन्तःपान्ना
उत्लाकामग्निदिङ्गनोधन्वनो साकाल्पनानिधनमशाको तस्मात् आवडतेकर्तृव्यापारइतिआरव्यानाविद्यादयः तेषांरव्यापलनइ
तिकृतिह्यालदानुइगशलनअलंइर्यतां किंसुधबालव्याक लीकरणकारणमातिविद्यारणतिनावः ॥ ॥श्री॥ ॥७॥
निर्मासर्यश्रीमलाटाननअलंसर्यमां किंसुधव्याकलीक रणकारणनातिविद्यारणतिनावः ॥ श्री॥ निर्मासर्य
श्रीमलाथा विद्या विद्याधमन्नाङजनान्नाङ्ययणासनुव्या। रव्यायामत्रसारघ्लतस्पवक्का। रव्यातप्रक्रिया॥ यासुभासि
१॥ ॥इत्यारव्यातप्रक्रिया॥ ॥ अघकृदंतप्रक्रि॥ यानिहूप्यात अधेतिआरव्या तस्यापलातनरङत: कृत्संज्ञा
काःप्रत्ययाअत्रणधातरुदंताःतेषांप्रक्रियातिहूप्यताल्वा॥ धीतांकृत्प्रत्ययव्याणनहूपाणिनिहूप्यंतइत्यर्थः कर्त्तरि
कृत्तद्वंवस्थमाणाःप्रत्ययाःकृत्संज्ञासवति सचकर्तरिनवति सचकर्मणिनिरअर्गतः विशेषविधनस्यकर्त्तर्यवभवति चकारानु
विशेषविधनमामर्थ्यनःनावादावपिनविष्यतीत्यनिप्रायःधातोरिवतुवर्त्ततएव दबुणो १ धातो दबुणोप्रत्ययोनवतः कर्त्त
रीत्यनुवर्त्तते दुपचपाकेद्वप्रत्ययःमचकृत्संज्ञकः यंवदइतिस्थित वोःकुः इतिस्थित वोकुकारः क्ततद्धितसमासाश्चेति
नामसंज्ञायां ततप्रथमैकवचनं सि॥ स्वरादयपदादेशासोघोष्टतु मेरा डिविटिः पक्का पक्कारो पक्कारः कृतु गुणः स्रष्टास्रष्टारो
कर्त्ता नर्त्ता लावा दाता धाता द्यामा माहूसोत मासा इत्यादि रूपः धातो धिरस्यकृत्प्रत्ययस्थवसादरिडागमोनवति वसप्रा

त्याहारः आदिर्यस्यसवसादिः एवंविधस्यकृत्प्रत्ययस्यइडागमोनवति सर्वाकानिङ्गधतुत्यात्पस्माधातोरितिमंतद्यो नतक
र्त्तीइत्यादि वनितोधनानाःपरस्यकृत्प्रत्ययस्यानेद् सर्वविताल्धमतोराश्रयसनाविरूपं एधहहो असदिताचाकत इतय
स्यआसोकनुङ्सूयस्यआमोकत्तुदितूतस्यकोदितापतालाःपरस्य वसादेःकृत्प्रत्ययस्यइदवान्नवति गाहाहोऽत
कासिचा नविकल्यअतुकस्य सुवर्यचाह तेनईष्टसहल्लनरूपरिघादानाविट् गाहा गापिता छिहतो भ्रमागत्य
चाआदःक्षामः मधा मिधेना ष्टष्ठाणघुसव माना मविता इघइछायां एषिता एष्टासाहिवहोरा दुलिङ्गु
: वाद्रलापः मोदासहिता माहेवाहारवस्रोस्या कारादकोरदलापनिमित्तइतिवक्तव्य ततडोसङ्
डःमसहामारवाटइत्यादो चन लालिनालाडा ।रुषहिंसायां राषिता राष्टा रिष्टाहिंमायां रषि
नारष्टा इत्यादि डुवारलाको गुवइत्यन। यिःअनश्रकइत्यनावादतोनवतः यथासं
ख्यतं दुश्वत्तश्रद्रुह्रतायां द्रुवाः द्रुत्प्रत्ययस्य। युतअनआदेशात्तु प्रत्ययस्यअकादेशइत्यर्थः
कर्णोद्युरित्यादोनहितयुप्रत्ययविरहितस्यद्युत्प्रत्य यप्पइतिवक्तव्य पचतीतिपाचकः अत्रतुगुप्रत्ययस्यअ
कादेशः यदादेशाप्तइवनातिलिङ्गानुअनतयधयाइतिहहिः एवपाचकःनारकः लावकः श्रोणो तीतिश्रोव
कः इत्यादि नाम्युपधमः नामीअवर्णेविञ्जितयूरवपधयस्यसनाम्युपधः तस्माद्धातोःकप्रत्ययोनवतिक
कारोगुणप्रतिषेधार्थः क्षिपप्रेरणोक्षिपतीतिक्षिपः निज्ञनातीतिज्ञःआतोनेश्रकप्रत्ययोनवति आतोपान्ता
कारलोपः जानातीतिज्ञः प्रीणातीतिप्रियः मर्यागसर्वकद्यादिप किरमीतिकिरः द्युपविनादिग्रह्यादरङणेति ।
अवरणिबनिपक्वचकाकाद्यादि ग्राहप्रस्यकंसवघ्यात्तपवादेर्नद्यादियहादश्रअतुनिरीणशल्पातप्रत्ययाः यथासंख्य

वृ॰प॰टी॰

नवंति पचादिभ्यः अप्रत्ययः नंद्यादिभ्यस्तु युप्रत्ययः ग्रहादिभ्यश्च णिप्रत्ययः पचादिराकृतिगणः पचाचपावद पत नद नख
इव चर नर चोर गाह उर मर श्वरस्ट द वद मव सेध कोप मेध नर्त्तीयाणा मर्यजार — स्वप पच इत्यादिभ्यः पचदयः पच
तीतिपचः वदतीति वदः इत्यादि इत्यादिमणाः आदाः स्मः सं। इदिता इतितुम युप्रत्ययस्यअनादेशः नंदयतीति
नंदनः रमुकोडायारमणः रोचुण रुच्याष्ट इत्यस्मात्तु णप्रत्ययोभवति रोचि गावयतीतिवारावणः निशिः ग्रहादिनिग्रहादि
पचनंद्यादयोपात्रयात्तु पाचलोध्वंगम्याः तथावाक्रकावाकोहन्तोनंदिग्रहिपचादयश्चेतवात्रपाठपव्यन्ते किंतु नंदनरमणाइ
त्यवमादिषु आतिपदि कगणषु आपाढप्रकृनयानिर्दिश्य त इतितस्माच्छ्रामस्तु डायारामहाप्रकृत्यत्तु स्याद्णपरतश्च
याथाऽऽयाः दि नंदि वासिमदि दूषि साधि शालि रो। वास्यादियानद्यादयः नंदनःवासनः मदनः दूषणः॥
साधवःशोभनः रोचन नपनः दमनः ऊल्पनः रमण। दर्षणः संहर्षणः जनार्दनः मधुसूदनः यावनः॥
लवण इत्यपयं गंत्वं मस्दिनानिपात्यत्ते यस्हादिःग्राहीन। ग्रहराही ग्रहामा ग्रहामा स्थायी यार्य समही वादी
निरक्षा निःश्रावाअयाचा अव्याहारा अवामी परिनावा। इत्यादिग्रहादियोगोऽनेयः हत्रादा आ हत्रादःश्या प्रत्य
योभवति आकारात्त्रिकार्यीर्घात्रिकार्यदर्शयति शिति वत्तुर्वत् शितिप्रत्ययपरे वत्तुर्वत्तिवादिषुयकार्यमुक्तं भवति
तेनयथा दिशाहदान्वत्तुर्वत्कार्यं विध्यनालिंपाविंदाः धारिधारयाः पारयाः त्रादत्तयः इत्यादियोगवशात्तद्धेयं गाहा
तवाविइति गाहत आडिति स्थितगमौ घ्वार इति अकारलोपः हतोघ्न इति घत्व गाघ्नः ऊतघ्ना गा विदः अमेशिवात्तु
चादर्गम अरविंद इत्यादि ज्वलादिभ्यो ज्वालादिभ्यःज्वलादिभ्यः तोणप्रत्ययोभवति णिद्वात्तवृद्धिः ज्वालादिभ्यस्तोणप्रत्ययो
भवति णित्वात्तवृद्धिःज्वालः तपस तापस्तापः पवित्राता तस्यवृद्धिश्चपलरूपमस्यप्रवृत्तिरिति स्यायातुआदोनपधसहिति इवाय

यथावृइतिस्तुमागमः अन्यथा आकारस्यानुपधत्वादृत पश्मवृद्धिर्नवत् पाथः परिविगहन्तीतिपाथः प्रदृति शमायः अव
श्यायः व्याधः अस्रावः संस्रावः इत्यादयो ह्वलादिषु ह्वयाः कार्ये अण इत्यस्यारस्यसोपपदविधिः कार्ये कर्मणि उपयुज्य
माने अण्प्रत्ययोभवति णित्वात्तवृद्धिः कुंभकारस्तीति कुंभकारः शास्त्रकारः तंतुवायः ग्रंथकार इत्यादि आतोऽनुपसर्गे आ
कारान्ताद्धातोःकर्मण्युपपदे प्रयुज्यमाने उप्रत्ययोभवति गां ददातीति गोदः धनं ददातीति धनदः जलदः इत्यादि आतोनयो
न्याकारलोपः नाम्निव नामसमाख्याप्रयुज्यमाने उप्रत्ययोभवति नामसामान्यकर्मादिविशक्तिनियमरहिता
इत्यर्थः आन इत्यनुवर्त्तनयव वात्याःपिबतीतिद्विपः शुंडयास्तु स्वनवेनिषस्यांद्विजायिस्थ इति द्विजा पकमात्रलोजन्मद्विती
यंउपनयनरूपं यस्य तिष्ठतीतिस्थ स्थः व स्वः स्वाद। थोघतः स्थः आदेशोभवति दुगतीविनिधाप्तः इष्प्रत्यये
दि गोपयिस्वंत इति यवपनिः पतंततिस्मितूपरस्त्रात। समितोइतिव चनस्सामर्थ्यात् अनाकारान्तादपि उप्रत्यय
विध्यनप्रवितं तेन अन्य आपियथा प्रयोगंदप्रत्ययाः॥ स्पृस्तः स्त्रवइवति धास्त्रातिस्थः हानजानिधानुशोकप्रा
प्ताविउरसः मत्ता याप्नुवा उरस् आदेशस्य उपदस्य सकारः लोपोभवति विकल्पेनसुमागमश्चभवति उरसागछतीति
उरगः सुमनावपरसुडरगविहाय सोविहव विहाय सुइत्यसस्य विहइत्यसमादेशोभवति च कारात् सुम् विकल्पोऽनुवर्त्तते
एवविहायसिगछतीतिविहगःविहंगः अग्येनाम्निकार्येअकारेटकारेप्रत्ययोभवतः नाम्निकोर्यादस्यानुवर्त्तते नम्निकार्येच
मति यत्रादेशःप्रत्ययः निरूपपादास्याक्तः आदौ विप्रप्रत्ययः सोपपदस्सामाख्याते आखिहरतीति आखिहरःस्वाकववहरतीति
कश्चवहरः शाकरः धनुर्यहः ब्रह्मानशायाः कचिदल्युक् संविरमःकाक्तेजपः इत्यादि लोकानुज्जेय उरूश्चवस्नातिकृस्वरे।टि
रोगूक्रमवरा अप्रत्ययः सर्वधातुभ्यमाधारणप्रत्ययस्तु वारादरवा यशस्करा विद्याः इत्यादि अग्रतः सरः उरः सराः दिवाक

ढुं.रूपटीका

कर:।प्रनाकर: प्रनाकर:।लिपिकर:।इत्यादिलोकात्मज्ञेय इरवस्वि इ धमरत्नान्तौविकार्येबइरवस्विइत्यातप्रत्ययानवति संबंकारानाति
सवर्करि: ज्ञाप्ति: दिवा:भा।भाति।दिवाधि महतूकारमिति इतिमहत्करिसर्वज्ञ: फल्गानित्कलानिफलग्रहिर्हत्रा अलुक हतिहरि: आत्मधि
इप्रत्ययान्ता।निरुपपदा:कस्विरविगिरिस्वतिप्रत्ययः आगादिषुद्रष्टव्या।'इ रिवतिपदस्या रवइत्ययस्यममस्विति प्रत्ययमारस्वेपदस्यतु
मागामानवम्भिकमकारानातिरुमंकर।प्रियंवद: वशंवद: डुनृत्रखिप्रत्यय:स्विन्नान्तुमाज्ञाम्माने विमन्नानिश्चात्मेनरि:ना।त्रा।ना।नोपगा
धाविति।ना।लाय: कुक्षि विभन्ना निकुञ्जि नरि:पश्चाखश पङ्कपातदोनंखशप्रत्याययासवृति रव्क्विर:सर्वपदस्य मुमागमार्थ: शकार: वन्नुर्वत्
कार्यार्थ: अनामजयनानिकंययता।निजनामजय: वेत्तुर्वकावात् अपूकर्तरि द्रुरोस्त्वति गुणायादोसमा मप्रत्ययायोरितिविन:
क्रिल्लाय: तस्कार्थश्चानुकर्त्रविशकिरप्रायागाः अदश्रत्यकार। लाय: नामसंज्ञायोस्यादि: नाम्न्रस्वकृतामसमास:इतिसर्वत्रद्रष्टव्य
नासिकंधम: नाडिंधमो मनंधय: मुष्टिधय:कूलमुद्वहता निकूलमुद्वहता।निकूलमुद्वहा: अभ्रलिह: प्रष्ठयवा।नरवप
च:मितंधवःप्रष्ठयवा।घाता स्तरिपच: कटाह: इत्यादि विधुंतुद । सूर्यपशय ललाटंतप: उग्रंपश्य: इरंमद पाणिंधम वशंवदा
परंतप: वाचंयम: पुरंदर: सगदर: सर्वकष: कूलंकष: कराघं कष्यान्तम कष: मेघंकर अग्निंकर क्षेमंकर: रायालोकानुद्रष्टव्या
।।स्थुटकरण करणस्थुद्प्रत्याययानवति नग्नः क्रियान्तः नन्तिनिपिप्रर्हनयकार्थोमामप्रायायासमासप्रत्ययाया इतिविनकिल्लाय स्वि
च्चान्तखुम् च्चारना।को कृत्रेहितममामात्स्योनिनामसंज्ञायोस्यादि नग्नंकरणंचूत क्षत: क्रियन्तःनन्तिति क्षत्लंकरणदधि आढ्यकरणं।
सुभगंकरणं पलितंकरणं प्रियंकरणंश्रेयंकरणं च नजंविण् नजादौनाविणप्रत्याययाभवति: वा: विलोपानवति अर्हनता
तिपियरह विणप्रत्यय: णिज्ञानूवहि: वा:क:वावसाने अर्हनाक् नग्नष्टज्ञानितित्वेषाट्टइदसुदाहरणआप्तकिवंतशालः निधस्यते
इहत्तुदार्यतात्वभोतु निलिख्विन:नारवहता निनारवाट् वा:ढ:वावमान नावाह नारवाह नारवाहि नारवाहशम् इतिस्थितवादे

वोशमादि: वाहश्रास्यवाकारस्यउकारोनवति ऊमादोत्वरेपरे उअअ नारोहा नारोहा नारवश्या इत्यादिउरां उरां अंगं वगंम
त इति उश्रमाह विण इति स्थिते णिघ्नानवृद्धि: विलोप। दोदाहसंघ:मादिमदो मकार: स्यष्ठकारानवतिढकारपरे वावमान ढराघात प्रक
र्षेणशाम्यति विण इति स्थिते तातधे हदि का कि तिविलोप: मोनाम्बारता: धातोर्मकारस्यनकारादेशोभवति प्रशान् रमेयंदंतइतिवक्तव्य
प्रशानस्य ऊमश्चा मइत्यादिमिप्रति ब अनूततनावत्स्व त्रिया।गत्ति: तन्नूत अन्ततनस्यतनावान्तंतव तस्मि नगर्भत्वात्व अग्निपनश्च
भत्तसुरकानारणाया।गामतिष्ठि प्रत्ययान्तवति वकार: ह्वोवइत्यादोदीर्घ: विशषणार्थ: स्वोदीर्घइंचास्योपारस्वर्वस्यदीर्घानवति
अकारस्पदकारानवति अनद्यययस्यति वक्तव्य: तनरिद्यास्या। तु लाक्षालावइत्यादोना अभिपुनं मिथुनक्रियन्त इति मिथुना करण
अकारस्पुकार: वेरितिविलोप: अग्रजायोमा अग्रजस्यतु। नावेनसवतं शुक्लोना वानावइतिपुश्चिरूप अनेत्रवायाग अमा
हाय: सहायानवेतु इतिसहायास्यात अत्रअमयोगइ मानिईकारादद्या दाहरणानि अहेतु:सते अत्रसर्वस्यदीर्घ:वी
मन्लोपश्च विोपरमकारस्यलापानवेति वकारात्सर्वस्य दाघात: ईकारश्च मनमअमनश्च ननवतं अमतानाव: अरुमनि।
श्वतारहारकसामरल्लाय।कानारा नावश्च।मात्रास्योत उचक्रा। चिदक्कव्य:।वोर्यनाम्नाशच प्रत्यय:क्वचिदक्कव्य: चकारो:तुबंध: अड:
खिनकारानिङ:रवाकरानि मुस्काकरोति मुधाउकारानि वे मतिपक्कनिपवनिप: आकारान्ताधातोर्मनिपक्कनिपवनिपइत्येतेप्रत्ययान
वतिकर्तरि सुष्टुददातीतिसुदामा।नायधमया नाम्नोलोपश्चाधोरोजनशोष्ण्वतेश्चामा श्चा इ ईश्वागादीनांइचेईवसनवतिक्विनिपर
नक्वापिलक्षणा तुमारणक्वचिनक्कवइकार: क्वचिद्दीर्घईकारइतिस्थिते मिस्यादोक्रस्वरागतं पातमिस्यादादीर्घ: पापानक्विनिप।
स्वामाइतिदीर्घइकार: नामसज्ञायोराजनवस्थक्रिया सुष्टुददातीतिक्किचासावानस्थामाइकारान सुदावा क्वचित्अनाकारांत
साधिमनिपारदय: सुष्टुकरणानानिमन्ति कृत्वा:स्वयुण: सुशर्मा पारमाहश्वा इत्यादिक्किप् सर्वधातुभ्य: क्किप्प्रत्ययोभवति सर्वेषा

स॰टीका तुम्यइतिप्रसङ्गमामान्यस्याक्रयान्सर्वेप्रत्ययाः लःस्यात्तदाधातु भवनि दाघण अयाख्याइतिव्यञ्जने ककारो गुणनिषेधार्थः पकारस्तु॥
तुगर्थः वेरिति वलोपः कृत्स्नस्यापि तिङ्क कृत्स्नस्यापि नि किं निपरे तुगागमो भवति इति तुक कर्मकारणा नि कर्मद्वन्तु अग्निं चिनोतीति
अग्निचित् दवानुप्रामानिदवस्तुनु। सोमं पिबतीति सोमपाः दीर्घो ग्रामणीतुक् सर्वपश्यतीति सर्वदृक् दिशामिति ऋक्च प्राञ्च दृशि दीर्घ
मानवक्तव्याः वकारान्तु प्रश्नसंप्रसारणं नाव: नव आद्यादि शाडान सुष्ठु अयते इति सुष्ठुः श्रित्र समत्वोया क्विप् एनस्तु णपाय मर्थ्यस्य दीर्घ।
तावक्तव्या तपानत वकारानुप्राहद् ममाविन् इत्यादावपि। च कटे विकार्ष ईति ध्माता। क्विप्। यो स्यतिश्च कारस्लापः क्विपः सर्वापहारी ले
गि। सकारस्य संयोगान्तस्येति लोपः खो विसर्गः कटविकाः। घे। कटविकाः घ इत्यादि ध्मायते: क्विपि संप्रसारणं वक्तव्य सुष्ठु ध्मयो
नोति सुधीः दीर्घस्य दीर्घ ईकारः संप्रसारणं हारश्वाशाकु। मकोचोयमाने कार्ये कार्यं दृश्यमानं समतिदेशो वा टक्
सक्किप्रत्ययो भवतः क्कारानुक्किया अमवादि। यान श्रुटक् सक्किप् प्रत्ययः सर्वादिः सर्वस्य आकारो भवति।
अन्य इव दृश्यते इति कर्मण्युपपदे त्यदादिष्टक प्रत्ययः क्कि। आद्गुणः आ सर्वादेरिति आत्वं अन्यादृशः टित्वात् ईप् अन्यादृ
शी सकृत्प्रत्यये अन्यादृश इति स्थितं ब शेषराजादावः घे। काम क्विलास्याः मः आत्वाद्रः क्विपि दिशामिति ऋच अन्यदृक्।
इव दृश्यन्ते दृशः नादृक्षः तादृक सर्वस्याकारः किमिदमः कीश आकारा: तुबंधतनयत्रमबध्यन्ते किशास्य इदम ईशास्यकीशाई
शशत्यायोयधाक्रमं भवत इत्यर्थः टित्वात् स्त्रियां ईः कीदृशः कीदृक्षः कीदृक् ईदृशः ईदृक्षः ईदृक् कडव दृश्यन्ते अथ सिवेदृश्यन्ते इति वि
ग्रहः सवादि दृशश: टकारस्य अस्यया: नावादीनां चटराकारश्च वक्तव्यः त्वावादिदृश्यन्ते त्वादृशीः त्वादृक्षः त्वादृका आदृशः मादृशः
त्यादीच्चन्मादकविशेन पश्चात् टाकारः। त्वादृक्ष मादृक्षः त्वादृक् मादृक् टगाकारश्च वक्तव्य इति वशास्वान समाने इत्यस्य स आदेशो वक्त
व्यः समान इव दृश्यन्त इति विग्रहे सर्वादित्वात् टक् क्विपः समानस्य सः समानस्य सः सदृशः सदृक्षः सदृक् वयमिव दृश्यन्ते टाकारः॥ ८५

MEMORIAL

अस्मादृशी त्वादृशीति निरतान अनागतकालेऽपि णिनि प्रत्ययो भवति अग्निष्टोमेन इष्टवान् इष्टे शालम्भस्येति वा अग्निष्टोमयाजी। इनां ते सोमेन
कारस्लापश्च क्विबन्ति प्रश्नः धातोरतीतेकाले क्विप् च तिष्ठ इत्यतः प्रत्ययाः स्वं निक्विप् सर्वमसिद्धिता धिपेत्यस्तुराणहान् षष्ठ अतीता।
वर्त्तनगवतिनियमार्थं वृत्तरूपाचः त्रस्नहा भ्रूणहा वृत्रहा सर्ववर्त्तमानवनिप् इत्येते भूतकाल इति वारणार्थ इष्टवानितिशक्
त्वा सुत्वानसुत्वा सुश्वार्धनित्रविक्रमत्त इत्यमरः। कृत्स्नस्यपवित्रकक्कि चाम् गुणाभाव: सगमि ज्ञ इत्याद्विलापः अस्तुक सर्वत्र गतस्मातिः
सर्वगः सामगः इत्यादो गामेई प्रत्ययः क्तक्तवतू धातोरतीतेकाले क्तक्तवतू परतो प्रत्ययौ भवतः भावकर्मणोः क्त: क्तवतु कर्त्त
र्यव भावकर्मणोः क्तप्रत्ययाः इत्यर्थ ककारो गुणप्रतिषेधार्थः धार्थः स्नातः कृतः अक्त कार्यक्तः कर्त्तरिक्तवतु उकारस्तु स्त्रियां
र्थः स्नवानिति स्थितं दान्तोऽम् अनुमोसो द। मोपः मेल्लोपः स्नवान् स्नाता स्नवता आगमनं दवदवस्नानं॥
निमाद्रक्तप्रत्ययः छिन्नं दवदान्तं लिंगति यमार्थ मान्दमा द्विगमसंकोतस्ति नपुंसकमाद्वक्त इति नियमात्
नपुंसकत्वान्ना द्विविहितस्य क्तप्रत्ययस्य नपुंसककं र्य अन्तेन वता त्यर्थः आगत इत्य त्रलोपस्त्व द्वदान्तानामिति
ति नलोपः छिन्नमित्यत्र चामाद इति क्तः इकारः ब गत्यर्था दकर्मका द्वकर्त्तरिक्तः गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः कर्त्तरिक्तप्रत्ययोऽत्र
वति अश्वमानौ गत्यर्थान्नकर्त्तरि क्त: कृत इति इग्रामः अटितः हितः सर्वविनुग्राम समूत्रयोपराम शमादीर्घः अकर्मकत्वात्कर्त्तरिक्तः।
महेनदीर्घ इति वक्तव्यात्संज्ञा ग्रामः दांतः क्रोधा समट इत्यस्तितःक्तः प्रत्ययः किंवानेवति प्रात्यमितिनः पक्कादिनः राधितः रुचितः मोषि:
तुषितःपोषितः तुषितः पल्कि श्वासावानम सुखः इट् महामितिसंप्रसारणं प्रत्यादिश्वानुदीर्घत्वं दृहोनः ब हस्रिसुधातोः कितः ह
इति विहस्यणाति उकारान्तात् ऋकारान्ताच्च थियइत्यस्य धातोः श्च किलाप्रत्ययस्य इट् न भवति नूतः तन उकारान्तचास्त्रमोत तृन ऋका
रान्तात् श्रियूसत्या छिन्नि:न्नीति: तुनि: मृनि: इत्यादि आदोदितः आनूचईत्येवं आदातो आदातो इतोयस्य तस्य हसस्य धातोः॥

धेरम्यन्तेतः प्रत्ययस्य इट् न भवति क्तक्तवतू इति शासु इट् प्रतिषिध्यते आतांतकाकर्त्तमानापि त्रिदुम्यायथान्तादिः तेषां प्रयुक्तानां तक्प्रत्यय स्व
ति वर्त्तमानस्थापि शाक्षान्नृप्तनकर्मणिवत् दस्मस्य नादस्कारा उत्तरस्य कितः शाब्दस्य तत्र न भवति दकारस्य नकारः देकारात्परस्य
समस्तः तस्य नकारादेशो भवति दकारस्य नकारा न भवति त्वर्थः छिन्दाः छिन्नाः छिदकारस्य क्तप्रत्ययात् आकारः अनिद्धायाप्तार्थ
तालिका मिट् तक इति छिन्नक काराद् गुणप्रतिषेधार्थः तकारस्य नकारः दस्य नकारः भिन्न भिन्नं भिन्नवत् इति वर्णमात्रार्थता
नियमा छिन्दिदाणावविकरणे पूर्ववत् नकारः आदः ल्नः आयाम नस्विन्नः छिन्दिदाम्यत्रत्यानु दकारतकारयोर्नकारो भुर्नीणे
नीत तु शांपरिक्लिष्टा अदसस्तणस्य आदाज य अदः नस्रुण इत्यस्य प्रत्यासत्ति आदानवत् तिनकारादो किति पार ऊष्ण
प्रत्ययः नपाई इति तकारस्य धकारः फले ज बाइ इति घकार स्यधकारः लब्धमन्नं अन्नमिति कर्म्मणि आधवातो ब रत्फाडन्ना
रस्य नकारस्य नत्वं भवति रुज हिंसायां रुग्न इरा द्यो विदिमइति दीर्घो विसर्वी विकीर्णी न्यूषरूपवायाहानोक्त प्रत्य
यः रइति तकारस्य नकारः कनेरिर द्यौविदिमइतिदी॥ र्धः णत्व जीर्णो फीर्णाशरारंध्वा ल्यादयो दिता ल्याद्धर्मलाता
दित श्वतकारस्य नकाराप्त भवति लूज्ञ व दस्तनस्यतः ल्ना॥ नाक्रिब तयाप्रद्वादिश्यातुर्दीर्घो ह्लीणा ह्लोम्नेर्हर्षक्षायश्नादि चान्ना
स्याना संध्यक्षराणामा लामः ह्लान त्राक् त्यान स्थामाइति ईकारः ईना अध्यायीवर्हयो पाश्रादशा उदितश्चाततस्य तकारस्या
नूः पाइ डूइ डाइमीउ लीउ री पातयिश्रादि ज्ञास्तालुप्त्या मिर्स आदा स्नाम्ना स्नाहाना दानःमानः लाना राणा वे दाद्त्रिःदाः॥
दत् ति दाइत्यतस्य देत इत्यादिश्यान्नवति तकारादेः किति पार देदद्रवान् स्वराभावा स्वरादिस्तुपसर्गस्य स्वरस्य दाण स्वरादुत्तरस्य
दाइत्यस्य तावान्नवति किति तकारा लोपरा प्रत्न प्रदत्तं दिपत्नाधत्ते अस्यनरेतु अवदातः अवत्तं अवदत्तं सावनक दीर्घानामित्ना नातः ८६
नितरादत्तमित्यर्थः सुदुत्तं सूत्तं इत्यादिक्वय यतादेवमृज्जादो यजामिति संप्रसारणं वजापराक्तिरूस्यपः हुतिर्गुरिति तकारस्य टका

रइशेड इष्ट्वान् इष्टः वाजसंज्ञानेष्टइन संप्रसारणं उप्तंवोजं वहप्रापणे संप्रसारणं उकारः ऊढः इति हकारः ऊढान्तयानुमेधोर्ढः इति
तकारस्य धकारः ढो ढेन लस्य ढकारः दिढालो पाद्दीर्घ अतिढकारलापरूलतकरतिरूपं अनदुहाशासणयुः शाणा॥ व्येन्सं
वरणे संप्रसारणं सवर्णस्य यकारस्य इकारः संसर्व संवातः कृत्त्रु आक्रांत आदूस्र्वः क्तप्रत्ययः संप्रसारणं दीर्घत्वं उकृयोर्येका
रवकारयोः दीर्घविकाराकारो अदूर्द्धः अरहुतः वदव्यक्तायां वाचि संप्रसारणं उदितः ऊ इति इट् वसनिवासे संप्रसारणं इट्वो
मादेः षइति षत्वं उषितः क्षुधितः वसितुक्ष्वरित्वचक्तव्य इति वक्तव्यादिट् आणद्याशानिपात्यते आणद्याश्च विकिर विकल्पेन निपा
त्यते वेडुपालनसंध्यक्षराणामातस्य तकारं निपात्यणवेक्तन्नयो उाणः क्षीणः क्षीतः स्त्राणः वित्रः वित्तः उत्र उत्तः उत्र उत्ता निर्वाणः उ
परस्मा विवनिर्वाणा दापः अन्यत्र निर्वातः इत्यादायायघरप्रयो गइष्टव्याः ब संयर्द्धायस्माकातात्लषरणसुद्द समपरिक्षेप
पस्यः परस्य कारातिध्मीता लूषपरणार्वसुद्द प्रत्याया भवति रिश्यादायो संस्कृतः उपस्कृतः जने जादिशाः जाता पचापाः प
क्वः परस्य तकाराभवति अनिहात्नूतेट् पंक्तः पक्वान् ब शु षाः क्तः शुष्कमिता परस्य तकारस्य ककारा भवति शुष्क एवहे
ण्याम ध्यक्षराणामा लायानमः लमेः स्फायस्फा स्फायी हरो इत्यस्य स्फा आदेशः स्फीतः इत्यादिकाय ब कृत्सकालोप॥
वेदेत भमतोस्ती तकाले कृत्सकानो प्रत्ययो स्वरणणइति वत्त नवतः ऊमातपरारमे परिनः आत्मानेपदिन स्वघायाश्यो त्वमयपरीन
स्वनोवश्चि विवक्षा विधाया जेनमाददृष्ण बादिश्या द्विर्वचन नेत्रणस्यो णिश्चोर्हृदि रित्याशाय काकारा गुणप्रतिषेधार्थः निदिरवि
सारण श्रनात्तक्त प्रत्ययः तस्यण द्यानद्विर्वचनं त्र कारात्रुमविधनार्थः ऋपानां विचपा इति तकारस्य ब्रकारः नामसंज्ञा
याम्यादि त्रितो उम इति उमत संमदतात्त्वे दीर्घा ज्ञो वनि दीर्घः शामपाः मलोपः इति मिलापः विशान ह्सनक्त उक्त प्रत्ययः त्रित्वात्
इतिआकारः अदोक्तः अनिद्वातूनटू विताउम् मीतइत्याद्विना दीर्घः शमपक्षमलोपः संयागांतस्य लोपः वक्षवानेचकारेत्याद्यः उ

पुंजयटीका

नंयघस्त्र्यात्शात्मनेपदेषि ऋनशप्रत्ययः करं गच्छं वक्राणः। वकेस्पर्थः कमुप्रत्ययोपमूणकस्वर क उणु। आकांगेनानामिटूवक्तव्यः ऊखिवा
न ऋषिवान् ओखिवान् ईयिवान् इयिवान् पपिवान्॥ विद् दृश गम हन् एतेभ्यः कसुप्रत्ययस्य वा इड्वक्तव्यः विविदिवान् विविद्वान् जघ
निवान् जघन्वान् जग्मिवान् जगन्वान् ददर्शिवान् ददृश्वान्॥ व शतृशानौ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः क्रियापदात् समानेशतृशानौ प्रत्ययौ भव
तः शयाना भुञ्जते यवनाः। परस्मैपदिनः शतृप्रत्ययः आत्मनेपदिनः शानप्रत्ययः त्रयः पदिनस्तत्रयममपि इति विभाषा कि विधीयते तत्र
ऋदिकार्यस्य तथा सिद्धवमित्दः पचन् इति इति स्थिते अपकर्त्तरि आदादश्यकारालोपः मानमंशानोस्माशादिर्विभक्तिः स्थितात्मुहाम
पः मलापः पचन् आस्मापचन् तिष्ठति गोगात गायन् गच्छति भुगानन्तः मुक आने अत आकारस्य आ नपरस्य कुशागामात्
वति उकारतत्वाशणार्थः ककारः स्थाननियमार्थः अपकर्त्तरि पचमानः पिबति यजमानाः सन्ति मन्त्रतडस्वानाः आमेशानईआ
सः अतः ईनस्य आ आनः तस्य आनः आनइतियोगवि सोमान् अः इत्यादिवत् अभ्यातोरित्याकारलोपः आनमं
वधिनआकारस्य आमईः तासः परस्यईकारागमवतीत्यर्थः॥ आस्त इत्यो मानः वादः पाः स्थाः इत्यादि अवर्णा
न्तस्य शबर्वतिभागः पानवति शुद्धस्य शानशतृप्रत्ययः शियानचा॥ उवेत् उदादेः अदस्यकारलोपः उदन इति स्थिते नपुंसकाओ
इति प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने ईमो इति ईकारः सतुमप्रत्ययः मिदन्त्योऽन्त्यात्परस्य तेवक्तव्यः अनुस्वारः उदंती उदंती उदंति नपुंसकनाकारान्ति
तदयितउदत उदन्तौ उदन्ति एकवचनद्विवचनबहुवचनानि लिखितानि एवं उदन्ता स्माइति ... निहितं ब अप्रयाया निश्चा
अथकर्त्तरि दिवादयः ... अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति शतृप्रत्ययः निहितं ब अप्रयाया निश्चा
निश्चि अथकर्त्तरि दिवादयः ... अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमः ... कार्यं नित्यं नुमपचन्ता इत्यादि दि
वादेशोः शेरप्रत्ययः नित्यंतम् दीव्यन्ता स्निप आलिंगने दिवादयः नित्यंतम् स्निह्यन्तोऽ इत्यादि द्विरुक्तानां विशेषः द्विरुक्तादीनां न॥ ८७

ज्ञादीनां च शतुर्नुम् प्रतिषेधो वक्तव्यः। द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुमो परस्य शतृप्रत्ययस्य इत्यनुम् इति शासो ... नुमस्य प्रतिषेधो व
क्तव्यः शासो नपुंसके वा। द्विरुक्तानां वा नुम् ददति ददन्ति दधति दधन्ति बिभ्रति बिभ्रन्ति जाग्रति जाग्रन्ति इत्यादौ वा नुम् इष्यः॥
ददत् इति स्थिते अपकर्त्तरि। कादर्दिश्च शत्रुः आतो नयाम्याकारलोपः ददत् ददतो ददतः एवं दधत् दधतो दधतः इत्यादयो ज्ञे
या कादिक्त्वा॥ यङ्लुगन्तानां ज्ञातव्याः एवं जङ्गमन् जायन् दरिद्रा दुर्गतो आतोलोपः दरिद्रत् चकाशृ दीप्तौ चकासत् इत्यादयो वि
ज्ञातव्याः विदस्ववि मुः विद ज्ञाने। शतृ विभाषया वसुप्रत्ययो वा भवति विद्वांसम् संमहतः ... विदन् विदं
स इत्यादि अत्र सवन्तम् ... निपात्यते उकारान्तं ब। धमहितं निपातनं अत्र ... मातिकार्याणि ...
सम्यादयः ... इत्यादि ... / ... शालत्रृनू ... भवति ...
नकारः प्रत्ययस्य ... करणशालः कर्त्ता हरणः शालादहकी ... गुणः इष्णु ... शाल
... इष्णु ... अलंकरणशालालं करिष्णुः इष्णुःप्रत्ययः गुणः निराकरणशालो निराकरिष्णुः प्र
... सहिष्णुः उत्पतिष्णुः इत्यादि ... ग्लास्नुः
... इत्यादि क्नुप्रत्ययः ककारो गुणप्रतिषेधार्थः गृधु अभिकाङ्क्षायां गृध्नुः ... जिष्णुः ...
... उकण् ... वराक ... गुणः ...
काया ... निकृया ... खुरकु ... उहक प्रत्ययः ...
... प्रत्ययः ... वक्तव्यः ...
... इत्यादि उकण्प्रत्ययः ... कम् हन् गम् लष् पत इत्यादिभ्यः उकण् ... घातुकः कामुकः ...

पुंप्र०

धुक्षः क्षोभकः कोपकः घातकः आगामुकः अभिलाषुकः वार्षुकः पाचकः इत्यादि समादेरनेमादुक्ष्णु गुणानुरप्रत्ययो भवति न
मू केमूम्नि अजम् कंपदीपहिंस इतिनमादिगणः नेम्रः अजस्रं कंप्रः दीप्रः हिंस्रः घसादेः क्मरच् घसादिगणात् क्मरच्प्रत्ययो भवति घ
सृ अदल घस्मरः अदनशीलः सृमरः सृगतौ किञ्चान्त्रयुणः सृमरः भासादेघुरः भासादेर्धातोर्घुरच्प्रत्ययो भवति भंगुरः भासुरः मेदुरः
नञ्जोः प्रत्ययस्य घित्वान्न च जाः कवर्गः किति जकारस्य गकारः भंगुरः भंगुरः मिदिच्छिदिविदां करः किन्चा विगुणः मिदुरः छिदुरः यङ्वकः यङ्न्ता
च्छालाः ऊकप्रत्ययो भवति शालः वैयाकरणः यङ्न्तात् वावदूकः यङ् शुभाः यङ्का भवति तस्याकः इति जाते लुक्
ऊकसंनियोगे यङ्लुग् भवति यङ्न्त अनिशायदमादर्थ्यं · क्षिप्रमिति क्षिपवतः यजूयङ् इति स्थिते आतः सक्षनुवा ऊक प्रत्यये
यः यङ्लुक् यायजूकः इज्याशीलः इत्यर्थः यमदयात् कूः लापः दस्यूतकः नर्दी जंजमूकः जागार्हवकः अ
व्यङ् नम्पाधिज्ञागार्त्तः ऊकः यावाच्याः इत्यर्थः जागरूकः अ इतः किर्द्दिश्च अत आकारान्तात् इकारान्तात् ज्यालाः आलेखन
तकालाः किः प्रत्ययो भवति ककारः किंकार्यार्थः अवगम्यादि वृष्यः क्रियादयः व्याव दादरतिरामः सोमं पपिः पपिः दादरिः अ
किरबुतः याजकान्नव विराज्जद्भिः पोडः कमदादिज्ञान् १ सो संपपिः पापाऊभ्यः आतानपि याजमासंपानवा नित्यर्थः दरि
गाः दादोः इत्यर्थः पतेश्चाकोरा तासहरणावक्रिः राः कादाश्च जरं अनुतंकवा इत्यर्थः वक्रिः याजकान् वात्र पोडराक्रियर्ज्जवासा
यमहादिज्ञान श्रेष्ठार्थस्मृणानुआर्द्दिः आसहरत्यर्थः रुग्नाः कादाश्च कपालाः जवचयाः जरं पिनानिकाराः तादाहरणा
नि आरुनः किर्द्दिश्चेति च कारात् नवपश्चात् पिनागमस्तृतजनोऽयेऽरण्यं गमिः जग्मिः जज्ञिः च सादाणादयः सर्वस्मिन् कालेः
णादयः प्रत्यया भवति त्रणाकरोतात्मानि काऊः सिद्यान्तं इति वा तातिवायुः आतायुक पा पिबतीति पायुः कुमिन्नप्राक्राएम्मि
मालि मायुः स्वदान स्वाडुः कुरेश्याकानिऽगणादिः वृषभायः लघूपधस्यानुगुणः व जायशमिलाषस्य हुं कृणाशः कामयतेति कामुः ८८
कामी जायतेऽन्य स्वकांतुः अवरूढगणायुक प्रत्ययं च कारस्यायवारणार्थः किञ्चारंभसामर्थ्यमिति किञ्चकारण सामर्थ्यो दयसंभ
मारस्मिन्नर्थः वकारस्य वकारः उचं अवती त्याश्रसमानस्परामभिमण्प्रत्ययः सिद्धान्त इति अनतेतायात्मा इति हंसः
इति हरातूरहरणहारावस्य अत्रमनप्रत्ययः मानिमनिपादवपश्चान्न तङ्कारः तानवति इतिकृकारस्य रकारः अद्येत्रिमिद्धं ध
धारणश्च मप्रत्ययः गुणः धारणोर्मः धनकंपात धाटहूलिः इति अलिप्रत्ययः धयतेरपिधलिः अगिगतो इदेच्चा वु
त नश्यापदानतरु अवधारः अगतीत्य चलिः सेविष्यदर्थे णिनिप्रत्ययः आगमिष्यतीत्यागामी सविष्यतीति तावा ईशश्चार्थे
वरप्रत्ययः इष्टे ईति ईश्वरः राजतेरनू राजतीति राजा कृमि अश्रुण यौति इतियुवा वचादेरमुः वचादेर्धातो रम्प्रत्ययो
भवति वच्यतेऽसौ वचः मदसामर्थ्यमदूत महः लोकः र्थ्य किलिमः सुतस्वनक्रियते अस्मुकरे तस्मसावेलोकस्य
तस्मिन्नर्थे किलिमः प्रत्ययो भवति किवंगुणप्रतिषेध र्थ तत्वमुकरनिदलिम काण्ड सुरस्वन्नपच्यतयं तलिम्मा
आदकाः कारातामिः कृताहत्याकोतिकविः काव्यकर्ता रोतिरविः सुनातातिसुविः हरतीति हरिः याचतिक्रियः
मानञ्जनमितिश्रुचिः अनुतामा चिपप्रत्ययवषध्याऽकारावः कवः कमतिकम्यतेवा कैमिः तस्यतिनिमिः अमनरुच मन्य
तस्मुनिः जीवजातुः जाव्यातः स्नानानिजावजः जावनोपधमित्यर्थः षञादिस्यकः षडूताति षड्दलः बाहर्दश्च बाहहकारस्य धकारो न
प्रत्ययः वहतिरहस्मारवधः कार्षश्च कर्षतिशरीरं कच्छः कष्टविकारः पद्यतरपितिपांड्ः उपानत शाक्त्ससंज्ञायामनिर ज्ञा
सः संज्ञायां इ प्रत्ययो भवति सवशनि रश्मा निआशा निशाम्पा सुनाच शाखाना शास्त्राऽस्यमरः अन्यत्रत्वेशामिता गमेडो हिक्वाहि
लायः गम्लस्यप्रयोगमितिगोः आतुदोडो सायनातिसो चंड अर्दति प्रयानवानोः स्तरा आता आरुकाइति इष्वजावयतीति जीवा
दूकश्चरमा नियाकूकः किचार्थं गुणः विलसातिनारुकाः पादिरूपाः आकः पिबतिसहनमितिपाकः आसकिः पिनष्टिशाङ्गनूआतानीनिपि

नाकः स्वर्गस्य धतुः सुखैः स्वप्रत्यायाभुगादयश्च छन्दानि तिसर्षः नदमाहार्दलायश्च नद्यानइतिनिरवः मध्यनइतिमरवः अधरः स्रात्रागः किंन
वृ०८०॥ पुरुष किञ्चात्रगुणः विनर्निइतिनगः न्मरः स्मरणा तस्य स्मरणातिशायोर्थ इतिस्मृ णा क्लापः कोटन किञ्चात्रगुणः रूपात्सुखकोशमयाद्या सावि
नोयक्तो विषमिस्यमरः कामस्वः कमठः कवः दमादर्षुः दंडः वंडः गेञ्जनफप धनमिमिगोः सुखावयवः शामर्दः शामानिङ्दियार्थ
स्यइतिशलः शानमानं द्रियमितिवा शाम्या दिस्यइत्तवु ग्यायनइतिवपनः स्यायानइति स्मानः शस्तः किञ्च त्वगाकिन्तु सनवाहृजितपाया
ऽपदस्क्तिस्योमितन् स्नायान वृत्तिः स्तितिवा धनंदक्षिणः धुरुयः पद्यविन्नावृत्तकः वनइयन्तु कयानानान निवमाश्याप्नात क्लिपङ्क्षा
श्च गाधुवेना स्योपः रूपिशृषिस्यानः किन्तुनिवादिवत् रूपनानिरू घनः वर्षना निर्हृषम् सुज्ञादीनामः युस्पतइति सुगमं यामा नियाम
: पद्यानन्त्रमारिति पद्यं धयलाधमः इत्यादि मादिल्याय॥ मानि मिमालमाया ज्ञाना प्रादुर्नाव जादेशः ऊन्यानः स्यामय
त्यमिति नाया दक्षानर्तुट् व दक्षतिमवा मानिःशन्य असे ॥अनु अस्यानादवितिस्यमुरः अनव कमिषु हतिस्या॥ काम्य
तइति कमलं मंडलमंडयोनो निवामंडलं पदतियमानवायदा॥ लं मृणालिलापश्च मृणालिन इतिमलो शामयतिस्यः॥ शाम्य
नवापाय स्विन्ना दितिरितिशामलं इति पविचइति यांमालन्तु स्विन्ना नुइदिः घनस्यमिश्रिनिघाताल वेडलइपेला वेडालः शोषन्तिस्या
नवक्रूणा संधःस्रवाणामा वषन्त्यः ज्ञादशिः शप्ततिसंसारमिति शिवः स्नथलकरता श्रृणा मधुरान्तकपापमिति वार्जवः सूणाति
पिडितिनिगर्वा स्नमनानविश्वमिति सर्वः समर्थमित्यर्थः माहस्यि कारकार ईषर्थः मस्यानइति मलिया पदरालः घुरः स्यत् ष्णाति घुरुः
घः॥ ध्रयं लघुरुय पापः रूपकपाय लघोत्युषः अतिनवपयः पाश्वर्घमाइतवा मापन्नति स्याः मः मायनः नेनमंवज्ञरइतिमासः मन्यानसो
र्षश्च मन्यानहिंस्निरितिमासं दरानिश्चास्मानमितिदासः गुहः कन् गुहः कनूक्ष्यहति दिवस्येत्यमितिगुहा कार्तिकेयः तिष्ठानरलः तिष्ट
नरलः तिष्ठति अस्मिन् अदनादिरति शालः लाजमलाज नंइत्यादि क्रियं वाणः परिमिताः प्रयोगम अपन्यशायाकव्याः अणादयः॥
८०

प्रत्ययाः अपरिमिताः अनयेव प्रवमं प्रयोगा बुद्धव्याः तत्र प्रत्यायकव्याः उक्तंहि संज्ञासु धातु रूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परं कार्या द्विशादवा
बंधमनंजासु गुणादिषु २ इति तस्मादपरिमितत्वा आर्षे प्रायात्कंनजाक्यं तदन्यर्थः व भूतदर्थ्यांभविष्यति धातोर्निविष्यति काल वमु
प्रत्ययाः भवति तद्र्वायाः क्रियायाः प्रयुज्यमानायाम अभवर्ष प्रयोजनं यथा मानस्थानस्यो क्रियाया प्रयुज्यमानायां याम्प लोकं व्रजति अ
प्रमुक्ति अश्वर्ष प्रयोजनावृजनाति क्रियाः इत्युस्यात पवित्रमास्य मातुमाहन इत्यादि कालवलासमाय प्रवचवक्रव्यः लोक कालः लो
कावलो लोकसमयः घञ्भाव धातोर्नाविर्ष घञ्प्रत्ययो भवति अस्व्यानानिहितादिलक्षणाय मिछवहावा रुत्स्यया निधेयाल
वइतिहृवाः घकारः चलाः कगोधितिरति घिकार्यर्थः अकारा द्वा धर्थः वलाः कगो घिति वकार ऊकारः प्यार्थं धाकमंककारणकारो
नवनः घिति प्रत्ययवधार पवर्गयावका अतउपधयाइतिहृद्धि त्यजनं त्यागः विभजनं विभागः रागतो अयनमायः अनो
र्मीमिनइति वृद्धिः नवमंभावः दानंदायः पानंपायः त्रि कारा ताराजोनुक संज्ञायामकर्त्तरिच धातोः कर्तृवर्जितका
रक्रमावार्थ घञ्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये प्रित्यानहा द्विः रूपहरणं प्रति आहरन्ति प्रतिकार्यमाक्रियत इति प्रत्या
हारः विक्रियन्ते अनेनेति विकारः अस्यते स्मिन्निति विग्रहः स्वरादे स्वरान्ता धातोरल्प्रत्ययो भवति दोषावकर्तरि कारकेचाव
यनंचयः अवेनाव संचायनइति संचयः अत्र कर्मणि अ यनं अयः रविश्राप त्रियानरः कामादिलिरितस्मानविप्यनइत्यर्थः स्वरा
नादिसूत्रं अघत्र विकल्पनवाधनार्थं लवनशुलवः अवनावः परिनवः परिभावः इत्यादिसिद्धं भवति मदः मदादीनामल्प्रत्ययोभवति ला
वादो आदिशब्दादकर्त्तरिकार मदः हार्यमदनं मदः विभ्रंवधनं आदः विश्रावणा मितात वध्रातिश्रान न भुक्ष्यमाधुर इतिकरणास्तु
स्यात्याविषयइति अयामः वमार्गोद्घनः मूर्तिशब्दार्थ पर्यायि णोट्ट मूर्तोकाविन्यइतिकाठिन्य परिहोत्रवानिधेयस्यतरप्रत्ययोभव
ति घनइत्यादेशश्च भवति दधिघनः कठिनसधीत्यर्थः मेघघनम् परिविभ्रंगनावमूर्मि घवमित्यर्थः कश्चिद्घनदिभिन्नो मात्राकव्याकुर्वीत वि

दु.मवटीका

स्नातामसादिषुशाक्षविषयः अन्यत्रघञ्ञतःपरस्यविसारः इति हिंसू हिंसायां इति धातुः वर्णविपर्ययश्चसिंहेवर्णविपर्ययश्चेतिपा।
ग्रहणात्तूहिंसधातोर्वर्णविपर्ययोभवति वकारात्तु अप्रत्ययः हिनस्तीति सिंहः हिताः ष्टुः इड्त्यस्यमहितं तस्मात् ष्टुप्रत्ययोभवति
।सावादौ दुविद्यकंपानतेपनंदपष्टुः दुष्टप्रत्ययेन हृपष्टुः दुनदिसमृद्धेनंदष्टुः दष्टुः इत्यादि ज्ञेयो व डुः क्विमकृतइत्यात् दु
इतत्यस्यसहितंतस्मात् धातोःक्त्रिमक्प्रत्ययोभवति तत्पुनातार्थेनकृतार्थेनार्थेनृतार्थेनार्थेमिति क्रियया इतिकरणेनतिष्ठन्तिनिःपत्रम्
त्रिमःधृतः अत्रकृधातोरर्थः करणंतेननिष्पत्रोघाविवक्षितः अत्रिमोःघामाविकइत्यर्थः संतारणे तिष्ठतंसंस्कृत्रिमंदुघ पाकनंति
द्वः पक्त्रिमद्वन्दनः व नहुः धातोर्निर्वृत्तौ इत्यनेनप्रत्ययोभवः ता यतप्रयत्नयतनयत्नः पत्नाश्याप्रधातोःनकारस्यशाकारान
न्नतिनत्वनकार प्रश्नशाश्चाग्याः प्रश्नः यजूधातुःनटप्रत्ययः॥ स्वाष्टुसिष्टुरितिनकारस्यनकारः ऊत्राकारःयत्नःयज्ञः स्वप्नः
स्वप्नः तकारईवर्णःइत्यकाश्वात् द्रवति प्राणे क्रियतेकर्म ।हिंसातुकर्मणःषः राज्ञाधीयतइतिराजधर्मतः इत्यादि कि
विद्रयाद्वा दुधञ्नूधारणाय घणायाः किप्रत्ययः आत्तानयः तकारलोपः विधानंविधिः संधानंसंधिः आधीयत इतिआधिः
अन्तःपाय्यतेःस्मिन्निति अंतर्धिः अत्रअधिकरणे किप्रकृधातोः र्दुड्प्रत्ययोभवति सावर्णरूपकृद् प्रत्ययः तस्याञ्चरतोका वि
निवृत्तादेशः गुणःकरणं कृदन्तंत्यादि अदस्थादौ सालोपः आदिशब्दात्तु प्रंनिर्दिष्टात् छागतिनिहोत्रो संज्ञाराधने आदिः सः स्नापु
ट्यारतोकोसकारलोपः प्रधानं प्रदनं व साधनाक्षरायाः साधनश्याधरेवअर्थयुट् प्रत्ययोभवतिपश्चारतःनानाम्नामितिपश्चा
तोभृशःअत्रसाधनयुट् पश्चात्तस्यामिति पचनाङ्गानशिक्षादीप हानौ आधाराधरेतिचकारात्तूक विदन्यत्राधिसंपदीयाताःस्मिन्इतिसंप
दानं इत्यादि ईषत्दुःसुषेषुखल्न् ईषदादिषुप्रयुज्यमानेषु खल्नूसप्रतोप्रत्ययोभवतःसावादौलकारः प्रत्ययासरज्ञापनार्थः इतिङ।
ससाध्यास्मात् स्वस्यापनार्थमनानन्दज्ञापनार्थइत्यर्थःसकारः ईषदाढ्यंभवः उराढ्यंभवः ईषदाढ्यंकरइत्यादौ रितिपदास्य तिन्नुष्णिधनार्थं

१०५

MEMORIAL

ईषद्दवः दुःखवनस्नूयतइर्नवः ईषत्नूल्पप्रयास्प्रतक्रियातइतिईषकरः सुकरः सुकरास्त्रातत्व सर्वत्र नान्यत्र सुधसंपद्वारालक्ष
पधग्नूतुगुणः अभ्यादशःदुःखवनसुध्यातइतिडार्याधनः तव्यानीयौ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौभवतः सावादौ आदिशब्दात्तु
पादो नतव्यप्रत्ययः एकस्वरांतत्वात्तदगुणः कर्तव्यं अयंतव्यप्रत्ययाविधादौ रू अनीयप्रत्ययः गुणःएवकरणीयं दातव्यं
दानीयं पानव्यपानीयं स्नातव्यं स्नानीयं आसनीयमित्यादौ अधिकरणेप्रत्ययः रमयंतिइतिरमणीयइत्यत्रकर्मयपिअनीयप्रत्य
यः इतिकवित् व इटाश्रहो ई इटः ग्रहा ई ईटः ग्रहीः ग्रहादीनांईटः ईकारोभवति ग्रहमिति बहुवचनान्नहङ्व्य हन्यशात्मात् नेवा
सादेशोऽर्थहिंसिन्धात्ययादौ ग्रहीतव्यं अत्रकृत इतिमूत्रेणकृतस्य इटदीर्घईकारादेशः आदिशब्दात्नूवरीतव्यं हत्रसमानो ग्रह
सीय तुरणीय स्वराद्यः स्वरांतात्धातोर्यःप्रत्ययोभवति। सावादौस्वराद्यइतिविशेषसूत्रविधानतव्यादिबाधनार्थंकिं
तुस्पएवकुल्यदर्शनार्थं चिन्नूचेयं गोनूपाणआदे ।सःसःगुणः नेयं वनव्यो चयसीयमित्यादि रूप्यज्ञ
र्थेवशकार्थं गस्तोशक्यार्थेनिपात्येत गुणः स्वरवद्य। कारः एत्रयूकृतशक्तोरूप्य उवंशक्यंनव्या अन्यशब्दे
यंऽजयं मनःरूप्यजान्यो चतिचकारात्तु अजेयमित्यपि निपा। स्यात नजार्थेनइत्यरूर्यमंगवमित्यर्थःमाद्याताःनेनेति मद्यं पुङ्
कान्त पवर्गांतात् लोशाक्तदस्थयप्रत्ययोभवति रूप्यं लभ्यं नम्यं इतिपवर्गांताद्धातोःशाकादस्थयप्रत्ययोभवति रूप्यंलभ्यं नम्य।
इतिपवर्गांतानशक्यंमद्यं इतिशक्यादर्थः इवानः आकारांताद्धातोः यःप्रत्ययोभवति अकारस्यत्वेकारः गुणःदेयं पेयं गेयं सध्यस्ता
गणा ईवर्णेचकारात्तुरवन्तरोविध्यप्रत्ययईकारस्य रूपदीर्घस्यकारस्य गुणोत्समामा नरूपआनुशार्घकरणमनर्थकंमनुस्वतोष्ट
शकारइतिज्ञापयतिरवयं रूदमांद्यारणा रूवर्णोन्नत हसांताद्धातोःघ्यणप्रत्ययोभवति धातोः घ्यण्प्रत्ययोभवति धातोर्मुङ्ग
ण्यादित्यर्थःकारणाय अर्हकार्यं लोद्यातूहदि ववनायोयोग्यवाच्यं वाक्यमित्यादौविकल्पनककारइतिष्टचित व एतनावादौविहि

कुं.अ.टीका

नाः नयाद्दयः तेऽर्हविधेवचार्द्धवक्तव्याः इत्याद्दर्हविधेवानव्यप्रत्ययः उपधायागुणः राशेकाम्हइशाभिनिञ्च इत्यस्यरकारः ह्रश
प्रशनिष्ठं शुत्व इष्टव्यः णानायः प्रदर्शनायः यप्रेत्ययः इश्य इश्यः इड् अधिपूर्वः नव्यप्रत्ययः गुणः आध्यनव्येः सप्त्रस्ययानादेः
पि नयादस्याद्दत्पनइमिति षः धर्मविनायाः इष्यायामः संध्यक्षराणामा नहिनाद्दिर्वचनं ध्मध्मइति च्चिन्त कृष्ट इति सर्वस्यकृत्वः इमादित्रि
षः ङः मइनिसर्वस्य ङकारः ननामध्मतुरिति ध्मतुरिति ध्मतुसंज्ञायांनव्यप्रत्ययः निरध्मसितव्यः क्रावव्याधान सर्ववदिद्याद्दि जिज्ञासितव्यस्या
दि अवश्यमि अवश्यामानिसप्रयोकववन श्रवर्णानाधातारवत्वपविघ्यणूप्रत्ययाद्भवति णित्वात् वृद्धिः आदेशनायः स्वरवत् तकाराद्दो
काराद्वणरायकारः स्वरवत्स्वतात्पर्यः ततः अवृद्ध्या वृद्ध्याद्दवाञ्च वश्यलाव्यं अवश्यलाव्यं मालापार्थमाह समासञ्च वश्यादीनं
मालापमित्र तिशाश्चा इति शः मालापमित्रतात्पत्रम् अ। वडमित्रषः कर्त्तव्या ततः अवश्यमाद्दीनां मालापः मांसस्य
आलापः इति द्दष्टव्यं तत्रसमनिमाह लुंपदवश्यमः क्रृ। त्यत्रेकामसनस्यापरि सामावाहिततनायांमांसस्यप।
विसुटघाम्नाः १ इति अस्यार्थः अवश्यमामकारः लुंपेत् स्त्यत्याद्यपरन्नानमनि तव्य अनाय घण् क्यप् इति पंचक्रत्य
संज्ञा पोरिणायानां तथा तु इत्यस्य मकारः कामशास्त्रमन मृशे चपरम नित्युंपेत् तथाहि तत शाश्चायाः परायाः सामामकाराल्लु
एतन्नधात्युरेतथनेचपचानो परमासस्य अलुंपेत् अत्र षष्ठी निर्दिष्टपरिणाषया अंत्य अक्षरंलुंपेत् इत्यर्थे भवति तत्र अवश्यमाद्दी
नोमुलुंपेत् मांसशास्त्रस्य अंत्यः मकारः लुंपेदित्यर्थः तुं इति तु मयष्ठीकमव्ययतत्रापायामवविना घट्यव्याः वद्दाहरति अवश्यलाव्य
इत्यत्र अवश्यस्य मालापः लोक्रकामा यस्यमलोककामा श्रोत्रुंमानायस्य मायो तुंमनाः अत्र तुंमित्यस्य मकारालापः सहितं संहि
तं सततं संततं अत्र विकल्पतम मामकारालापः मांसपचनं मांसपाक इत्यत्र मासस्य अकारालापः इहापि विकल्पोत्तमव्यः ततमां
समवतन मांसपाकः इत्यादि पिसुटः दिशाव ईपू मासपवनाछाला व ऋदुपधत्तत्क्यप् ऋतुपधत्यस्यऋदुपधः तस्मात्क्यप्प्रत्य॥ ५१

तस्मिः नूतकर्त्तृकः इत्यर्थः संन्नस्यकरोति कृत्यपितिङक्॥ किद्यागुनगुणः प्रणम्यगाह्वति अत्रसंसारणप्रमाणक्रियते एसगस्मिं सम्मिलत
स्मानुसमासे मतिकारानिगाह्वति इत्येककर्तृकधातोः प्रयुज्यमाने संन्नस्य प्रणम्यति पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययः प्रणम्यति पादेस्थ नवातो स्तुहुम
गमितिणत्वं अनन्नपूर्वः इति नञ्पूर्वः क्यप्प्रत्ययाद्भवति क्त्वाप्रत्ययस्तु भवति इत्याकवंदंतानितशेषः अजि वावाद्यवान् सर्वान् अन्नचावि
सलयम्नः अस्त्वाविन्नसाधिस्यः कथं जावंमिति नृत इत्यादि क्यपित्वगुणः क्यपि पाराञ्जि प्रत्ययस्यगुणो भवति लघुसर्वस्येति शेषः अजिवा।
शास्त्रवान् समावाम् अन्याववधर्मविवार्यस्यादोञ्जेर्लोपः परिणमियइति छिन्नगुणः स्वरवद्यकारः एअयू परिणमय्यतुंक्त्व तत्रनव्या
कलाव्यस्यासो परिणामममि नानू नमिधानाः क्यप्प्रत्ययः व तत्कालपिहतपान तत्कालवर्त्तमानकालपिक्यप्प्रत्याद्भव
ति इति दृश्यान तेत्रसंमीलत्पद्मनि अत्र तेत्रसंमीलनं ह। समंवसमनकालानं तथासुखावास्रायस्थापिति अत्रधुरव।
प्रमाराणं स्वप्नाया एककालमिममासक्यप्तुदान्नदा। तविश्वाद्सर्वः क्यप्रत्यादायमितभवति इश्यत इति इशि
प्राप्यानन्यायाणञ्च इष्टा एवंविधः शाशाः प्रयोक्तव्याः इास्क क्तंभवति प्रधान शाक्यतिधनेगुणाक्रि — हितवतप्रका।
श्वात इति न्यायात् यत्र प्रधानक्रियया कर्मोक्तं तत्र गुणक्रियाया॥ तावपिनकर्मविभक्तिः यथान्तदनः पक्त्वासुज्यतयथाविषहाक्षपि।
संवर्त्स्वयांवत्तुं संसां प्रतमित्यादि ल्योनः प्रणपतमृदिश्य समानकर्तृकधातुषु प्रयुज्यमानेषु सर्वकालापोनः प्रणपार्श्व णमूप्रत्यायः।
नवतितस्थणमप्रत्ययांतस्यपदस्यद्विर्वचनं भवतिपोपात्राणमूप्रत्ययः णित्वात्आतोयुक्तस्मणमू साहितस्यपदस्यद्विपायंपायंगव
ति पुनः पुनः पुत्वा व्रजनामात्पर्थं द्विःस्वनिपाद्यागद्यनात्पर्थं लोनच्चादस्मयत्व तुनधनत णमूपत्या लघुपधत्वानुगुणः लोडमि तिज्ञानं
लोजमि तिज्ञानं लोडंलोडं व्रजति पुनः पुत्तुत्वा व्रजनानात्पर्थं द्विस्थति वकारातसस्थलघातंहति जीवग्राहं गृह्णाति केशग्राहं गृह्णाति
यादावन्पत्रापि णमइष्यः इवमादिश्ववार्णमूकृत्र इवमादिश्व प्रयुज्यमानेश्वार्थइ इवमादी तमार्थक णत्तणमृप्रत्ययाद्भव

निकिंचाज्ञगुण:ब्रह्मणोणानाव:ब्रह्मचर्यांते ब्रह्मचमित्यर्थ:॥ एवंस्वन्तये लाक्षरामुक्त लक्ष्मा लक्ष्मदर्शनांकनायारित्यस्यक्षमता
रीमुक्त लक्ष्मा तस्य: लक्ष्मदर्शनांकनयारित्यस्यक्षमतारा शत्यायानवतिनर्मचमुद्रोग मानवति टिशादादो लक्ष्मयनाविलक्ष्म
१: इबेमन्नामावत्रमिलापा॥ ध्यायातर्भौत्नास्त्रीत्वनिधयद्रूपत्यायानवति त्थोम्बेजाह्मसंघानाया॥ जुप्रत्यय: ज्ञियांनटिलापा
स्यरइतिष्ठित स्रोवमाइतियकारलाप: यथादादेवास्या॥ दोवकारालाप: तथाद्दहापामितिकविन् अन्यत्रइकारदिव्यमोश्चित्यतदु
लानयकारलापमिच्चनिकचित्तुरसंपरत्रातसंयागोतलांपवांबति दिशादीपु इमेप॥ मेलीपामन्त्रा: ७ वर्णीकार: आकारादिङ्ग
रानिषुवर्णेषुवर्णनयानिर्दिश्यमाणानिकारप्रत्ययानवति॥ अकार: इकार: उकार:॥ ककार: खकारइत्यादि पदाचननिर्दिष्ट
१वर्णात्रनवतियथा अ:विष्णु: इकाम:कं:प्रजापति: रवमा काशं च: चंद्रमा: इत्यादो रादिफावारइत्यतस्मात्इफप्र:
त्ययायानवति अशर रेफ:पाक्रूरकार: रकारइतिप्र योगसमाानिर्दिश्यति रकारादीनिनामानिश्रवता॥
ममयावंति मतःप्रसन्नस्थानेमतिरामनामानिशोकच्या १ ५ तिकिमयारामनामस्मरणारायदितिअनिशंकयाआशंक
याअकारादीनितामानि श्रवणात्मममयावंति मनः प्रसन्नतामा ति लोकात्वप्रस्यमिद्धि: इतिनसंहारसूत्रं त्राप्रस्यमिदिलो
कानअन्यथा करणाइत्यर्था: यथामानरपितरा विद्यादामिद्धि: अत्रसमा ति सत्वासिद्धिरितिमंगलार्थप्रयाणापिदर्शित: मंगलानाति
शास्त्राणिनवंतात्यकत्वातूअधुनाग्रीरूपणांअनिमनार्थमिदायइष्टदेवतप्रमादमस्या॥ ७ अवनातग्रयशे वःकमलायालस्त्या॥
आकार:॥ अववाकमलामंपादारेक्यातसंपक्कार॥ सुरादेत्या॥नरा: मनुष्या सुरासुरनरारायमहूपा॥ अमरा:तोआपीत मेवयाजप
जुकामध्यमनहद्याम्मादसंपिबंतातिसुरासवाला कितवापक्वांजचरणकमलयस्यमाव:युष्मातूअवतातुपायादित्यर्थ:॥ कवाक.
जायतइतिकजंकमलं वमरानिकमलरसंपिबंताति सुरादीनांअमररूपकपतंरसाखादक्रियानिबंधनं चरणयाजुकमलत्वारापः

मादशमूलापवेनिज्ञानत्वं ७ अथअलंकार:स्नोकेलिखति स्वक्कियोतात्वत्यादिशाक्षोन्मयत्रमार्धका समस्करात्रुंनाचाकशा
क्रियांवतुराविनामिति १ स्वक्रवणमितिअतिजयस्यमस्वरूपांना॥ अत्रत्रितिरितिआदिर्यस्यमअत्रत्यादि:॥ अत्रत्रितिस्वरूपइत्येवमुत्वाये
माणा:शक्त:यस्मिन्नत्रन्नार्थमाणा:मार्धकं अन्तत् अत्रत्रनिस्वरूपइतिनामातामा स्वादत्रन्मत:स्वरूपमित्यर्थाता पिस्तलस्य आमानुमा
माणा:शक्त:यस्मिन्नत्रन्नार्थमाणा:मार्धकं ७ ५
मस्करा मस्करावेणु:वेणुमस्करस्तेजमाइत्यमर: मास्यास्त्रा निमस्करा मत्यामाइमावमुरानितापक्रियांवक्ताविदइत्यवया: ७
निप्रमत्रयावावाविविश्यार्थमस्यायोरकामास्वतस्पर्थंयवामतिवितिर्मिता १ हिमालयादामलयावलांयाविशोनयामासमदीया
गानि॥ आमा त्रणालस्करणायसंपत्तमाधु:पादपालइतिप्रसिद्ध:॥ २ अर्येषुवर्य:परकार्यधुर्य:मस्मर्य:मतांयोरमरोजस्यर्य:तस्यत्रा
गिरार्यनिधिर्विस्त्रवाकारानि:धन्दूरूदेवार्यधिर्य: ३ तस्मैवि॥ नोललितलत्तरणकातस्त्रविंगशापद्मनका:॥ मदनकोलानां
त्रिवाइकाङकवलयपानितापकार:पामार्निधनत्रदि॥ यायनातारूमामा॥ ४ उपितविशुलस्यास्यामालत्रवाय॥
विराधका: सकलजातात्रायक्का त्रिंशुधीरनस्ययक: अमि नविनावागावास्य स्रता:॥ जनिज्ञानकोरमणवरणाप्रमाते
दाइदंचितमाचिक: ५ तस्मुन:सुकृतनोलितसंपतप्राणिता वनिवनापकआमात् वेनवष्णविकृतानुविसूर्त्तधुध्यराशिखि
यापवमा:धु: ६ अत्रतऋतुवपितिनारथमरधारिणामदायदयामदधर्म्मचारिणा सदानंदानत्रतदाख्याजनंऋजोमायाजनका
याशयाकारियायाणयाया ७ तत्रदतोसुमतिमाधिनायोरूपार्थाचापत्रिमयजननाद्रेरणमम वो ख्यातोयुणीर्जगनिजावनमे
घसंज्ञावा स्नावशारूनदृणोमरूपावत्नो ८ आविलामवतिमंडयड ग्रेस्याभिनि:स्वस्तविमासिगयामात् प्राप्यमंविपदवानुवियास्य
मार्दिताद्भितयायोपरूतिश्या ९ जावनानुवनकोर्त्रि: मंत्रिसारमनाजविनिवइए ब्रह्मचितमजगदाधरस्यजातकोत्राकनममेयम
मतिधात् १० नमस्वनममधम्वविज्ञानपार्थ।मुजविदिनतापाश्चानिधिधातांसाध:अवनिपतिशरापातूपोदधीमधमंत्राम।

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

श्रीपुंजराजी टीकासारस्व तसंपूर्णः

फरमलिकाख्यां श्री गयासाहदवाप् ११ यतिश्रुताज्ञावनधर्मयज्ञाधन्यामकनामकतुंबमान्या श्रीपुंजराजाख्यमग्रतपुंजमुंजंच तेभिश्च
शितापवित्र १२ जयतिमदनमुदामकनामममांडःसुगुणमणिमदुदः कीर्तिविद्यानवंदानयविनयविनियविनिदापुराणालक्ष्मीम
मुदःममरसमयरूदःदुःभुजरारज्ञानरंदः १३ यस्यानातिमनातिरम्भुंनमदप्रकप्रमावाकुरक्षाणामंजनमदलस्थरमहाराजन्य
मान्यारत्विनाविद्याहृदखिनादमादविनवाज्ञामांवदिक्षवाचाज्ञाग्रहपमरस्तुतानिवसतिर्लक्ष्मीविलामयिना १४ अत्राजगुणावत्फद
रचितिनयुरुदवद्विजनक्रिता जितुंजायत्रयादिनराजकार्यनारःश्रुतामोरव्यमनाकुलंबिनर्त्रि १५ रामाश्रिमितयागिगवतरा
विश्वमानंदयनूकलासुमकल्पाश्रयःकलिताकलिकोत्रहले रविमश्रानयादधत्रिखिलशान्नतयजताकारानिकरुणाक
रावनमनाषिसंमानता १६ प्रतिरहनिगम्पप्रदर्शनिष्क रश्रिमानोमुयविनकुतुकानामा दकानांप्रदाले। विदलि
तदुरवद्यानूलरव्यसरव्यानरहछानू अत्रलितमहिमा याक्षामकालिःस्यनंदत १७ अनवारिनवांछितार्थदाने
रनिदुर्निलिंतुसुदयार्दिमामा गणशामसुपत्रुपाजना॥ नमकारा आविनरक्षणय का। १८ श्रानकाशो या
नविधीयमानेसुलादिदानिरुपल्ल वसंपत् विदज्ञानावाय निविदमानःश्रानारनामनिधिमख्यासोख्य १९ विभुश्चनंदा
नाविपरुस्त्रिनिम्नज्ञानयांशकमस्ययम्य इदयकक्षिवायमास्तु शंमस्परिमारानयत्र श्रुन्नरिवर्ष २० योयंरुचिरवरित्रायुणोर्वि
विविरपिप्रसन्नं दिक्षंतावलदंतावालावलक्षेयःशाम्बसुत २१ सायंटीकाव्यरचयदिमांचारुमारस्वतस्यव्याख्यानामसुपस्त
यपुंजराजोनरेंद्रागेसाराथरुचिनविदांनिःश्रायस्वेपवित्रामनामस्पस्पनह हसुदाश्रारसासुपमत्रा २२ इतिश्रीमालकुल
श्रीमालनारव्यापुंजराजविनिर्मितासारस्वताटीकासंपूर्णा॥ श्री ॥ब॥ ॥ग्रंथाग्रं ४५००॥ ग॥ ॥श्री॥